Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

२०/८३

प्रस्तावना

—:०:—

कांही दिवसांपूर्वी 'कर्नाटक'चे चालक यांनी मजकडे 'वक्तृत्व' संपादण्याचें काम सोंपविलें! वेळ थोडा होता तरी उद्योगास लागलों. मूळ संहिता महत्प्रयासानें मिळविली; अनुलेखन करवून प्रत छापवून तयार करविली; आणि पानांस ओळींचे आंकडे देऊन आमच्या संपादकीय टीपा वगैरे स्वतंत्रपणे जोडण्याचें ठरविलें! मात्र शास्त्रीबोवांनी स्वतः दिलेल्या मूळ टीपा ग्रंथांतच जागच्याजागीं दिल्या आहेत. त्यांतच आपल्या टीपा मिसळल्या नाहींत!

शास्त्रीबोवांचें लिखाण साहित्यिक अनुबंधांनी (लिटररी अल्यूजन्स्) सदा गजबलेलें असावयाचें! त्यामुळें हे अनुबंध सर्व नीट उलगडील तोच त्यांचे लिहिण्यांतला खरा रस लुटील! संस्कृत, मराठी किंवा इंग्रजी वाङ्मयांतील अनुबंध ओळखणें व त्यांचें मर्म उकलणें इतकें कठिण नाही, परंतु त्यांच्या आवतीभोवतींच्या सृष्टींतलेच 'अनुबंध' आज विनचूकपणें कितीसे उलगडणार ? त्या वेळच्या मंडळीसच ते प्रसंग माहीत आणि म्हणून त्यांस त्या लेखांत जी मौज वाटली असेल ती अनुभवण्यास तें त्या वेळचें व प्रसंगांचें ज्ञान आतां असणें किंवा मिळविणें किती दुष्कर आहे हें सहज समजण्यासारखें आहे. तथापि आम्ही करवला तेवढा परिश्रम थोड्या अवधींत करून वाचकांस व अभ्यासकांस साहाय्य केलें आहे. तरी अद्यापि कांही स्थळें उलगडावयाचीं शिल्लकच आहेत. गेल्या शंभर वर्षांतील अनेक घडामोडींचे बारीकसारीक तपशील ज्यावरून उलगडतील असें साहित्य आजच अत्यंत दुष्प्राप्य झालें आहे. हीं 'रद्दींतील रत्नें' शोधण्याचा खटाटोप करणें हाच ही उणीव भरून काढण्याचा खरा उपाय होय. पण या उद्योगाकडे अद्यापि लोकांचें लक्ष्य जावें तसें गेलेलें नाहीं.

विद्यार्थि व शिक्षक या दोहोंचे ठिकाणीं अभ्यासी वृत्ति पोसावी याच धोरणानें आम्ही आमचें काम केलें आहे.

मॅट्रिकच्या ईयत्तेच्या दृष्टीनें असे 'निबंध' आमचे मतें निराळ्या दृष्टीनें संस्कार करून छापावयास पाहिजेत. उगाच गैरलागू व तात्कालिक महत्त्वाचा मजकूर गाळून टाकावयास पाहिजे. विष्णुशास्त्र्यांचें लिहिणें मासिकासाठीं लिहिलेलें, तेव्हां

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्यांत आगें मागें करून तें ठाकठीक करणें अवश्य आहे. तसा कांहीं प्रयत्न 'जॉन्सन्' वरील निबंध प्रसिद्ध करतांना आम्ही केला होता. यावेळीं ती सवड राहिली नाहीं. त्यामुळें ज्या आडरानांत विद्यार्थ्यांस या वयांत न येणेंच बरें तिकडें त्यांची अभ्यासी नजर वळविणें भाग पडलें आहे! यामुळें अभ्यासांत मदतीची जरूरी अधिक पडेल. ती मदत कारणापुरती येथें दिली आहे. पण ही मदत करतांना अभ्यासाचें 'व्यसन' वाढावें असें धोरण ठेविलें आहे. आणि तसें झाल्यानेंच केल्या श्रमाचा खरा मोबदला मिळणार आहे.

ज्येष्ठ शु. १०।५८
पुणें

दत्तो वामन पोतदार

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विष्णुशास्त्री चिपळोणकर

कामगिरी व त्यांची थोरवी

हे अलीकडच्या युगांतील गद्य मराठी लिहिणारे पहिले महर्षि म्हटलें तरी चालेल. यांचे वडील कृष्णशास्त्री चिपळोणकर हेहि मोठे विद्वान् व ग्रंथकार होते. कृष्णशास्त्री यांचा मान जुने शास्त्री, नवे इंग्रजी शिकलेले विद्वान् आणि सरकारी अधिकारी या तिन्ही मंडळांत फार मोठा होता. विष्णुशास्त्री यांनी मराठी लिहिण्यांत वडिलांसहि मागें टाकलें आणि ('वक्तृत्व' या आपल्या निबंधांत एके जागीं [अंक २३।४] स्वतःच सुचविल्याप्रमाणें) आपल्या लेखणीचा प्रभाव लोकांस दाखविला. मराठींतहि इंग्रजीसारखें जोरदार व सरस लिहितां येतें याची खात्री विष्णुशास्त्री यांनी पटविली. ही त्यांची व त्यांच्या निबंधमालेची मुख्य कामगिरी.

राज्य व वैभव गेलेल्या लोकांचा सर्व हुरूप नाहीसा होतो. आपल्या स्वतःवरचा त्यांचा विश्वास उडून जातो. असा पेशवाई व मराठी राज्यें गेल्यावर मराठ्यांचा विश्वास उडाला. विष्णुशास्त्र्यांनी तो विश्वास अनेक प्रकारांनी उत्पन्न केला व वाढविला. नुसत्या लेखणीच्या कामांतच विष्णुशास्त्री यांनी वरील पराक्रम केला असें नाही तर एक नवीन शाळा (New English School) स्थापून त्यांनी तो एक नवा मार्ग लोकांस दाखविला. याच बीजाचा विस्तार महाराष्ट्रांत आज किती मोठा झाला आहे ? किती शाळा, कॉलेजें आपण चालवीत आहोंत ?

लेख लिहिले, शाळा काढली, तसाच 'आर्यभूषण' छापखाना चिपळोणकरांनी स्वतःचा केला. छापखान्याशिवाय ज्ञानाचा प्रसार झपाट्यानें कसा होईल ?

छापखान्याइतकाच उपयोग वर्तमानपत्रांचा लोकांच्या शिक्षणासाठीं होतो. म्हणून 'केसरी' व 'मराठा' अशीं दोन वर्तमानपत्रें शास्त्रीबोवांनी काढिलीं. अजूनहि हीं पत्रें चालत आहेत व सर्वत्र प्रसिद्ध आहेत. केसरीचें नांव हिंदुस्थानांत व हिंदुस्थानाबाहेरहि गाजलेलें आहे.

पण ज्यांना पुस्तकें, पत्रें वाचतां येत नाहींत त्यांना शिक्षण देण्यास चित्रांइतकें सुलभ साधन नाही. आज तर चित्रपटांचेंच युग आहे. या चित्रपटांचा शिक्षणास केवढा उपयोग होतो ? शास्त्रीबोवांच्या वेळीं ही चित्रपटांची युक्ति तर नव्हतीच;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

परंतु नुसतीं रंगीत चित्रें छापण्याचीहि कला आमच्याकडे फारशी कोणास येत नव्हती. देवांचीं, आमच्या थोर स्त्रीपुरुषांचीं वगैरे रंगीत व साधीं चित्रें छापण्याचा शिळाछापखाना शास्त्रीबोवांनी इकडे प्रथम काढला.

हीं पुस्तकें व चित्रें विकावयाचेंहि दुकान आपलेंच असल्याशिवाय खपाचें व प्रसाराचें काम उत्तम व खात्रीनें साधत नाहीं, म्हणून 'किताबखाना' नांवाचें एक दुकानहि शास्त्रीबोवांनी घातलें.

पूर्वजांचे पराक्रम, ग्रंथ, गाणीं, गोष्टी वगैरेंची माहिती लोकांस नव्हती; भलतीच माहिती परके लोक पुढें मांडीत म्हणून खात्रीचे पुरावे लोकांपुढें ठेवण्यासाठीं 'काव्येतिहाससंग्रह' नांवाचें एक मासिक साने व मोडक यांस मदतीस घेऊन शास्त्रीबोवांनी काढलें.

असे अनेक नवे नवे, सर्व लोकांच्या कल्याणाचे उद्योग शास्त्रीबोवांनी केले. आणि ते केवळ केवढ्या वयांत म्हणाल, तर अवघ्या बत्तीस वर्षांच्या वयांत!

विष्णुशास्त्री यांचा जन्म १८५० तला; १८६५त ते मॅट्रिक झाले; १८७२त ते बी. ए. झाले; आणि १८८२त ते वारले. म्हणजे त्यांची खरी कामगिरी वयाच्या २२ व्या वर्षी सुरू होऊन ३२ व्या वर्षी संपली!

केवळ दहा वर्षांत केवढा हा उद्योग!!

शास्त्रीबोवा कांहीं कोणी श्रीमंत संस्थानिक राजे नव्हते आणि त्यांनी देणग्या-वर्गण्याहि गोळा केल्या नाहीत. उद्योगच असे काढले, माणसेंच अशीं मिळविलीं आणि हुशारीच अशी दाखविली कीं सर्वत्र त्यांची '**फत्ते**' झाली!! ते एकदा म्हणाले तसें त्यांचा हा पराक्रम पाहून त्यांना 'मराठीचे शिवाजी' (I am the Shivaji of the Marathi language) कां म्हणूं नये? तसा अभिमान खुद्द त्यांनी वाहिला; त्यांत तरी वावगें काय आहे! शिवाजीनें जशी 'नवी सृष्टि' निर्माण केली तशी इंग्रजी युगांत त्या युगमानाप्रमाणें शास्त्रीबोवांनीहि

नवी सृष्टीच

रचली यांत काय संशय?

ता. १७ मार्च १८८२ रोजीं शास्त्रीबोवा वारले तेव्हां सारा देश हळहळला यांत काय नवल! तरुण पिढीच्या मनावर शास्त्रीबोवांच्या कामगिरीचा परिणाम फार

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

खोल झाला होता. ते त्यांचे 'देव' बनले होते. प्रसिद्ध कादंबरीकार हरिभाऊ आपटे त्यांच्याच शाळेंत विद्यार्थि होते. या हरिभाऊंनी "शिष्यजनविलाप" म्हणून श्लोक रचून शास्त्रीबोवांच्या मृत्यूबद्दल मोठा शोक केला ! !

*　　*　　*　　*

'मालाकार'-चरित्रांतील ठळक गोष्टी

जन्मः—२० मे १८५०, पुणें.

व्रतबंधः—१८५९.

शिक्षणः—१८६१, पूना हायस्कूल; पूना कॉलेज, डेक्कन कॉलेजः—१८६६.

लग्नः—गोगट्यांच्या काशीताईशीं:—१८६५.

मॅट्रिकः—१८६५ अखेर.

रासेलसचें भाषांतर आणि मराठी शालापत्रक यांत वडील कृष्णशास्त्री यांस मदतः—१८६८.

दुसऱ्यांदा परीक्षेंत बसून बी. ए. १८७१ अखेर.

मराठी शालापत्रकाच्या संपादकाचें संपूर्ण कामः—१८७२.

निबंधमाला प्रारंभः—१८७४.

रत्नागिरीस बदली; काव्येतिहाससंग्रह आणि चित्रशाळेची योजना; चित्रशाळा सुरू } १८७७.

कृष्णशास्त्री यांचा मृत्यु; काव्येतिहाससंग्रह सुरूः—१८७८.

किताबखानाः—१८७९.

न्यू इंग्लिश स्कूलची स्थापनाः—१८८०.

आर्यभूषण छापखान्याची स्थापनाः—१८८० अखेर.

मराठा व केसरीः—१८८१

मृत्युः—१७ मार्च १८८२

निबंधमालेंतील 'वक्तृत्व'

"लोकभ्रमानंतर विशेष महत्त्वाचा या सालचा विषय वक्तृत्व हा होय. वक्तृत्व गुण संपादण्याकरितां कोणकोणत्या गोष्टींची जरूर आहे, तो निरनिराळ्या देशांत कसकसा प्रगल्भ दशेस आला, त्यांत अतिप्रवीण असे ग्रीस, रोम, इंग्लंड वगैरे देशांतून कोण

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कोण होऊन गेले, त्यांचेपासून त्या देशांस कोणकोणतें फायदे झाले, वगैरे गोष्टींचें विवेचन संपवून विष्णुशास्त्री हे या देशांतील वक्तृत्वाकडे वळले. प्राचीन काळीं इकडील वक्तृत्वाचें स्वरूप कसें होतें हें पुराणांवरून व बखरींवरून दाखवून, त्याचप्रमाणें धर्मविषयक वक्तृत्व जें कीर्तन त्याचीहि हकीकत देऊन हल्लीं हा वक्तृत्व गुण आपणांमध्यें कोणत्या स्थितींत आहे, तो सुधारण्यास वक्तृत्वसभांची वगैरे योजना किती उपयोगी पडण्यासारखी आहे व हल्लींची आपले देशाची स्थिति या गुणाचे उत्कर्षास कितपत अनुकूल आहे इत्यादि गोष्टींचें या निबंधावलींत पूर्ण विवेचन केलें आहे. शेवटीं आपले देशांत निरनिराळे भागांत हल्लीं नांव घेण्यासारखे असे वक्ते कोणकोण आहेत त्यांचा निर्देश करून हा विषय संपविला आहे. या वक्तेमंडळींत आर्यसमाजाचे स्थापक माजी पंडित दयानंद यांचा शिरकाव नवीन मंडळींनीं केलेला न साहून विष्णुशास्त्री यांनीं पंडितजींची विद्वत्ता, त्यांचीं वेडगळ मतें, त्यांचा या शहरांत झालेला बडा सत्कार, त्यांचीं व्याख्यानें, त्याचप्रमाणें त्यांचे मूर्तिपूजाखंडणार्थ पारायण संपल्यावर भटभिक्षुकांचे नाकावर मोठ्या थाटानें गजेंद्रावरून काढलेला त्यांचा छबिना, व शेवटीं त्याचें धुळवडीवर झालेलें हास्यास्पद पर्यवसान ह्या सर्वांचें मोठें मजेदार वर्णन शास्त्रीबोवांनीं मालेचे तेविसावे अंकांत केलें आहे. ज्या पुष्कळ लोकांस आजच आपल्या मूर्तिपूजाधर्माचा उच्छेद होऊन त्याचे जागीं आर्यसमाज किंवा प्रार्थनासमाज यांसारख्या निर्जीव संस्थांची स्थापना होणें इष्ट वाटत नसेल व ज्यांस वाचनाची कांहींतरी गोडी असेल त्यांची तर वरील बहारीचें वर्णन वाचून हंसून हंसून पोटें दुखूं लागतीलच; परंतु, ज्यांचीं धर्ममतें विष्णुशास्त्री यांचेपेक्षां वेगळीं असतील त्यांस सुद्धां वरील वर्णनांतील भाषेचा चटकदारपणा व वर्णनांची खुबी पाहून मौज वाटल्यावांचून राहणार नाहीं !

वरील अंक प्रसिद्ध होतांच नवीन मंडळींनीं लागलीच चोहोंकडून काहूर आणिलें. विष्णुशास्त्री यांचे पूर्वाश्रमींचे गुरु मि. वामन आबाजी मोडक यांनीं मालेचा एकविसावा अंक परशुरामक्षेत्रीं वाचून नवीन धर्मसमाज व नवीन सुधारक मंडळी यांचा कैवार घेऊन विष्णुशास्त्री यांजकडे त्यांच्या वेड्या समजुती नाहींशा करण्याकरितां एक* 'निबंधमालेच्छु' या सहीचें पत्र निबंधमालेंत छापण्याकरितां पाठविलें.

* रा. मोडक यांनी निबंधमालेच्छु असें न म्हणतां 'निबंधमाला हितेच्छु' असें नांव घेऊन पत्र लिहिलें होतें. तें रत्नागिरीहून ता. २० डिसेंबर १८७५ रोजीं लिहिलें.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तें मालेचे चोविसावे अंकांत छापिलें आहे. मि. मोडक यांचें पत्र येण्यापूर्वीच पुण्यांतील नव्या मंडळींतील कित्येक जुन्या मतांचे लोकांस पंडित दयानंदांचा केलेला गौरव, त्याप्रमाणें पुनर्विवाह, देशी व्यापारोत्तेजन वगैरे महत्कार्यांकडे लहानसहान मंडळींची योजना करून देऊन आपण वऱ्हाडी मंडळींचे मानापमानाचें मात्र धनी होऊन बसण्याची, कित्येक विद्वान् व पुढारी म्हणून मिरविणारे मंडळींची हौस ही रुचत नसून अशा मंडळींची एकदां चांगली शोभा करावी अशी त्यांची फार इच्छा असे. एके वेळीं विष्णुशास्त्री यांचे स्नेही रा. कृष्णाजी परशुराम गाडगीळ हे त्यांस म्हणाले, "शास्त्रीबोवा, या रिकामटवळ्या मंडळींचा एकदां चांगला फजिता करा हो. मी त्यांचा खोटाच कैवार घेतलासा करून तुम्हास पत्र पाठवून देतों आणि सर्व मंडळी तुमचे जाळ्यांत घालून देतों. मग घ्या तुम्ही त्यांचा चांगला समाचार! उगेंच बेट्यांनीं दंभ मांडायाचें. एकाचे तरी अंगांत खरी कळकळ, कीं देशप्रीति, कीं धर्मवासना आहे काय? सर्व पोषाखी मंडळी!"

परंतु मि. मोडक यांचे पत्रानें रा. गाडगीळ यांचे वरील खोट्या पत्राची गरजच ठेविली नाहीं; आणि कदाचित् मि. मोडक यांचे खऱ्या पत्रापेक्षां मि. गाडगीळ यांचे खोट्या पत्रानें वरील पोषाखी सुधारक मंडळी विष्णुशास्त्री यांचे लेखणीचे तडाख्यांत अधिक बिनचूक आणून देतां आली असती किंवा नाहीं याचा संशयच आहे! मि. मोडक यांचें मूळ पत्र व त्यावर विष्णुशास्त्री यांनीं दिलेलें उत्तर हीं दोन्हीं वाचण्यासारखीं आहेत. मि. मोडक यांचें म्हणणें कीं, "या देशांत हल्लीं धर्म, नीति, लोकाचार, व्यापार वगैरे संबंधानें चळवळ सुरू होऊन तिजमुळें जागोजाग निरनिराळ्या वक्तृत्वसभा, पुनर्विवाहोत्तेजक मंडळ्या, प्रार्थनासमाज, आर्यसमाज, व्यापारोत्तेजक मंडळ्या स्थापन झाल्या आहेत व होत आहेत, व त्या सर्वांचे उद्देश चांगले असून त्यांचे उत्पादक व चालक हे सर्वच चांगले थोर परोपकार बुद्धीचे लोक असून शास्त्रीबुवांना त्यांचे नाहींत ते दोष काढून त्यांचा व्यर्थ अमर्याद उपहास करण्यांतच मोठें भूषण वाटतें. हल्लीं या देशास जी नष्टदशा प्राप्त झाली आहे ती नाहींशी करावी म्हणून जी प्रमुख मंडळी खटपट करीत आहेत, तिचे अंगीं वरील महत् कार्यास लागणारी योग्यता–देशाविषयीं खरा कळवळा,–वगैरे कांहीं नसून नुसता डौल मिरविण्याकरितांच ती पुढें होते; तेव्हां अशा लोकांपासून देशाचें कल्याण होण्याचें तर दूर राहून त्यांचे दुर्बलतेनें व अप्रयोजक प्रयत्नांनीं आपले लोकांची कमी योग्यता मात्र व्यक्त होत आहे, असे जे दोषारोप निबंधमालाकारानें केले आहेत ते वरील

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मंडळ्यांस व पुढारी झालेल्या व्यक्तींस 'एकाहि अंशीं लागू न पडतां ' मालाकाराचा मात्र आपला डौल मारण्याचा झोंक दृष्टीस पडतो." येणें प्रमाणें मि. मोडक यांनीं विष्णुशास्त्री यांस वरील मंडळ्याविषयीं व त्यांचे पुढारी व्यक्तींविषयीं आपले विचार स्पष्ट कळविण्याची नकळत संधी आणून देतांच विष्णुशास्त्री यांनीं एकविसावे व तेविसावे अंकांत जे नुसते दोषारोपच केले होते त्यांचे पुष्टीकरणार्थ त्यांनीं आतां चोविसावे अंकांत प्रमाणेंहि दिलीं. त्यांनीं पुनर्विवाहोत्तेजक सभा, देशी व्यापारोत्तेजक मंडळ्या वगैरेंची प्रथम हकीकत देऊन मि. मोडक यांचे पत्रांतील अखेरचे कांहीं शब्द—

"निस्पृहपणा, स्वदेशाविषयीं योग्य अभिमान, खरा कळवळा, कोणत्याहि कार्याचे सिद्ध्यर्थ निर्भयपणें व निर्भीडपणें सतत प्रयत्न करणें हे गुण आपले लोकांत फारच थोड्यांचे अंगीं आहेत"—जे कदाचित् आपले मुख्य मुद्याविरुद्ध जातील हें त्यांचे लक्ष्यांत न येऊन सहजवृत्त्या पडून गेले होते, तेच विष्णुशास्त्री यांनीं उचलून त्यांचा पूर्ण विरोध मि. मोडक यांचे पत्रांतील पूर्वभागांतील मुख्य वादाचे शब्द—"सर्वच सुधारणेच्या पद्धति व्यर्थ व पोकळ व आरंभशूरपणाच्या, व त्यांचा उपक्रम करणारे सर्व लब्धप्रतिष्ठ, डौल मिरविणारे, दांभिक, भलताच आव घालणारे, अविचारी व आरंभशूर असें म्हणणें एकांशीं देखील खरें नाहीं,"—यांच्याशीं दाखवून विष्णुशास्त्री यांनीं आपले गुरूंवर कोटी ठेवून दिली ! हा गुरुशिष्यांचा सामना पाहून अंबिकेचा कैवार घेऊन आलेला व पूर्ववयीं चोवीस वेळां निःक्षत्रिय पृथ्वी केलेला भार्गवराम व त्याचा शिष्य जो शंतनुपुत्र यांचे पुराणगत युद्धकथेची कोणा रसिक वाचकांस आठवण होणार नाहीं बरें ?" [पहा, विष्णुशास्त्री चरित्र (चित्रशाळा) पृ. १३१–१३५]

शास्त्रीबोवांची भाषापद्धति

विष्णुशास्त्री बोवांच्या भाषापद्धतीचा पहिला गुण म्हणजे तिचा **जिवंतपणा** होय. त्यांचा लेख वाचतांना **वाचण्याचें स्फुरण** येतें ! मराठी भाषेंत–विशेषतः गद्य लिहिण्यांत–तसलें स्फुरण यापूर्वी एकाहि लेखकास आणतां आलें नव्हतें. तिचा दुसरा गुण **सरसपणा.** मनाला चटका लावतील असे निवडक निवडक संस्कृत मराठी शब्द शास्त्रीबोवांनीं वेचून घातले आहेत, त्यामुळें त्यांच्या लेखनास गोडी लागते. तशी इतर ठिकाणीं सहसा लागत नाहीं. तिच्यांतला तिसरा गुण तिचा **नटवेपणा.**

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

या नटवेपणाचें वर्णन कै. प्रो. मोतीबुलासा यांनीं आपल्या 'सुविचारसमागम' मासिकांत (वर्ष १ अंक ९; जानेवारी १८९९) फार चांगलें केलें आहे. शास्त्रीबोवांच्या भाषासुंदरीचे "सर्वस्वी दास बनून न जाणाऱ्या लोकांस" त्यांनीं "स वै मुक्तोऽथवा पशुः" या कोटींत यथार्थपणें घातलें आहे! अशी 'पुरी जादुगिरी' तिच्यांत भरलेली आहे.

या नटवेपणाच्या पोटांतच तिचा आणखी एक महत्वाचा गुण सामावतो. तो म्हणजे साहित्यिक अनुबंधांचा गजबजाट! निबंधमालेच्या उतारपेठेंत आपणांस कोण केव्हां भेटेल याचा नेम नाहीं! येथें मेकॉलेबरोबर मोरोपंत, कालिदासाबरोबर कौपर, साक्रेटिसाबरोबर समर्थ, आणि इसापाबरोबर बिशप हातांत हात घालून हिंडतांना हमेश भेटतात! या सर्वांच्या भेटीचा आनंद वर्णन करतां येत नाहीं. या भेटींमुळें मनाला किती हौस वाटते!

नटवेपणांत विविधपणामुळें भर पडते; मूळचा नटवेपणा खुलतो. मेकॉलेचीहि धाटणी अशीच आहे. शास्त्रीबोवांच्या लिहिण्यावर मेकॉलेच्या पद्धतीची छाप स्पष्टपणें दिसून येते.

तात्पर्य, एकाद्या मोठ्या नामांकित ग्रंथकाराला शोभावी अशी जोरदार, गुलगुलीत, आणि ऐटदार भाषा शास्त्रीबोवांनीं लिहून मराठीचा मान व शक्ति अतिशय वाढविली इतकी कीं त्यांच्यामुळें निराशेचें धुकें पार वितळून जाऊन अभिमानाचा सूर्य मराठी गद्याच्या नभोमंडळांत तळपूं लागला.

शास्त्रीबोवांचें लेखन मासिकासाठीं झालें त्यामुळें त्यांत घाईमुळें होऊन जाणारे कित्येक दोष राहून जाणें स्वाभाविक आहे. उदाहरणार्थ, 'वारंवार' 'असो' किंवा 'तर' अथवा 'असो, तर' असे शब्द वाक्यारंभीं, वाक्याच्या मध्यें शास्त्रीबोवा किती वेळां टाकतील याचा कांहीं नेम नाहीं. ती त्यांना 'खोड' आहे. आणि ती कांहीं उचलण्याची गोष्ट नव्हे हें सांगावयास नकोच.

शास्त्रीबोवांची टीकापद्धति

'निबंधमालेंत' कोणताहि विषय असो, विष्णुशास्त्री यांची सुधारकांवर, प्रार्थनासमाजीयांवर, आणि मिशनऱ्यांवर टीका नाहीं असें व्हावयाचेंच नाहीं. अशा टीकेच्या वेळीं त्यांची लेखणी इतकी चटकदार चाल चालते कीं ज्यांना ती टीका चुकीची व अन्यायाची वाटत असे अशांसहि ती पुनः पुन्हां वाचण्याचा मोह पडावा. मोहकपणा

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

हा गुण चांगला खरा, परंतु यापेक्षांहि खऱ्या टीकाकाराच्या अंगीं समतोलपणाचा गुण अधिक अवश्य आहे. हा गुण शास्त्रीबोवांच्या लिहिण्यांत आढळत नाहीं. त्यामुळें प्रतिपक्ष्यांवरील त्यांच्या विरोधी टीका भडक झाल्या आहेत. उपहासांत एक प्रकारचा नाजुकपणा असल्यास खरोखरच फार आनंद वाटतो; पण त्यांत मादक तिखटपणा आणल्यास मन हुळहुळल्याशिवाय रहात नाहीं. रोग काढण्यास पाहिजे येवढीच शस्त्रक्रिया मान्य ठरते; त्याहून फाजील रक्तस्राव किंवा चिरफाड शहाणपणाचा ठरत नाहीं.

टीका वाजवीहून कडक नसावी; एवढेंच नव्हे, एकवार कडक टीका चालेल, परंतु अज्ञानी किंवा असत्य टीका कामाची नाहीं. शास्त्रीबोवांची टीका या दुसऱ्या दोषापासूनहि अलिप्त नाहीं. असें आहे तरी शास्त्रीबोवांच्या प्रामाणिकपणाविषयीं शंका घेण्याचें कांहीं कारण दिसत नाहीं. त्यांचे हेतु शुद्ध व थोर होते. आणि याच हेतूंकडे बघून त्यांच्या शब्दांत दिसला तरी त्यांच्या मनांत विखार नाहीं हें लक्षांत घेतलें पाहिजे. त्यांचें वय, त्यांचा उत्साह, त्यांचें शील, त्यांचा गुणीपणा हें सर्व लक्षांत घेतां त्यांचा कडकपणा अनुकरणीय नसला तरी त्यांचा यशस्वीपणा निरंतर आदर्शासारखा समोर ठेवण्यासारखा आहे खचित !

शास्त्रीबोवांची प्रतिपादनपद्धति

विषय कसा सजवावा हें शास्त्रीबोवांचे निबंध वाचून खरोखर शिकण्यासारखें आहे. मधून मधून सकारण किंवा अकारण प्रतिपक्ष्यांवर झोड उठविण्यासाठीं वाट सोडून वहावत जाण्याची जी त्यांना खोड आहे ती सोडली तर शास्त्रीबोवांनीं विषयाचें प्रतिपादन फार परिणामकारक केल्याचें दिसून येईल. विषयाची माहिती पुष्कळ गोळा करणें, त्याचे पद्धतशीर विभाग पाडणें, आपल्या बाजूचीं प्रमाणें पटतील अशा रीतीनें ठसवून मांडणें, प्रतिपक्षीयांच्या म्हणण्यांतले दोष बारीक नजरेनें हुडकून काढून त्यांवर हल्ला चढविणें, आणि आपल्या सर्व म्हणण्याला मोहकपणाची झिलई देणें, ही शास्त्रीबोवांच्या विषयप्रतिपादनशैलीच्या यशस्वितेची किल्ली आहे.

असें आहे तथापि आपल्या मुद्याचे भाग पाडतांना त्यांत एक प्रकारचा बेतशीरपणा राखणें, एकप्रकारचा तर्काला पटेल असा मुद्यांचा क्रम लावणें, पुनरुक्ति टाळणें इत्यादि बाबतींकडे अधिक लक्ष पुरविलें असतें तर निबंधांची रचना शास्त्रीबोवांना आजच्याहूनहि अधिक उठावदार व घाटदार करतां आली असती.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आपल्या प्रतिपादनांत शास्त्रीबोवांनीं अनुमानप्रमाणावर जागजागीं फार भर दिला आहे आणि तसें करणें त्यांना भागहि होतें; कारण नव्या विचारसरणीचा पाया त्यांना घालावयाचा होता.

नुसत्या विवरणात्मक भागापेक्षांहि प्रत्युत्तरात्मक भागांत शास्त्रीबोवांची प्रतिपादन-शैली चांगली चमकते आणि चमकावितेहि.

शास्त्रीबोवांची प्रतिपादनपद्धति ही एक प्रकारची वकिली थाटाची आहे. तत्त्वज्ञाची, शोधकाची किंवा मुत्सद्याची नाहीं. आपल्या देशाची पडलेली बाजू सावरण्याची जबाबदारी अंगावर पडलेला वकील आपण आहोंत अशी त्यांची भावना दिसते.

शास्त्रीबोवांचे दृष्टान्त म्हणजे जुने संस्कृत वळणाचे, सांकेतिक; परंतु कायमचा डोक्यांत राहील आणि एकादें गूढ तत्त्व मनांत ठसवील असा दृष्टांत त्यांचे लेखणींतून क्वचित्च उतरला! प्रतिपादनाच्या जोरकसपणांत शास्त्रीबोवा सर्वांच्यावर ताण आहेत म्हणून मोतीवुलासा यांचें पुढील मत कोणीहि मान्य करील " रस व अलंकारासंबंधानें पाहतां **आगरकरांचे** भाषेचा खालीं नंबर लागतो."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

या निबंधांतील विषयक्रम*

अंक १८ (जून १८७५)

(१) विषयोपक्षेप. (२) 'वक्तृत्व' शब्दाची व्याख्या. (३) प्रस्तुत विषयाचे विभाग. (४) वक्तृत्वगुणाची उत्पत्ति. (५) तिचा लोकसत्तात्मक राज्याशीं संबंध. (६) उदाहरणें:—(७) ग्रीस देश. (८) डिमॉस्थेनिस्. (९) रोम. (१०) सिसरो. (११) इंग्लंड. (१२) बर्क.

अंक १९ (जुलै १८७५)

(१) अवतरण. (२) प्रस्तुत अंकाचा विषय. (३) प्रस्तुत गुणाचा प्रचार. (४) त्याच्या अभिवृद्धीचें एक मोठें कारण. (५) त्याचें संस्कृत व असंस्कृत रूप. (६) प्रकृत विषयाचे तीन विभाग–प्राचीन काळ. (७) मध्यम काळ. (८) महाराष्ट्र देश. (९) वक्तृत्वविशिष्ट राजकारणी पुरुष.

अंक २० (ऑगस्ट १८७५)

(१) प्रस्तुत अंकाचा विषय. (२) हिंदु धर्माचें उज्जीवन. (३) धर्मव्याख्यान. (४) आमच्या देशाचा अध्यात्मिक विचारांकडे कल. (५) इकडे सुरू झालेला एक नवा प्रकार. (६) त्याची प्रवृत्ति व मराठ्यांच्या उदयाशीं त्याचा संबंध. (७) 'कीर्तन' शब्दाचा अर्थ, व मूळ प्रकार. (८) तो सध्यांच्या स्थितीस येऊन पोंचण्याचा क्रम. (९) या गुणांत नामांकितपणा पावलेले लोक. (१०) राष्ट्राचें व भाषेचें झालेलें हित.

अंक २१ (सप्टेंबर १८७५)

(१) प्रकृत विषयाचा तिसरा विभाग. (२) विषयोपक्षेप. (३) वक्तृत्वाची विद्यमान स्थिति. (४) बाल्यावस्था. (५) मागल्या स्थितींत व सध्यांच्यांत अंतर. (६) वक्तृत्वोत्तेजक सभा. (७) त्यांपासून अपेक्षित कार्य. (८) वक्तृत्वादि गुणांचें उत्तेज्यत्व.

---

* हा विषयक्रम मूळ अंकांत मलपृष्ठावर किंवा आंतील पानावर दिलेला आढळतो (संपा.)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अंक २३ (नोव्हेंबर १८७५)

(१) अवतरण. (२) वक्तृत्व गुणाच्या उत्कर्षाचा संभव. (३) सध्यांची स्थिति. (४) उत्कर्षाचीं साधनें. (५) अलीकडील वक्ते.

अंक २५ (जानेवारी १८७६)*

(१) प्रस्तुत अंकाचा विषय. (२) वक्त्याचे गुण. (३) मनाचा शुद्धपणा. (४) विद्वत्त्व. (५) इतर गुण. (६) वक्तृत्वापासून उपयोग.

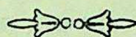
---

* टीपः—आंतील पानाखालीं २३ जानेवारी १८७६ रोजीं छापल्याची तारीख घातली आहे. (संपा०)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वक्तृत्व

तद्वक्ता सदसि ब्रवीतु वचनं यच्छृण्वतां चेतसः
प्रोल्लासं रसपूरणं श्रवणयोरक्ष्णोर्विकासश्रियम् ।
क्षुन्निद्राश्रमदुःखकालगतिहृत्कार्यांतरप्रस्मृतिं
प्रोत्कंठामनिशं श्रुतौ वितनुते शोकं विरामादपि ॥ *

१ हा विषय फार महत्त्वाचा आहे. त्यांतून आलीकडे पांच-सहा वर्षें तर याकडे लोकांचें चोहोंकडे विशेष लक्ष लागलें असल्यामुळें याविषयीं थोडा-बहुत कांहींच विचार न केलेले फार थोडे लोक सांपडतील. यास्तव या खेपेस सदरील विषयावर

---

* "सभेंत उभें राहून वक्त्यानें बोलणें तर असें बोलावें कीं, तें ऐकतांना श्रोत्यांचीं अंतःकरणें प्रसन्न व्हावीं, कर्ण वाग्रसानें भरून जावे, आणि डोळे आश्चर्यानें विकास पावावे; तसेंच क्षुधा, निद्रा, श्रम, दुःख, आणि कालगति यांचें त्यांस भान राहूं नये; इतर सर्व कार्यांचें विस्मरण पडून भाषण ऐकण्याकडेच त्यांस अतिशय उत्कंठा वाटावी; आणि तें संपलें असतां फार वाईट वाटावें !"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

 Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कांहीं विचार प्रगट करण्याचें मनांत आणलें आहे. पुस्तककर्त्यांचें मुख्य काम म्हटलें म्हणजे, निरनिराळ्या विषयांवर लोकांचीं जीं मतें ठरून गेलीं असतील त्यांचा खरें-खोटेपणा पाहून तीं नीट करण्याचा यत्न करणें हें होय. यास्तव प्रस्तुत विषयावर लोकांत सामान्यतः जीं मतें आढळतात त्यांविषयीं विचार करून या विषयाचें स्वरूपही आमच्या वाचकांच्या लक्षांत विशेष यथार्थत्वानें आणावें या हेतूनें पुढील निरूपण करतों.

२ आतां प्रथमतः, 'वक्तृत्व' शब्दाचा मूळ अर्थ पाहिला तर 'बोलणारेपणा' म्हणजे 'बोलण्याची शक्ति' असा होय. पण हा केवळ यौगिक अर्थ झाला. रूढी-वरून पाहिलें असतां नुसत्या वाचाशक्तीस वरील शब्द लागत नाहीं; त्याच्या पोटीं वरच्याहून पुष्कळ जास्त अर्थ गार्भित होतो. तो पुढें वक्त्यांच्या अंगीं कोणकोणते गुण अवश्य असले पाहिजेत त्यांचें वर्णन करतांना स्पष्ट होईलच. सध्यां प्रसंगानुसार थोडक्यांत एवढेंच सांगतों कीं, 'वक्तृत्वा'चें मुख्य लक्षण मोहकपणा होय. म्हणजे जें भाषण ऐकतांच श्रोत्यांची चित्तवृत्ति तटस्थ होऊन ती बोलणाराकडे अगदीं वेधून जावी त्याचें नांव वक्तृत्व.

३ आतां प्रस्तुत विषयाचे चार भाग करून त्यांचा क्रमवार विचार करूं. ते चार भाग असे–एक वक्तृत्वाचें आदिपीठ जो ग्रीस देश तेथें त्याची उत्पत्ति होऊन प्रसार कसा झाला व तेथें तें कोणत्या दशेस येऊन पोंचलें याविषयीं लिहून नंतर तेथून इतर देशांत त्याचा फैलावा कसा व कितपत झाला वगैरे वृत्तांत लिहूं. याप्रमाणें पहिल्या भागांत देशांतराचें कथन करून दुसऱ्यांत या आपल्या देशांत प्रस्तुत प्रकार कितपत होता याविषयीं निरूपण करूं. तिसऱ्यांत हल्लीं वक्तृत्वोत्तेजनाचा जो प्रकार चालू आहे त्याविषयीं कांहीं लिहूं. आणि चवथ्यांत सदरील विषयाविषयीं एकंदरीनें विवेचन करून वक्त्याचे अंगीं गुण कोणकोणते असायास पाहिजेत, वक्तृत्वापासून उपयोग काय, इत्यादि गोष्टींविषयीं विवेचन करूं.

४ तेव्हां प्रथमतः प्रस्तुत वक्तृत्वगुणाची उत्पत्ति कशी होते, व त्याचा फैलावा होण्यास कोणत्या गोष्टी कारणभूत होतात याविषयीं विचार करावयाचा. आतां एकंदर इतिहासावरून जर पाहिलें तर एक मोठी गोष्ट कळून येते कीं, जेथें जेथें लोकसत्तात्मक राज्यें होतीं तेथें तेथें वरील गुणाचें वास्तव्य होतें. पहा कीं, सगळ्या ग्रीस देशांत आथेन्स येथेंच काय तो वरील राज्यप्रकार चालू असल्यामुळें मोठमोठे

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नामांकित वक्ते तेथेंच मात्र निपजले. बाकी, त्या शहराच्या जोडीचीं दुसरीं जीं स्पार्टा, थीब्स्, मासिडन् वगैरे संस्थानें होतीं त्यांच्या सगळ्या इतिहासांत कोणी मोठा वक्ता होऊन गेल्याचें एक सुद्धां उदाहरण सांपडत नाहीं. तोच प्रकार पुढें इटाली देशांतही नजरेस येतो. त्या देशांतही ग्रीसप्रमाणेंच अनेक संस्थानें होतीं; पण मोठे वक्ते झालेले असे रोम शहरीं मात्र इतिहासांत प्रसिद्ध आहेत. तोच प्रकार अर्वाचीन काळीं आलीकडे सुमारें शंभर दोनशें वर्षें इंग्लंडांतही दृष्टीस पडतो. तो तरी केव्हां-पासून म्हणाल तर राजाचें आणि प्रजेचें मोठें युद्ध होऊन दुसऱ्या पक्षास अधिकाधिक स्वातंत्र्य ज्या वेळेपासून मिळूं लागलें तेव्हांपासूनच. तसेंच सुमारें शंभर वर्षांपूर्वी फ्रान्स देशांत मोठी धामधूम होऊन तद्देशीय लोकांस जें क्षणिक स्वातंत्र्य प्राप्त झालें होतें त्या प्रसंगींही एवढ्याशा थोड्या वेळांत सुद्धां वक्तृत्वशक्तीचा क्षणमात्र उदय झाला होता. तसाच आलीकडे अमेरिकेंतील नव्या प्रजासत्तात्मक राज्यांतही झाला आहे. आतां तोच प्रकार उलट पहा. इकडे एशिया खंडांत आजपर्यंत शेंकडों मोठमोठीं राज्यें होऊन गेलीं; पण एकांतही वक्त्यांच्या भाषणानें सगळे लोक एकदम चेतून गेले आहेत, वक्त्यांच्या पाठशाळा घातल्या असून त्यांतून मोठ्या नामांकित गुरूंचें शिष्यांस व्याख्यान चाललें आहे, अथवा संस्थानिक कारभाराच्या मोठाल्या सभांतून दोन वक्त्यांच्या परस्परावर कोट्या प्रतिकोट्या चालल्या आहेत, असा प्रकार बिल-कुल कोठेंही आढळत नाहीं. फार तर काय, पण 'वक्ता' व 'वक्तृत्व' हे शब्दही आलीकडील नव्या अर्थाचे दर्शक असे एशियाखंडांतील कोणत्याही भाषेंत सांपडतीलसे वाटत नाहींत. कारण कोणत्याही शब्दानें वाच्य जो अर्थ तोच जर लोकांच्या मनांत कधींच आला नसेल तर त्याचा व्यंजक शब्द भाषेंत कधीं असणार नाहीं हें उघडच आहे. असो; तसेंच दुसरें प्रत्यंतर हें पहा कीं, आमच्या प्राचीन हिंदू लोकांत अनेक शास्त्रें व विद्या उदयास आल्या होत्या, व यास्तव ग्रीक, रोमन वगैरे जुन्या राष्ट्रांतून जे जे प्रकार आढळतात ते सर्व आमच्या देशांत होते. पण नव्हते असे दोन मात्र. एक इतिहास आणि दुसरें वक्तृत्व. यांपैकीं पहिल्याचा अभाव असण्याचीं कारणें गेल्या सालच्या जून महिन्याच्या अंकांत दाखल केलीं आहेतच; आणि दुसऱ्याच्या अभावाची उपपत्ति प्रस्तुत प्रतिपादनावरून सहजच होईल. ती अर्थात् अशी कीं, आमच्या देशांत राज्याचा प्रकार काय तो साम्राज्याचाच होता: म्हणजे सगळी सत्ता एका राजाच्या हातीं असून सर्व प्रजा त्याची केवळ अंकित अशीच राज्यरीति अगदीं प्राचीन काळापासून तों आजपर्यंत सारखी चालत आली आहे. यास्तव वक्तृत्वाची उत्पत्ति येथें कधीं झाली

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नाहीं ती ठीकच. मुसलमानांचा इतिहास जर पाहिला तर त्यावरून तर प्रकृत सिद्धांतास फारच मोठी दृढता येते. पहा कीं, महंमदाच्या अनुयायांनीं अरबस्थान, इराण, हिंदुस्थान, चीन असे पूर्वेकडील देश व पश्चिमेकडे मिसर देश, आफ्रिकेचा उत्तर किनारा, स्पेन, फ्रान्स, व हल्लीं ज्यांस तुर्कस्थान म्हणतात ते दोन देश, एवढा पृथ्वीचा अफाट विस्तार व्यापून इतकीं निरनिराळीं राज्यें स्थापलीं असतां,—व त्यांतून विशेष काय कीं, ग्रीक व रोमन लोकांच्या सगळ्या विद्या त्यांनीं आपल्याशा करून टाकल्या असतां,—लोकसत्तात्मक राज्याची कल्पना ही कधीं त्यांच्या मनांत आली नाहीं. आणि ग्रीक लोकांचे वैद्यकावरील, ज्योतिषावरील, अध्यात्मविद्येवरील वगैरे सर्व ग्रंथ जरी त्यांनीं आपल्या भाषेंत उतरवून त्यांचा मोठ्या हौसेनें अभ्यास केला, तरी त्या भाषेंतील वक्तृत्वाचे जे अत्युत्तम ग्रंथ ते मात्र त्यांच्या राज्यरीतीस अगदींच विरुद्ध असल्यामुळें त्यांस विशेष प्रिय झाले नाहींत असें दिसतें. कारण ते प्रिय होऊन त्यांतील मतें जर त्यांच्या मनांवर ठसतीं, तर ग्रीक व रोमन लोकांच्या सारखें एकादें तरी लोकसत्तात्मक राज्य त्यांच्या येवढ्या अफाट मुलखांत कोठेंतरी स्थापित झालें असतें. असो; पण वरील लोकसत्तात्मक राज्याची कल्पना इकडील पूर्वदेशीय लोकांच्या मनास किती अत्यंत अपरिचित आहे याची उत्कृष्ट प्रचीती आम्हांस आमच्या घरचीच आहे. हल्लीं आमच्या देशांत इतक्या हजारों सभा दरवर्षी उपस्थित होतात व लवकरच लयासही पावतात याचें मुख्य कारण पाहूं गेलें असतां ही सभांची पद्धत केवळ अन्यदेशीय असल्यामुळें तिचें बीं इकडील लोकप्रचारांत रुजण्यास अजून पुष्कळ काळ पाहिजे हें होय असें आम्हांस वाटतें. आज हजारों वर्षें लोकप्रवृत्तीचा जो ओघ चालत आला आहे त्यास एकाएकींच नवें वळण देऊं लागलें असतां कसें चालेल ? असो; तेव्हां वरील उल्लेखावरून एकंदर सिद्ध काय होतें कीं, लोकसत्तात्मक राज्याची कल्पना एशियाकडील लोकांस बिलकुल माहीत नव्हती. म्हणून संस्कृत, फारशी, आरबी वगैरे भाषांतून ग्रीक व ल्याटिन भाषांप्रमाणें वक्तृत्वाचे ग्रंथ मुळींच नाहींत यांत कांहीं आश्चर्य नाहीं.

५ वरील प्रतिपादनाचा रोंख आमच्या वाचकांच्या सहज लक्षांत आलाच असेल कीं, वक्तृत्वशक्तीचा उदय होण्यास देशांतील राज्यरीति एका विशेष प्रकारची असायास लागते. हा विशेष प्रकार लोकसत्तात्मक राज्य हा होय. आतां हाच प्रकार मात्र वक्तृत्वाच्या उत्पत्तीस व अभिवृद्धीस कां कारण व्हावा, व इतरांत वरील दोन गोष्टी कां होऊं नयेत, याचें कारण जर कोणीं विचारील, तर तें सांगण्यास फार

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कठीण आहे असें नाहीं. पहा कीं, मनुष्याचा काय अगर राष्ट्राचा काय, कोणाचाही अंगभूत गुण प्रगट होण्यास कांहीं विशेष प्रसंगच यावा लागतो; तो जर आला नाहीं तर तो कधींही दृष्टोत्पत्तीस यावयाचा नाहीं. तर याचप्रमाणें कोणा मनुष्याच्या ठायीं वक्तृत्वशक्ति कितीही उत्कृष्ट असली, तरी जोंपर्यंत तिचा विकास होण्यास हवा तसा अवकाश मिळाला नाहीं, तोंपर्यंत ती त्याची त्याजपाशींच त्यास स्वतःसही न कळतां राहील हें उघड आहे. तर यावरून सहजच दिसून येईल कीं, लोकसत्तात्मक राज्य असून समाजाच्या किंवा सभेच्या बहुमतानें जेव्हां राज्यकारभार नेहमी चालत असतो, तेव्हां बुद्धिमान् पुरुषांस अशा समाजांचें किंवा सभांचें एकचित्त करून आपल्यासारखा एकादा सल्ला करून घेणें असतां त्यांस वक्तृत्वासारखें जबरदस्त हत्यार कोणतेंही सांपडणार नाहीं. तें ज्याजपाशीं पुरें असेल त्याच्या मग सर्व लोक मुठींत आले असें समजायाचें. तो म्हणेल ती पूर्वदिशा होऊन सगळ्या संस्थानावर त्याचाच अंमल चालू आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. असो; तर याप्रमाणें सर्व राज्यप्रकारांत लोकसत्तात्मक राज्य हेंच वक्तृत्वशक्तीच्या उदयास अनकूळ होय; कारण कोणत्याही प्रकारांत बहुजनांच्या मतांवर राज्यकारभार चालत नसल्यामुळें बहुजनांचें मन आपल्या मताकडे वळविण्याची कला जें वक्तृत्व त्याची गरजच पडत नाहीं. आणि याप्रमाणें वरील कलेचें मूळच खुंटल्यामुळें तिचा विस्तार होणाचा संभवच नाहीं हें उघड आहे.

६ वरील दोन कलमांत वक्तृत्वशक्तीचा उदय होण्यास कोणच्या प्रकारची स्थिति असावी लागते, याविषयीं सामान्यतः लिहिलें. आतां वरील नियमाचीं कांहीं इतिहास-प्रसिद्ध उदाहरणें दाखल करतों. त्यांवरून वरच्या नियमाचा खरेपणा आमच्या वाचकांच्या चांगला लक्षांत येईल.

७ पहिलें मोठें उदाहरण ग्रीस देश. या देशाचा इतिहास* ज्यानें वाचला नाहीं त्यानें मानवी बुद्धीचे अद्भुत अद्भुत चमत्कार मुळींच पाहिले नाहींत असें म्हटलें पाहिजे. हा देश पृथ्वीच्या साऱ्या खंडांत अगदीं लहान जें युरोपखंड त्याच्या नकाशांतही पाहिला असतां पुरता टीचभरही भरणार नाहीं. पण येवढासा चिमकुला

* आमच्या मराठी भाषेंत बहुधा सर्व विषयांवर कांहींना कांहींतरी लहान-मोठे असे ग्रंथ आहेतच. पण ग्रीस व रोम यांचे इतिहास करण्याचें अद्याप कोणाच्याच मनांत आलें नाहीं हा चमत्कार आहे!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

देश असतांही ‘ मूर्त लहान पण कीर्ति मोठी ’ या आपल्या भाषेंतील म्हणीप्रमाणें याच्या कीर्तीचा दुंदुभि आजपर्यंत साऱ्या जगभर वाजत आहे, व तसाच जो जगत्प्रल्यावधि वाजत राहील ! याच्याहून शंभरपट हजारपट मोठमोठाले असे दुसरे कित्येक देश आहेत, व कित्येकांत देवाच्या पैगंबरांनीं आकाशांतून उतरून त्याच्या प्रियत्वाबद्दल लोकांस आश्वासन दिलें आहे; पण वरील देश आकारमानानें येवढा लहान असतां व देवाचा लाडका नसतांही त्यानें केवळ स्वतःच्या बुद्धिबळावर जें आपलें नांव गाजविलें आहे त्याची सर आजपर्यंत कोणत्याही अन्य देशास आली नाहीं, व पुढेंही येईलशी वाटत नाहीं ! असो; या देशाविषयीं प्रस्तुत विषयाच्या संबंधानें हेंच सांगावयाचें आहे कीं, वक्तृत्वाचा यांतच पहिल्यानें उदय होऊन तें लवकरच अगदीं कळसास जाऊन पोंचलें; आणि येथूनच अन्य देशांत तें पसरून अद्यापही त्याचें वास्तव्य जें देशोदेशीं आहे त्याचें मुख्य कारण हाच देश होय. शिवाय दुसरें असें आहे कीं, प्रस्तुत कला याच देशांत जें पूर्णत्व पावली त्यावर वरचढ आज दोनहजार वर्षांत कोठेंही झाली नाहीं. असो; आतां या वक्तृत्वरूप महौघाचा उगम जर पाहूं गेलें तर तो आथेन्स शहरचें लोकसत्तात्मक राज्य होय हें तेव्हांच ध्यानांत येईल. या शहरीं प्रस्तुत राज्यप्रकाराचें स्वरूप जेथपर्यंत जाऊन पोंचलें होतें तेथपर्यंत दुसऱ्या कोणत्याही ठिकाणीं तें प्राचीन काळीं पोचलें नव्हतें व अद्यापही कोणत्याही देशांत पोंचलेलें नाहीं. संस्थानांतील अगदीं गरीबगुरिबांपर्यंत सर्वांचीं मतें घेऊन मग जें ठरेल तो निकाल समजून त्याप्रमाणें जें काय होणें तें होत असे. तेव्हां अशा समयीं साऱ्या लोकसमाजापुढें उभे राहून जो भाषण करील व आपल्या अभिप्रायास सर्वांचीं मतें अनकूळ करून घेईल तोच संस्थानांत मुख्य होत असे, व सगळें राज्यसूत्र त्याच्याच तंत्रानें चाले. आथेन्स शहरीं मोठमोठे मुत्सद्दी जितके म्हणून होऊन गेले ते सर्व वरील वक्तृत्वगुणानें विशिष्ट होते, व तो गुण त्यांच्या ठायीं अप्रतिम असल्याच्या योगानेंच त्यांची सत्ता दीर्घकाळ अबाधित चालली. या मुत्सद्यांत शेवटला जो डिमासूथेनीस् याची वक्तृत्वशक्ति तर अद्याप जगभर गाजते आहे. मासिडन् देशचा राजा फ्लिप् यानें सगळा ग्रीस देश पादाक्रांत करण्याचा बेत मांडला असतां वरील वक्त्यासारखे जे कित्येक देशाभिमानी पुरुष होते त्यांच्या जिवास सारखी चटपट लागून गेली होती. त्यांनी आपली वक्तृत्वशक्ति सर्व वेंचून व जेवढा म्हणून हातून प्रयत्न होण्यासारखा होता तेवढा सर्व करून फ्लिप् राजाशीं एकदां समरांगणांत गांठ घातली. या प्रसंगीं सगळीं बाकीचीं

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

संस्थानें मासिडनाच्या विरुद्ध होतीं; पण फिलिपाच्या कवाइतीपुढें व हिंमतीपुढें इतक्यांचाही टिकाव न निघून त्या एका लढाईंत सगळा देश एका सपाट्यास जो चीत होऊन गेला तो गेलाः त्यानें पुनः वर डोकें काढलेंच नाहीं! * असो; याप्रमाणें डिमॉस्थेनीस् वगैरे देशाभिमानी लोकांच्या पक्षाचा जरी अगदीं मोड होऊन गेला तरी त्यांचे श्रम सर्वथा व्यर्थ गेले असें नाहीं. कां कीं, जोंवर देशैकनिष्ठेची व वक्तृत्वाची या जगांत प्रशंसा होईल तोंवर त्यांचीं नांवें निघतीलच निघतील. फार तर काय, पण त्यांचा शत्रु जो फिलिप् त्यासही मोठमोठ्या सैन्यांचा धाक वाटत नसे, पण यांचा वाटत असे. इतका कीं, आथेन्स शहरीं जे नामांकित बारा वक्ते होते त्यांस मोठमोठे लांच देऊन वश करून घेण्याचा त्यानें उद्योग चालविला होता; व तो काळ ग्रीसच्या उतरत्या पायाचाच असल्यामुळें त्या बारा जणांतही कांहीं त्यास आंतून अनकूळ झाले. असो; तर याप्रमाणें लोकसत्तात्मक राज्याच्या संबंधानें ग्रीस देशांत वक्तृत्वाचा उद्भव होऊन तें वर सांगितल्याइतक्या पूर्ण स्थितीस येऊन पोंचलें होतें.

८ या ठिकाणीं विषयनिरूपणाच्या ओघानें सगळ्या ग्रीस देशांत, किंबहुना साऱ्या जगांत, जो अप्रतिम ठरला त्या डिमॉस्थेनीसाचें थोडेंसें वृत्त दिलें असतां अप्रासंगिक होणार नाहीं असें वाटतें. यास्तव त्याचें संक्षेपतः कथन करतों. हा महाविख्यात वक्ता आथेन्स शहरीं जन्मला. हा पुढें जरी येवढ्या योग्यतेस चढला तरी याचें अंगचें साहित्य प्रथमतः कचेंच होतें. तें असें कीं, आवाज कोता, उच्चार साफ नाहीं, आणि अंगविक्षेप श्रोत्यांचें चित्त वेधून टाकणारा असा नव्हता. यास्तव हा जेव्हां एके प्रसंगीं सभेंत पहिल्यानेंच बोलायास उभा राहिला, तेव्हां सर्वांनीं वरील दोषां-स्तव त्याची दुर्हेवडी करून दिली. पण तीमुळें हा खचून न जातां त्यानें आपल्या अंगचे वरील दोष काढून टाकण्याविषयीं व वक्त्यास अवश्य ज्या दुसऱ्या कित्येक गोष्टी त्या संपादन करण्याविषयीं सतत उद्योग चालवला. तो असा. त्याचा आवाज कोता होता, यास्तव तो मोठा व गंभीर करण्याकरतां त्यानें समुद्रतीरीं एकांतीं जावें,

* वरील युद्धप्रसंग इ० स० पूर्वी ३३८ व्या वर्षी झाला. तेव्हांपासून ग्रीस देशास जी परतंत्रता आली ती त्यास सारखी दोन हजार वर्षें भोगावी लागली. हें नष्टचर्य त्याचें सन १८२७ या वर्षी सरून तेव्हांपासून आज सुमारें पन्नास वर्षें त्यास पुनः स्वातंत्र्याचें वारें लागलें आहे. तरी पहिलें वारें जें एकदां गेलें तें गेलेंच!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आणि समुद्राच्या प्रचंड लाटा उसळूं लागून त्यांची मोठी गर्जना होत असतां तेथें खूप मोठ्यानें आपलीं भाषणें म्हणावीं. तसेंच डोंगरांच्या दरडीवरून खालींवर पळत जाण्याची संवय करून त्यास दम छाटत नसे तो त्यानें छाटेसा केला. आणि उच्चार तोंडांतून साफ होत नसे यास्तव तोंडांत बारीक गारगोट्या धरून त्यानें आपला शब्द बाहेर चांगला उमटेसा केला. याप्रमाणें वाणीचे जेवढे दोष होते तेवढे काढून टाकिल्यानंतर डिमॉस्थेनीसानें तिचें मोहकत्व वाढविणारे जे दुसरे कित्येक गुण ते आपल्या ठायीं आणण्याचा यत्न चालवला. आथेन्स येथें रंगभूमीवर नाटकप्रयोग होत असत; यास्तव त्या कलेंत अत्यंत प्रवीण असणाऱ्या कांहीं नटांपाशीं तो अंगविक्षेपादिक शिकला. तसेंच आपल्या भाषणाची रचना प्रौढ, रसभरित व मनोवेधक अशी आपणांस करतां यावी या उद्देशानें नामांकित इतिहासकार जो थुसिडिडीज् त्याचा ग्रंथ त्यानें आठदां आपल्या हातानें लिहून काढला. असो; तर याप्रमाणें येवढे अचाट श्रम कित्येक वर्षेंपर्यंत जेव्हां डिमॉस्थेनीस् यानें केले तेव्हां त्याच्या देशबांधवांत त्याचें तेज पडून सर्वांवर त्याचा पगडा बसला; आणि देशहिताचीं मोठमोठीं कामें जीं त्यानें केलीं तीं त्याच्या हातून घडलीं !

मनुष्याच्या अंगचा कोणताही गुण पूर्णपणें प्रगट होण्यास तसाच कांहीं विशेष प्रसंग घडून यावा लागत असतो. असा प्रसंग डिमॉस्थेनीस् यास कोणता घडून आला व त्यानें आपल्या देशाची सेवा केली ती कोणत्या संकटसमयीं केली हें सर्व इतिहासज्ञांस विश्रुत आहे. हा प्रसंग नुकता वर सांगण्यांत आलाच आहे: कीं मासिडन् प्रांताचा राजा फ़िलिप् यानें आपली सत्ता वाढवून सगळा ग्रीस देश काबीज करण्याचा बेत मांडला होता. असो; याप्रसंगीं डिमॉस्थेनीस्‌चे आवेशादि वक्तृत्वगुण सर्व प्रगट झाले. या समयींचीं याचीं भाषणें इतकीं उत्कृष्ट आहेत कीं, तीं साऱ्या जगास मान्य होऊन तेव्हांपासून तशा प्रकारच्या सर्व भाषणांस त्यांचेंच नांव प्राप्त झालें आहे. म्हणजे एकाद्या मनुष्यावर ज्या भाषणांत खूप भडिमार करून सोडिला असतो त्यास इंग्रेजी भाषेंत 'फ़िलिपिक्' असें म्हणतात ! या भाषणांचा मासिडन्‌च्या राजांस इतका धाक वाटे कीं, त्यांनीं डिमॉस्थेनीसास आपले स्वाधीन करण्याविषयीं आथेन्सच्या लोकांपाशीं अनेक वेळां बोलणीं केलीं; आणि सरते शेवटीं वरील प्रांताच्या राजाच्या भयास्तवच या वक्त्यास विषप्रयोगानें आत्महत्या करणें भाग पडलें. असो; तर एवढा ज्यांचा प्रभाव तीं भाषणें किती अत्त्युत्तम असतील याचें सर्वांस सहज अनुमान करतां येईलच. त्यांचा मासला 'अनेकविद्यामूलतत्वसंग्रहां'त आमच्या

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मराठी वाचकांस पाहण्यास सांपडेल; त्यावरून त्यांनीं मूळच्या ग्रीक ग्रंथाची कल्पना करावी ! *

९ दुसरें उदाहरण रोम. या शहरींही लोकसत्तात्मकच राज्यप्रकार चालत असल्यामुळें अगदीं पूर्वीपासून येथें वक्तृत्वगुणाची गरज पडून त्याची चहा असे. महाजन आणि सामान्यजन असे रोमन लोकांत दोन तट असून त्यांच्या भांडण्याच्या एका समयीं पहिल्या पक्षाकडील एका चतुर वक्त्यानें इसापनीतींतील 'पोट आणि अवयव' ही गोष्ट दुसऱ्यास सांगून तंटा मिटविला आणि दोघांची एकी केली ही गोष्ट इतिहासांत प्रसिद्ध आहे. हीवरून त्यावेळीं रोमन लोक किती साधेभोळे होते व वक्तृत्वकला त्यांच्यांत किती आधींपासून होती हें स्पष्ट दिसतें.

त्याप्रमाणेंच पुढें पिन्हस् राजाचा मंत्री सिनियस्—ज्याची ख्याति इतिहासांत अशी लिहिली आहे कीं, त्याच्या चित्तवेधक बोलण्यानें जितकीं शहरें वश झालीं तितकीं त्याच्या धन्याच्या तरवारीनें झालीं नाहींत—तो रोम शहरीं येऊन त्यानें आपल्या अपूर्व वक्तृत्वानें रोमन लोकांसही क्षणभर तन्मय करून टाकलें असतां सरते शेवटीं एका वयोवृद्ध व अंध सभासदानें मुद्दाम सेनेट सभेंत येऊन सभेचें मोहजाल जेव्हां दूर केलें व पिन्हस् राजाचें कपट सर्वांच्या नजरेस आणून दिलें, तेव्हां त्यांचे डोळे उघडून त्यांनीं त्या वकिलास तावडतोब रोम शहर सोडून जाण्याविषयीं हुकूम दिला हीही गोष्ट इतिहासवेत्त्यांस माहीत आहे. तसेंच पुढें सिपियो, केटो वगैरे कित्येक नामांकित राजकारणी पुरुष प्रस्तुत कलेंत चांगले निपुण असून जो जो संस्थानिक कामांत पुढारी झाला त्यास त्यास वक्तृत्वगुण हा अवश्यच झाला. मेरियस् व सीजर हे दोघे मोठे प्रख्यात सरदार होऊन गेले, व कांहीं वेळ हे दोघे सगळ्या राज्याचे आधारस्तंभच होऊन राहिले होते; तरी त्यांसही वरील कलेंत निपुणत्व संपादणें भाग पडलें. पहिल्याच्या वक्तृत्वाचा मासला वरील 'अनेकविद्यामूलतत्वसंग्रह' पुस्तकांत एक आहे. दुसऱ्याची तर प्रस्तुत गुणांत इतकी परिपूर्णता होती कीं, खुद्द सिसरोनेंही त्याबद्दल त्याची प्रशंसा केली; आणि त्याच्या खालोखाल पायरी सीजराचीच अशी त्या वेळेस त्याची ख्याति होती !

---

* डिमॉस्थेनीसूच्या भाषणांविषयीं मेकालेनें एके ठिकाणीं असें लिहिलें आहे कीं, त्यांपैकीं कित्येक इतकीं उत्कृष्ट आहेत कीं, त्यांतला एक शब्दही इकडचा इकडे करतां येणार नाहीं !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सीजराच्या मागें इतिहासप्रसिद्ध ब्रूटस व आंटनी यांचाही वक्तृत्व गुणाविषयीं लौकिक होता. या दोघांचीं भाषणें शेक्स्पीयर कवीनें आपल्या सर्वप्रसिद्ध नाटकांत मोठीं खुबीदार घातलीं आहेत. तीं वाचलीं असतां रोम शहरांत घडलेला तो महाप्रसंग जसा काय टळटळीत डोळ्यांपुढें उभा राहतो. तसेंच त्यांवरून वक्तृत्वाचें सामर्थ्य केवढें आहे हेंही स्पष्ट दिसून येतें. पहा कीं, ज्याप्रमाणें वाऱ्याच्या सोसाट्यानें समुद्राचा समुद्र सगळा हव्या त्या दिशेला उचंबळला जातो, त्याप्रमाणें पहिल्या वक्त्यानें म्हणजे ब्रूटसानें आपलें बेतावाताचें संक्षिप्त भाषण करतांच सगळ्या लोकांची खात्री झाली कीं, सीजराला मारला तो ठीक मारला; सगळ्या लोकांच्या स्वातंत्र्यावर जो उठला होता त्या दुष्टास यथायोग्य शासन झालें! पण तेंच आंटनीनें आपल्या करुणरसभरित भाषणास आरंभ करतांच सगळें मान एकदम फिरून गेलें. जे लोक नुकतेच सीजराला शिव्या देत होते त्यांसच त्याचें यथार्थ गुणवर्णन ऐकून मोठा गहिंवर आला; आणि ज्या ब्रूटस वगैरे मारेकरी लोकांची त्यांनीं नुकतीच प्रशंसा केली होती तेच त्यांचीं घरेंदारें जाळून पोळून फस्त करण्याकरतां मोठ्या आवेशानें दांत ओंठ चावीतच त्यांच्या पाठोपाठ निघाले! तेव्हां वक्तृत्वाच्या अद्भुत सामर्थ्याचें आणखी दुसरें कोणतें उदाहरण पाहिजे? असो; तर याप्रमाणें रोम शहरीं जोंवर लोकसत्ता होती तोंवर वर सांगितल्याप्रमाणें ती वक्तृत्वाच्या अभिवृद्धीस कारणभूत होऊन तें इतक्या परिपक्व दशेस येऊन पोंचलें होतें. आतां मागील अनुक्रमाप्रमाणें साऱ्या रोमन लोकांत जो अप्रतिम वक्ता ठरला, व ज्याच्याहून डिमॉसूथेनीसूखेरीज दुसरा कोणीही वरचढ नाहीं, त्या सिसरोची थोडीशी हकीकत येथें देतों.

१० सिसरो हा मूळचा हीन कुळांतला होता. हा व वर सांगितलेला मेरियस् हे दोघे एकाच गांवीं जन्मले असून दोघेही केवळ अंगच्या हिंमतीनेंच पुढें मोठ्या पदवीस चढले. मेरियस् हा लष्करी खात्यांत शिरला, आणि सिसरोनें कायद्याचा अभ्यास करून लवकरच नांव काढलें. सिसरोच्या बरोबरीचे आणखी दोन तीन हुशार वकील होते; पण त्यांची व याची झकमक उडून त्यांस लवकरच सिसरोशीं स्पर्धा करणें सोडून द्यावें लागलें. याप्रमाणें न्यायसभेंत सिसरोचें पक्कें वजन बसलें असतां तो हळूंहळूं लोकमान्यतेस चढला. त्यास संस्थानांतील हुद्दे एकापुढें एक मिळून सरते शेवटीं तो कॉन्सलची पदवी पावला. हा मोठा अधिकार सिसरोस ज्यावर्षी मिळाला त्याच वर्षीं रोम शहरावर व सगळ्या राज्यावर एक मोठा कहर गुजर-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

णार होता. हा रोमच्या इतिहासांत ‘ क्याटिलैनचा कट ’ या नांवानें प्रसिद्ध आहे. पण सिसरोनें मोठी हुशारी ठेवून वरील कट मोडला, आणि त्या संकटसमयीं राजधानीचा व एकंदर राज्याचा बचाव केला. असो; याप्रमाणें जो सिसरो पहिल्यानें केवळ यःकश्चित् वकील होता तो पुढें रोमच्या संस्थानांतील एक बडें प्रकरण होऊन बसला; आणि पाँपे, सीजर, अशा रणधुरंधरांबरोबर त्याची लोकांत मानमान्यता झाली. पण थोरपणामागें सदोदित भयें लागलीं असतात; आणि या जगांत भल्या मनुष्यांचा दुर्जनाकडून सदैव छळ होतच असतो; याप्रमाणेंच सिसरोची अवस्था झाली. त्यानें रोमन लोकांवर येवढे थोर उपकार करून ठेवले असतां व आपल्या उज्ज्वल कीर्तीनें त्यांस अक्षय भूषण आणलें असतां, त्यांनींच त्यास दोनदां हद्दपार करून दिलें. आणि सरतेशेवटीं रोम शहरीं दुष्टांचें आधिपत्य होऊन साऱ्या लोकांवर मोठी संक्रांत येऊन गुजरली असतां या विख्यात वक्त्याचा त्याच धामधुमींत शेवट झाला. त्याच्या शत्रूंनीं त्यावर मारेकरी घालून त्याचें शिर कापून आणविलें, आणि सेनेट सभेंत ज्या उच्चस्थानीं आरूढ होऊन तो लोकांचीं मनें खवळून टाकीत असे त्याच ठिकाणीं त्याचें शिर खिळून टाकिलें ! केवढा हा अधमपणा ! !

वर सिसरोचें ऐतिहासिक चरित्र सांगितलें. आतां ज्या गुणानें तो साऱ्या जगास विश्रुत आहे त्याच्यासंबंधानें कांहीं वृत्तांत येथें लिहितों.

वर सांगितलें आहेच कीं, सिसरोनें पहिल्यानें कायद्याचा अभ्यास करून तो वकीलीचा धंदा करीत असे. या धंद्याचा वक्तृत्वशक्तीशीं निकट संबंध आहे. तेव्हां प्रस्तुत वक्त्याची ती शक्ति या ठिकाणीं पहिल्यानें उदयास आली. त्या काळीं आथेन्स, ऱ्होड्स् हीं दोन वक्तृत्वाच्या पाठशाळांचीं दोन मोठीं प्रसिद्ध स्थळें होतीं. यास्तव या दोहों ठिकाणीं मोठ्या नामांकित गुरूपाशीं कित्येक वर्षें सिसरोनें वक्तृत्वाचा अभ्यास केला. त्याच्या योगानें त्याचें न्यायसभेंत विशेषच तेज पडून मागें सांगितल्याप्रमाणें तें तेज त्याच्या प्रसिद्धीस व लोकप्रियत्वास कारण झालें. पुढें त्यास सरकारी हुद्देही मोठमोठे मिळून ते त्यानें मोठ्या दक्षतेनें व सचोटीनें वहिवाटल्यावरून त्याचा लौकिक दिवसांदिवस अधिकाधिकच होत गेला. त्या काळीं रोमन लोकांची नीति व सदाचरण हें पुष्कळच सुटत चाललें होतें, यास्तव सिसरोचा प्रामाणिकपणा व निस्पृहपणा त्या वेळच्या लोकांत विशेषच ठळठळीत दिसूं लागला. आणि वक्तृत्वाचें हत्यार त्याजपाशीं चांगलें मजबूद असल्यानें त्यास लोक इतके वचकायाला लागले कीं, मोठमोठ्या अरेरावांसही त्याचा धाक वाटे.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एके समयीं सला नांवाच्या प्रसिद्ध सरदाराचा त्याच्या विरुद्ध पक्षास जबर आसरा असतां सिसरोनें भांडून दावा आपल्यासारखा केला. व्हेरीस् नांवाच्या जुलमी सुभेदाराची तर त्यानें कशी खोड मोडून टाकली ती सर्वांस विदित आहेच.* पुढें क्याटिलैन नांवाच्या मानवरूपी राक्षसानें मोठा पुंडावा मांडला असतां त्याचें सिसरोनें पारिपत्य केलें हेंही वर सांगण्यांत आलेंच आहे. या आणीबाणीच्या प्रसंगीं सिसरोची फारच चहा झाली; आणि त्याच्या भाग्याचा व वैभवाचा कळस झाला. या वेळेस त्यानें सेनेट सभेंत केलेलीं भाषणें मागील व्हेरीसच्या संबंधाच्या भाषणांप्रमाणेंच फार प्रसिद्ध आहेत; पण इतक्यानेंच झालें नाहीं. वरील दोन समयांहूनही घोरतर प्रसंग रोम शहरावर गुजरून त्यांत सिसरोच्या वक्तृत्वाचा विकास अद्याप पूर्णपणें व्हावयाचा होता ! हा महाप्रसंग अर्थातच सीजराचा वध होय. सीजर यास छपन्न जणांनीं एकवट होऊन सभास्थानीं मारला असतां त्यानें अचाट श्रम करून रचलेला राज्यव्यूह जेव्हां एकदम उकलला, तेव्हां सगळ्या राज्यभर कित्येक वर्षें बेवंदाईच चालली होती. या समयीं मागें सांगितलेला आंटनी हा सीजरच्या कृपेंतला असल्यामुळें त्यानें लोकांचीं मनें आपणाकडे वळवून घेऊन आपणच सगळी सत्ता बळकाविण्याचा बेत मांडला होता. हें सिसरोच्या व त्याजसारखे इतर जे लोकसत्तात्मक राज्याचे अभिमानी होते त्यांच्या लक्षांत येऊन त्यांनीं त्यास विरोध करण्यास आरंभ केला. तरी आंटनी हा आपल्या पक्षाच्या लोकांच्या बळावर कांहीं दिवसपर्यंत त्यांस डोकें देऊन राहिला होता. शेवटीं सिसरोच्या तडाक्यासमोर आपला निभाव लागणार नाहींसें पाहून त्यानें पळ काढला. मग तर सिसरोनें त्याचा सारखा पिच्छाच पुरवून त्याजवर रोम शहराहून फौज रवाना केली. असो; तर या प्रसंगीं प्रस्तुत वक्त्यास आपलें शक्तिसर्वस्व प्रगट करावें लागलें. हीं या समयींचीं भाषणें आंटनीच्या विरुद्ध बोललेलीं असून त्यांत त्यावर इतका भडिमार करून सोडला आहे कीं, मागें सांगितलेला 'फ़िलिपिक्' हा शब्द त्यांस लावतात. हीं भाषणें एकंदर वीस-पंचवीस आहेत. हीं सर्व ऐकण्यास आंटनी रोम शहरीं राहिला नाहीं. पहिल्या दुसऱ्या तडाक्यासच त्यास दे माय धरणी ठाय होऊन येथून मी धडपणीं निघून जातों कसा असें त्यास होऊन गेलें; आणि रोम शहराच्या आणि आपल्यामध्यें आल्प्सूचे पहाड जेव्हां त्यानें केले तेव्हां त्याच्या जिवांत जीव आला. मग तेथें त्यानें अनेक कारस्थानें

---

* या प्रसंगीचें एक भाषण 'अनेकविद्यामूलतत्त्वसंग्रहां'त आहे.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रचून आपणांवर चालून आलेले दोघे सरदार आपलेसे करून घेतले; आणि पुनः रोम शहरीं आपला अमल बसवून मागें सांगितल्याप्रमाणें सिसरोचा सूड घेतला. असो; तर असा सरस्वतीचा महिमा आहे !

११ याप्रमाणें वक्तृत्वाच्या दोन आदिपीठांचा वृत्तांत झाला. आतां आपल्या देशाशीं ज्याचा दैवयोगें करून संबंध जडला आहे त्या इंग्लंड देशाची सदर्हूप्रमाणें थोडीशी हकीकत देतों. वर एके ठिकाणीं सांगण्यांत आलेंच आहे कीं, इंग्लंडांत राजाचें व लोकांचें जें सुमारें दोनशें वर्षांपूर्वीं भयंकर युद्ध झालें तेव्हांपासून त्या देशांत प्रस्तुत गुणाची प्रवृत्ति झाली; व ती त्या वेळेसच कां झाली याचेंही कारण वर सांगितलें आहेच. असो; आतां वरील देशांत जे मोठमोठे वक्ते होऊन गेले त्यांचीं नांवें येथें सांगतों.

वर सांगितलेल्या भयंकर लढाईच्या वेळींच पार्लमेंट सभेंत कित्येक सभासदांचा वक्तृत्वाविषयीं मोठा लौकिक होता. त्यांचीं नांवें इतिहासांत प्रसिद्ध आहेत; पण तीं वक्तृत्वाच्या संबंधानें तितकीं विख्यात नसल्यामुळें देत नाहीं. तसेंच पुढेंही कित्येक वर्षेंपर्यंत इंग्लंडांत चांगले नामांकित वक्ते कित्येक निपजले. पण त्यांच्याही नांवांचा निर्देश वरील कारणास्तवच करीत नाहीं. आतां वरील लोकांचीं नांवें त्यांच्याच मात्र काळांत प्रसिद्ध असतां तीं पुढें कां मागें पडलीं याचीं कारणें पाहूं गेलें असतां दोन दिसतात. एक तर हें कीं, सध्यां इंग्लंडांत जी एक उपयुक्त कला कित्येक वर्षें चालू आहे ती त्या वेळेस नव्हती. ही कला शीघ्रलिपि म्हणजे वक्ता बोलत असतांच त्याचे शब्द झटपट उतरून घेण्याची युक्ति ही होय. ही आतां चांगल्या पूर्णदशेस आली असल्यामुळें व चोहोंकडे प्रसिद्ध असल्यामुळें अगदीं साधारण वक्त्यांचीं भाषणें सुद्धां शब्दानशब्द उतरतां येऊन त्यांचा तेव्हांच चोहोंकडे हवा तेवढा फैलावा करून देतां येतो. पार्लमेंट सभेंत तर सभासद उजाडतां उठून परत घरीं येताहेत तोंच त्यांचीं भाषणें छापून चोहोंकडे वांटून पार केव्हांच निकाल होऊन गेलेला असतो; व लवकरच कांहीं दिवसांत त्यांची प्रसिद्धी साऱ्या जगभर होते ! अशी हल्लींच्या काळीं वक्त्यांस उत्कृष्ट सोय होऊन गेलेली आहे. पण पूर्वीं यापैकीं कांहींच नसे. सभांतल्या सभांत आंत काय होई तें होई; आणि वक्त्यांची बाहेर लोकांत प्रसिद्धी म्हटली म्हणजे ऐकणारांच्या सांगोपांगीवरून जी काय होईल ती होईल असें असे. फार काय, पण गेल्या शतकाच्या पूर्वार्द्धाच्या शेवटीं शेवटीं सुद्धां पार्लमेंटांतील भाषणें एकंदर लोकांस समजण्यास बिलकूल मार्ग नसून त्या वेळेस चालणाऱ्या पत्रांतून त्यांचा गोषवारा

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दिलेला असे. एका पत्रांत मात्र तीं भाषणें सगळींचीं सगळीं दिलीं असत; पण तीं शब्दशः बरोबर नसून सरासरी तो मतलब मात्र त्यांत आणलेला असे.* असो; तर याप्रमाणें वरील शीघ्रलिपि निघण्यापूर्वी वक्त्यांच्या प्रसिद्धीस मोठा अडथळा होता; व यामुळेंच त्या काळांत होऊन गेलेल्या कित्येकांची नुसती वक्तृत्वाविषयीं कीर्ति मात्र उरली आहे. फार तर काय, पण ज्यास मरून अद्याप पुरतीं शंभरही वर्षें लोटलीं नाहींत त्या पिट्ट नामक विख्यात वक्त्याचीं सुद्धां भाषणें सध्यां केवळ अंशतः मात्र उपलब्ध आहेत; बाकीच्यांचा वरील कलेच्या अभावास्तव केव्हांच लोप होऊन गेला.

दुसरें कारण असें कीं, चितार्‍यास किंवा मूर्तिकारास ज्याप्रमाणें मूळचें रूप जसें उत्कृष्ट असेल तसें आपल्या कृतींत उतरतां येतें, किंवा उत्कृष्ट विषय असला म्हणजे कवीच्या स्फूर्तीस तेज चढून काव्यास जसें विशेष रमणीयत्व येतें, त्याचप्रमाणें वक्त्यासही प्रसंगविशेषाची अनुकूलता लागत असते. या सिद्धांताचा प्रत्यय मागील दोन महावक्त्यांच्या वृत्तांतावरून आमच्या वाचकांस आलाच असेल. तर हेंही वर सांगितलेल्या वक्त्यांची कीर्ति पुढें न उरल्याचें एक मोठें कारण असावें. ज्या विषयांवर त्यांनीं आपली वक्तृत्वशक्ति खर्चली ते विषय एकंदर जगास महत्वाचे वाटण्यासारखे नसल्यामुळें त्यांवर आधेयभूत जी त्यांची वक्तृत्वकीर्ति तीही अर्थातच लवकर विनष्ट झाली. आणि शिवाय ते विषय तसे सामान्य प्रतीचेच असल्यामुळें त्यांच्या वक्तृत्वाचा ओघही त्यांवर सुमाराचाच वाहिला असेल. पदार्थविज्ञानांत पाण्याच्या दाबाचा जसा नियम आहे कीं, तें मूळचें जितकें उंच असेल तितकेंच नळांत वगैरे दुसर्‍या बाजूस उंच चढतें, तोच नियम सर्व कलांस लागतो. विषयाची जशी योग्यता असेल त्याप्रमाणें कारागिराचें कसब दिसून येतें. तर याप्रमाणें वरील दोन कारणांस्तव आलीकडील कित्येक नामांकित वक्त्यांच्या पूर्वी होऊन गेलेल्या अनेक वक्त्यांची कीर्ति फार वेळ टिकली नाहीं असा सुमार दिसतो.

असो; आतां इंग्लंड देशांत ज्यांची कीर्ति विशेष स्थिर होऊन ती चिरकाळ राहण्याचा संभव आहे अशा कांहीं अत्यंत प्रसिद्ध वक्त्यांचा येथें निर्देश करतों. या

---

* हें पत्र 'जेंटलमेन्स् मागेझैन्' नांवाचें मागें इंग्लंडांत निघत असे. यांत वरील भाषणें जॉन्सन् लिहीत असे. तीं लोकांनीं आणलेल्या टिपणांवरून हा रचीत असे.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सर्वांत कालानें, व कांहीं अंशीं योग्यतेनेंही, पहिला असा विल्यम् पिट्ट उर्फ लॉर्ड च्याथम् हा होय. हा 'हाऊस आफ् कामन्स्' मध्यें शिरून त्या सभेंत यानें मोठा नांवलौकिक मिळविला. आपल्या आवेशयुक्त वक्तृत्वानें यानें ती सभा केवळ आपलीशी करून कांहीं काळपर्यंत सगळें राज्यसूत्र आपल्याच हातांत वागविलें. तसाच त्या वेळेस फॉक्स् नामें करून याच्या जोडीचा एक प्रसिद्ध वक्ता होता. तोही याच्या प्रमाणेंच लोकपक्षास मिळाला असून शेवटपर्यंत त्याच पक्षास बळकट धरून राहिला. असो; वरील च्याथम् मरण पावल्यावर दुसरा मुलगा विल्यम् पिट्ट, जो याच साध्या नांवानें शेवटपर्यंत प्रसिद्ध होता, तो आपल्या बापाच्या जागेवर आला. याचेंही थोरल्या पिट्टसारखेंच वक्तृत्व असून प्रामाणिकपणा, राजनिष्ठा इत्यादि गुणांतही तो त्यासारखाच होता. पण एक मात्र झालें कीं, त्याच्या बापाला जसें राजकारणांत यश आलें तसें यास आलें नाहीं;—अथवा तें पाहणें त्याच्या नशीबीं नव्हतें असेंच म्हटलें पाहिजे. थोरल्या पिट्टचें राज्यांत चांगलें वजन बसलें असतां युरोपांत, अमेरिकेंत, हिंदुस्थानांत वगैरे सर्व ठिकाणीं इंग्लिशांचा उत्कर्ष होत गेला; पण दुसऱ्याच्या वेळेस तर खुद्द इंग्लंडच वांचतें कीं नाहीं याचीच शंका होती! आतां हें खरें कीं, या दुसऱ्याच्याही कारकीर्दीत इंग्लिशांस पुष्कळ जय मिळाले; व जे अपजय झाले ते याच्यामुळें मुळींच झाले नसून शिवाय पुढें कांहीं वर्षांनीं लवकरच त्यांचा वचपाही निघाला; पण इतकें खरें कीं, यास जिवंतपणीं आपल्या देशाची दुर्दशाच पहावी लागली. हा प्रसंग या शतकाच्या आरंभीं नेपोलियन बादशहानें सगळ्या दुनियेभर केलेला दंगा होय. नेपोलियनानें बहुधा सगळें युरोप पालथें घालून एशियाखंडावरही त्याचा डोळा होता; व इंग्लिशांचें कांहीं वर्षें सगळ्या युरोपभर त्यानें मातेरें करून टाकलें होतें; व एके सालीं तर खुद्द इंग्लंडावर चढ करण्याचा त्यानें मोठाच घाट घातला होता. या गोष्टी सर्व इतिहासज्ञांस माहीत आहेत. असो; तर याच शेवटल्या भयंकर संकटाच्या सुमारास वरील पिट्ट हा मृत्यु पावला. *

---

* पिट्टच्या मरणाचा शक इ० स० १८०५ हा होय. या वर्षांत ट्राफल्गार येथें इंग्लिशांचा मोठा जय झाला, आणि पुढें दोन महिन्यांतच ऑस्टरलिझ् येथें नेपोलियनास मोठा विजय प्राप्त होऊन सगळें युरोप त्याच्या हातीं आलें. या लढाईचें वर्तमान ऐकतांच पिट्टच्या काळजास जो मोठा धक्का बसला त्यापासून तो पुढें सांवरलाच नाहीं. सोनपतपानपतची खबर ऐकून नानासाहेबांची जी अवस्था झाली

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पुढें वेलिंग्टन्, ब्लूचर्, कुटुसॉफ* वगैरे सरदारांनीं फ्रेंच लोकांचा मोड करून फ्रान्स देशावरच चोहोंकडून गर्दी केली ती पाहण्यास तो वांचला नाहीं. असो; याच वेळेस दुसरेही आणखी बरेच वक्ते होऊन गेले. पण त्या सर्वांत मुख्य म्हटले म्हणजे बर्क् व शेरिड्यान् हे होत. यांपैकीं पहिल्याचा यापुढें सविस्तर वृत्तांत द्यावयाचा आहे; व त्यांतच दुसऱ्याविषयींही मजकूर लिहिण्यांत येईलचः यास्तव दोघांविषयींही येथें कांहीं विशेष लिहिणें नको. यानंतर आजपर्यंतही प्रस्तुत गुण इंग्लंडांत बराच वास करीत आहे. यापूर्वी मेकॉलेसारखे कांहीं नामांकित ग्रंथकार व सध्यांचे ग्ल्याड्स्टन्, डिज्रेली, ब्राइट् वगैरे मुत्सद्दी यांची वक्त्यांत बऱ्याच प्रतीची गणना आहे. आणि आलीकडे विलायतेंत विद्येचा फैलावा दिवसांदिवस अधिकाधिक होत गेल्यानें वक्तृत्वाचा अभ्यास व त्याच्या ख्यातीविषयीं हौसही मोठमोठ्या सभांपासून तों लहान लहान शाळेंतील वर्गांपर्यंतही पोंचली आहे. तेव्हां या गुणाचा सदरील देशांत अगदींच लोप बहुधा कधींही होणार नाहीं.

१२ आतां वर सांगितल्याप्रमाणें वरील क्रमास अनुसरून बर्क् याची येथें थोडीशी हकीकत देतों. याचें कारण वरील विख्यात पुरुषाची वक्तृत्वाच्या संबंधानें फार मोठी गणना आहे हें मुख्य आहेच; व शिवाय विद्वत्तेच्या व बुद्धिमत्वाच्या मानानेंही त्याच्यासारखे मनुष्य इंग्लंडांत थोडेच निपजले हीही गोष्ट त्याच्याविषयीं विशेष सांगण्यासारखी आहे. पण आमच्या वाचकांस या विख्यात वक्त्याचा विशेषें परिचय करून देण्याचें एक तिसरेंही मोठें कारण आहे. तें कारण हें कीं, सध्यांच्या

तीच त्याची होऊन लवकरच त्याचा अंत झाला. वरील प्रसंगीं युरोपाच्या भावी स्थितीविषयीं त्याची इतकी निराशा होऊन गेली कीं, वरील बातमी खरीशी समजतांच तो म्हणाला, " तो समोरचा युरोपचा नकाशा आतां गुंडाळून ठेवा; त्याची आतां पुढील पांच पन्नास वर्षे अगदीं गरज पडणार नाहीं. " तसेंच मरते समयीं " हाय हाय ! आतां माझ्या देशाची काय गति होईल ! " असे शब्द त्यानें उच्चारले असें म्हणतात !

* वेलिंग्टन् कोण हें आमच्या वाचकांस माहीत असेलच. ज्यानें बाजीरावास गादीवर बसविलें; टिपूचा आणि शिंद्याचा मोड केला; आणि ज्याचें नांव वेल्सली पूल या नांवावरून तिगस्त सालपर्यंत सर्वांच्या तोंडीं होतें तो तो होय.—वरील दुसरे दोघे सरदार अनुक्रमेंकरून प्रशियन आणि रशियन लोकांचे मुख्य होते.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

फॉसेट् साहेबांप्रमाणें सुमारें शंभर वर्षांपूर्वी बर्क् हा आपल्या देशाच्यातर्फे पार्लमेंटांत सारखा सात वर्षे भांडत होता. तो सर्व वृत्तांत पुढें यथास्थलीं येईलच. असो; बर्क् हा जॉन्सन्च्या वेळेस होता. दोघांचें मोठें सख्य असून दोघांचेही मनांत एकमेकांविषयीं मोठी सन्मानबुद्धि वागत होती.§ तसेच दोघेही पहिल्यानें दारिद्रावस्थेंत असून पुढेंही मोठ्या भाग्यास चढले असें झालें नाहीं. तरी आपआपल्या गुणांत ते सर्वांहून श्रेष्ठत्व पावले.

जॉन्सन् हा सर्व ग्रंथकारांत अग्रगण्य होऊन बसला; आणि तसाच तिकडे वक्तृत्वगुणांत व राजकारणांत बर्कूहून वरचढ कोणीही राहिला नाहीं. बरोबर शंभर वर्षांपूर्वी अमेरिकन लोकांचें इंग्लंडाशीं मोठें कडाक्याचें भांडण चाललें असतां कित्येक दूरदर्शी व थोर मनाचे मनुष्य तिकडील लोकांच्या पक्षानें नेहमी बोलत असत; अशांतच प्रस्तुत वक्त्याची गणना होती. या प्रसंगींचीं याचीं भाषणें ऐकून खुद्द लॉर्ड च्याथम् यानेंही मस्तक डोलविलें. हा बर्कूच्या वक्तृत्वाचा पहिला प्रसंग; व एव्हांपासून त्याची चोहोंकडे हळूहळू प्रसिद्धी होऊं लागली. ती होतां होतां त्याच्या आयुष्याच्या शेवटीं शेवटीं अगदीं शिखरास जाऊन पोंचली. त्या वेळेस पार्लमेंटांतील सभासदांत याची पायरी सर्वांवर होती. इ० स० १७८९ या सालीं फ्रान्स देशांत जो रयतेचा मोठा दंगा झाला,–कीं ज्याच्या योगानें फ्रान्स देशांत दोन-तीन वर्षांतच आकाश आणि पाताळ एकच होऊन गेलें, आणि ज्या अपूर्व उत्पाताचा सगळ्या युरोपास धाक पडून त्याप्रमाणें वीस पंचवीस वर्षें सगळ्या देशांतून सारखी धुमश्चक्री चालली होती,–त्याच्याच संबंधानें प्रस्तुत वक्त्याची वक्तृत्वशक्ति पूर्ण उदयास आली. तरी त्या समयीं यास पुत्रशोक होऊन त्याच्या योगानें याचें चित्त अत्यंत उद्विग्न झालें असल्यामुळें, व सगळ्या फ्रान्स देशभर हाहाकार उठून पारिस राज-

---

§ बर्क् याची इतर सर्व तत्कालीन लोकांप्रमाणें जॉन्सन्विषयीं मोठी पूज्यबुद्धि होती यांत कांहीं विशेष नाहीं. पण जॉन्सन् हा स्वभावानें कांहींसा गर्विष्ठ व कोणास न मोजणारा असतां त्याचें बर्कूविषयीं अत्यंत प्रेम व सन्मानबुद्धि होती ही गोष्ट सांगण्यासारखी आहे. तो बर्कविषयीं असें म्हणे कीं, जर एकाद्या मनुष्यास मधें पावसानें गांठून तो व बर्क् एकाद्या आडोशास एके ठिकाणीं उभे राहिले, तर तितक्या थोड्या वेळांतही बर्क् हा कोणी लोकोत्तर पुरुष असावा असें त्यास वाटल्यावांचून राहणार नाहीं !

व. २

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

धानी त्या वेळेस तर केवळ यमपुरीच बनून राहिली असल्यामुळें तेथील लोकांविषयीं याच्या मनांत जो संताप व जी चिळस येऊन गेली होती, त्यांच्या योगानें, व इतर कांहीं कारणांमुळें नुकत्या उगवलेल्या चंद्राचा प्रकाश जसा प्रसन्न व आल्हादकारक नसतो, त्याचप्रमाणेंच वरील प्रसंगींचें याचें वक्तृत्व त्याच्या पूर्वीच्या वाग्विलासांसारखें रमणीय नाहीं. त्याच्या उज्ज्वल बुद्धीवर वरील दुष्ट विकारांचें पटल आल्यामुळें तिचें शुद्ध स्वरूप त्यांत दृष्टीस पडत नाहीं.

असो; तर याप्रमाणें बर्कचीं हीं शेवटलीं भाषणें सर्वांत उत्तम धरण्यासारखीं नाहींत. यास्तव वरील प्रसंगाच्या आधीं जो त्याच्या वक्तृत्वाचा विकास झाला तो अत्यंत उज्ज्वल समजला पाहिजे. हा विकास म्हटला म्हणजे मागें सांगितल्याप्रमाणें यानें आपल्या देशाचा जो कैवार घेतला त्या प्रसंगींचा होय. हिंदुस्थानचा पहिला गवर्नर जनरल वॉरन् हेस्टिंग्स् यानें येथील राजेरजवाड्यांवर अतोनात जुलूम केला असतां, व इंग्रजी शिपाई भाड्यावारी लावून कंपनीची तिजोरी भरण्याचा उद्योग आरंभला असतां, इंग्लंडांतील लोकांस सगळ्या देशाचा नांवलौकिक यानें दवडला म्हणून हेस्टिंग्स् याचा फार संताप येऊन गेला होता. त्यांतून बर्कसारखे जे कोणी महात्मे होते त्यांस तर हिंदुस्थानांत चाललेले कहर कानांनीं ऐकवेनासे होऊन क्लैव, हेस्टिंग्स वगैरे मुख्य मुख्य लोकांवर ते सारखे दांतओठ खात होते.* असो,

---

* वरील घोर अनर्थ इकडे चालले असतां तिकडील लोकांच्या मनाची स्थिति कशी होत होती हें त्यावेळच्या कांहीं लेखांवरून स्पष्ट होतें.:—

"Is India free? and does she wear her plumed
And jewell'd turban with a smile of peace,
Or do we grind her still?"

The Task.

"That she is rigid in denouncing death
On petty robbers, and indulges life
And liberty, and ofttimes honour too,
To peculators of the public gold:
That thieves at home must hang; but he that puts
Into his overgorged and bloated purse
The wealth of Indian provinces, escapes." *Ibid.*

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तर असा प्रकार कित्येक वर्षें चालला असतां सरते शेवटीं वॉरन् हेस्टिंग्स् हा आपला अधिकार सोडून परत स्वदेशास जेव्हां गेला, तेव्हां बर्क् प्रभृति त्याच्या प्रतिपक्ष्यांनीं त्याजविरुद्ध पार्लमेंटात फिर्याद केली. हा सगळा प्रसंग एकंदरींत मोठाच भव्य झाला. याचें मेकाले साहेबांनीं आपल्या निबंधांत फार शानदार वर्णन केलें आहे. ही चौकशी सन १७८८ पासून तों १७९५ पर्यंत अशीं सात वर्षें चालली होती. फिर्यादींत प्रमुख असे तिघे चौघे मोठे नामांकित मनुष्य होते. एक तर वर सांगितलेला बर्क् आणि दुसरे फॉक्स्, शेरिड्यान्, फ्रयान्सिस् हे होते. फिर्यादीचीं कलमें एकंदर बावीस होतीं. त्यांत बर्क् यानें सर्वांत मोठें व धडधडीत अन्यायाचें कलम जी रोहिले लोकांवर विनाकारण घातलेली धाड तें उचललें. पण या प्रसंगीं आपलें सर्व कौशल्य खर्चून बर्क् यानें जरी मोठें मनोवेधक भाषण केलें, तरी त्यापासून जितकें कार्य व्हावेसें त्यास वाटलें होतें तितकें झालें नाहीं.

त्यानंतर फॉक्स् पुढें झाला; आणि काशीचा राजा चेतसिंग याचें राज्य बलात्कारानें घेतल्याबद्दलचें दुसरें कलम त्यानें हातीं घेऊन त्यावरही मोठें उत्कृष्ट भाषण केलें. पण या दोघांवरही तिसऱ्या वक्त्यानें कडी केली. शेरिड्यान् यानें अयोध्येच्या बेगमांच्या संबंधाचें जें तिसरें कलम त्यावर आपली वाक्शक्ति अशी कांहीं लढविली कीं, सर्व श्रोते जागच्या जागीं केवळ चित्रांसारखे तटस्थ झाले. असें भाषण आजपर्यंत जगांत कधींच झालें नाहीं असें सर्वांस वाटून तेथल्या तेथें त्याच्या श्रोत्यांपैकीं कित्येक जणांनीं त्यांस विनंती केली कीं, जर हें छापण्याची आपण आम्हांस परवानगी द्याल तर आपणांस दहा हजार रुपये देण्यास आम्हीं कबूल आहों. तसेंच वरील भाषणांत त्या गरीब बिचाऱ्या राजस्त्रियांचा इंग्लिशांनीं जो पराकाष्ठेचा छळ केला त्याचें वर्णन इतकें हृदयभेदक केलें होतें, व त्यासंबंधानें आरोपीवर असा विलक्षण भडिमार करून सोडला होता कीं, त्यावेळेस ऐकणारांचीं मनें अत्यंत क्षुब्ध होऊन गेल्यामुळें सभेचें काम पुढें चालेनासें झालें, आणि त्यादिवशीं तें तसेंच तहकूब ठेवावें लागलें. असो; तर याप्रमाणें या प्रसंगीं वॉरन हेस्टिंग्स् याजवर असलाले जबरदस्त वक्ते उठले होते;—कीं ज्यांनीं या समयींच्या आपल्या वाक्पांडित्यानें आपलालीं नांवें आणि आपल्या प्रतिपक्ष्याचें नांव हीं जगांत चिरकाळ चालतीलसें करून टाकलें आहे! मागें जे आथेन्स व रोम शहरीं झालेले वक्तृत्वाचे मोठमोठे प्रसंग सांगितले त्यांच्याशीं तुळण्यासारखा इंग्लंडांत घडलेला प्रसंग हाच होय. असो; तर आम्हां भारतवर्षीय

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

जनांस बर्क् याचें नांव विशेष प्रिय होण्यासारखें आहे म्हणून जें मागें सांगितलें तो हा वर वर्णिलेला प्रसंग होय. व या महाप्रसंगाच्या संबंधानेंच प्रस्तुत वक्त्याचें नांव सर्व रसिक व थोर हृदयाच्या लोकांत चिरकाळ राहील हें उघड आहे !

[निबंधमाला-अंक १९]

दाता वक्ता योद्धा तेजस्वी मानधन असामान्य ।
अतुलें पितृप्रसादें पंडित देवव्रताअसा मान्य ॥
(कर्णपर्व.)

१ मागील अंकांत प्रस्तुत विषयाच्या एका भागाविषयीं निरूपण केलें. आतां यांत प्रस्तुत वक्तृत्वाचा प्रकार आपल्या देशांत कितपत होता याविषयीं विचार करावयाचा आहे.

२ गेल्या अंकांत प्रकृत गुणाच्या उत्पत्तीविषयीं सांगतांना आपल्या देशाविषयीं लिहिण्यांत आलेंच आहे कीं, येथील राज्यस्थिति त्याच्या उत्पत्तीस व अभिवृद्धीस अनुकूल नव्हती. म्हणजे आथेन्स व रोम येथें लोकसत्तात्मक राज्यप्रकार चालू असल्यामुळें वक्तृत्व गुण तेथें जसा सहज उदयास येऊन तो तेथील लोकांत उत्तरोत्तर वृद्धिंगत होत गेला, तसें येथें कधींही झालें नाहीं. तेव्हां यावरून एकाद्यास सकृद्दर्शनीं असें वाटणार आहे कीं, आपल्या देशाच्या संबंधानें प्रस्तुत गुणाविषयीं काय लिहावयास सांपडणार आहे ? या देशांत त्याचा अभावच पहिल्यापासून नांदत असल्यामुळें त्याविषयीं सगळें बोलणेंच खुंटलें. असो; ही समजूत कितपत खरी आहे याचा निकाल पुढील लेखावरून होईल.

३ वक्तृत्व हा गुण असा आहे कीं, त्याचें वास्तव्य या जगांत अगदीं मुळारंभापासून असलें पाहिजे. म्हणजे सरस्वतीच्या उदयापासूनच प्रस्तुत गुणाचा उदय या जगांत झाला असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. मानवी भाषेचा जेव्हांपासून प्रचार झाला तेव्हांपासून ती कांहीं थोड्या मनुष्यांची सर्वथा अंकित होऊन इतरांस मोहून टाकण्याचें त्यांच्यामध्यें सामर्थ्य दृष्टीस पडूं लागलें असावें. साधारणतः जगांत पाहिलें असतां असा प्रकार दृष्टीस पडेल कीं, अगदीं अडाणी लोकांत सुद्धां कोणा

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

632 K/22 20123

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एकाद्या मनुष्यास आपल्या बोलण्यानें दुसऱ्यांचें चित्त वेधून टाकण्याची कांहीं चमत्कारिक हातोटी साधलेली असते ! त्याच्या वाणीचा असा कांहीं गुण असतो कीं, सर्वांनीं त्याचें बोलणें ऐकतच रहावें ! हाच प्रकार सर्व राष्ट्रांच्या आद्यावस्थेंतही दृष्टीस पडतो. पहा कीं, युरोपखंडांतील साऱ्या देशांत ग्रीसइतका जुना देश नाहीं; आणि त्या देशाच्या भाषेंत होमरकृत 'इलियड' नामक काव्याइतका जुना दुसरा ग्रंथ नाहीं. पण त्यांतही वक्तृत्वाचा प्रकार स्पष्ट आढळतो. ट्रॉय् नामक शहरावर ग्रीस देशांतील जे राजे गेले होते त्यांत भिन्न भिन्न गुणांनीं विशिष्ट असे कित्येकजण होते. त्यांत युलिसिस् नामेंकरून राजाची वक्तृत्वगुणाविषयीं ख्याति होती. तसेंच भारती युद्धांत प्रसिद्ध जो पितामह भीष्म त्याच्या जोडीचा एक वृद्ध राजा नेस्टर नामेंकरून वरील काव्यांत प्रसिद्ध आहे; त्याची तर प्रकृत गुणाविषयीं वरच्या युलिसिस्‌पेक्षांही जास्त प्रसिद्धि होती. वरील राजांत वैमनस्य उत्पन्न होऊन ते आपसाआपसांत भांडूं लागले असतां आपल्या पोक्त भाषणानें त्यानें त्यांची समजूत करावी. असो; हीं वरील भाषणें होमर कवीनें आपल्या अजरामर काव्यांत फार उत्कृष्ट तऱ्हेचीं घातलीं आहेत. त्यांवरून ज्या ग्रीस देशानें पुढें वक्तृत्वगुणांत केवळ कळस करून टाकला त्याची आद्यस्थिति लक्षांत येऊन प्रस्तुत कलेचा उगम त्यांत स्पष्ट दिसतो. तर याप्रमाणें युरोपांतील अत्यंत प्राचीन काळची स्थिति होय. आतां इकडे एशियाखंडांत पहा. यांतील अत्यंत प्राचीन देश म्हटले म्हणजे हिंदुस्थान व चीन हे दोन होत. यांपैकीं दुसऱ्याविषयीं विशेष म्हणण्यासारखी माहिती जगास अद्याप कोणत्याच प्रकारची नाहीं. यास्तव त्याच्यासंबंधानें कांहींच लिहवत नाहीं. आपल्या हिंदुस्थानाविषयीं वरच्यापेक्षां बरीच पुष्कळ माहिती आपणांस आहे. तीवरून पाहतां प्रस्तुत गुणाचें वास्तव्य ग्रीस देशाप्रमाणें इकडेही होतें असें जरी दिसत नाहीं, तरी पूर्वोक्त युरोपीय काव्याच्या जोडीचीं इकडचीं काव्यें जीं 'रामायण' व 'महाभारत' त्यांत व विशेषतः 'महाभारतां'त, प्रस्तुत प्रकार बराच दृष्टीस पडतो. असो; तर याप्रमाणें 'वक्तृत्व' शब्दाच्या आलीकडील अर्थास अनुसरून जरी प्रस्तुत गुणाचा प्रचार प्राचीनकाळीं किंवा अजूनही सर्वत्र दृष्टीस पडत नाहीं; तरी त्या गुणाचें वास्तव्य अगदीं पाहिल्यापासून या जगांत आहे यांत संशय नाहीं.

४ प्रस्तुत गुणाच्या अभिवृद्धीचें दुसरें एक मोठें कारण असें आहे कीं, तो सदोदित उजळ राहण्याची सोय असते. तशी दुसऱ्या कोणत्याही कलेस असत नाहीं.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

LIBRARY GURUKUL

 Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पहा कीं, काव्यरचना, चित्रकर्म, वादनकला, नानाप्रकारच्या शिल्पविद्या, नाट्य, मल्लविद्या, युद्धकौशल्य इत्यादि कोणतीही कला घेतली, तरी तिचा सतत अभ्यास ठेवणें म्हणजे केवढा खटाटोप करावयास पाहिजे व केवढे श्रम आहेत ! कवितेचा अभ्यास ठेवणें म्हणजे कागद, लेखणी, शाई नेहमीं जवळ बाळगून गणमात्रा जुळण्याचे श्रम करीत बसलें पाहिजे. त्याप्रमाणेंच चित्रें काढणें, वाद्यें वाजविणें, कुस्ती किंवा कसरत करणें वगैरे कोणतेंही काम घटवायाचें म्हटलें म्हणजे त्याकरतां मुद्दाम सगळी सामग्री जेव्हां जमवावी तेव्हां तें साध्य होणार; व त्यावरच सारखे परिश्रम करण्यानें लवकरच कंटाळा येण्याचा संभव. त्यांतून मूर्ति घडवणें, इमारती बांधणें वगैरे कामें तर फारच अटाटाचीं असून युद्धादि प्रसंग तर स्वाधीनचेही नाहींत. असो; तर याप्रमाणें इतर कलांचा सतत परिचय ठेवण्यास सामग्रीची सिद्धि, श्रम, वगैरे अनेक गैरसोई असतात. पण वक्तृत्वकलेची गोष्ट अगदीं निराळी. तिची सामग्री मिळवण्यास तर अगदींच आयास नाहींत व क्षणाचाही विलंब नको हें उघडच आहे. परमेश्वरानें आपलें अगाध चातुर्य खर्चून मानवजातीस जी अद्भुत देणगी दिली आहे ती सदैव सिद्धच आहे. जिव्हा, दंतपंक्ति, व वर्णोच्चाराचीं कंठताल्वादि स्थानें इत्यादि साहित्य जन्मसिद्ध व अंगभूतच असल्यामुळें वक्त्याच्या इच्छेचीच केवळ तीं वाट पहात असतात. इतर कलांच्या उपकरणांप्रमाणें यांस सज्ज करण्यास यत्किंचित्‌ही काल न लागून व आयास न पडून स्थलकालादिकांची अनुकूलताही यांस लागत नाहीं. शिवाय त्यांवर कालाचा तडाखाही वरच्यांच्यासारखा न चालून वक्त्याच्या जीवमानापर्यंत बहुधा तींही टिकाव धरून असतात. असो; तर याप्रमाणें प्रस्तुत कलेचें साहित्य असें उत्कृष्ट सोईचें आहे. हें एक झालें. दुसरें असें कीं, मागें सांगितल्याप्रमाणें इतर कलांचा अभ्यास फार श्रमदायक असतो. तसा हा मुळींच नाहीं म्हटला असतां चालेल: कारण वक्तृत्व म्हणजे नुसतें बोलायाचें काम. पण तिसरी सोय तर वरच्या दोहोंहूनही मोठी मौजेची आहे. ती ही कीं, साधारण नित्याच्या व्यवहारांतच प्रस्तुत गुणाचें अनायासानें सहज उज्वलन होत असतें. तें असें कीं, नेहमींच्या बोलण्याचालण्यांत किंवा इष्टमित्रांच्या मेळ्यांत वगैरे सहजच वाक्‌शक्तीचा उपयोग करणें पडून तिचे निरनिराळे गुण उत्तरोत्तर वृद्धिंगत होत जातात. इतर कलांत निपुणत्व संपादणें असतां त्याकरतां जशी निराळी यातायात करायाला हवी तसें येथें न पडून व्यवहाराचा व्यवहार आणि अभ्यासचा अभ्यास अशीं दोन कामें एकेच वेळीं सहजगत्या साधून जातात. आणि पुनः श्रम म्हणून बिलकूल नसून उलटें मनोरंजनही त्यांत होतें.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

५ असो; तर याप्रमाणें प्रकृत गुण हा इतर सर्व गुणांप्रमाणें केवळ स्वभावसिद्ध असल्यामुळें अत्यंत प्राचीन काळापासून सर्व देशांत असेल यांत संशय नाहीं; आणि मागील कलमांत सांगितल्याप्रमाणें त्याचा व्यवहारांत नेहमी उपयोग असल्यामुळें तो सर्व देशीं व सर्व काळीं बऱ्याच प्रौढ दशेस येऊन पोंचण्याचा पुष्कळ संभव आहे, हेंही उघड आहे. आतां हें खरें आहे कीं, ज्ञानसंपन्न राष्ट्रांत वरील गुण ज्या रूपानें दृष्टीस पडेल त्या रूपानें तो अज्ञान लोकांत दृष्टीस पडायाचा नाहीं. म्हणजे मागें होऊन गेलेल्या मोठमोठ्या वक्त्यांच्या भाषणांत किंवा आलीकडच्यांच्या व्याख्यानांत जसे शब्दलालित्य, अलंकार, विषयरचना इत्यादि गुण सांपडतील तसे त्यांच्यांत कदाचित् मुळींच दृष्टीस पडणार नाहींत. उलटा अपशब्दांचाही पुष्कळ भरणा असून विषयाची मांडणी तर कधीं कधीं मुळींच नसेल. लोकसमाजांत उठून जें त्या अवसरास सुचेल तेंच वरील वक्ता बोलेल. सारांश, पहिल्या वक्त्याच्या भाषणांत रसिकता, कोमलता इत्यादि गुणांचा जसा समावेश असेल तसा दुसऱ्यांत नसून उद्दामपणाचेच सर्व गुण त्यांत असतील; इतकें कीं, स्थलविशेषीं कोमल मनाच्या मनुष्यास त्यांच्यामुळें तें भाषण अत्यंत दुःश्राव्यही वाटेल. पण याप्रमाणें वरील दोहों भाषणांत बाह्यस्वरूपदृष्ट्या जरी बराच फरक दृष्टीस पडेल, तरी वक्तृत्वाचें बीज जो मोहकपणा तो दोहोंतही आढळेल; आणि त्यामुळें वस्तुतः पाहतां पहिल्यास जशी वक्तृत्व ही संज्ञा लागेल तशीच ती दुसऱ्यासही पण लागेल. दोहोंत भेद म्हटला म्हणजे पुर-स्त्रीच्या आणि वनस्त्रीच्या रमणीयत्वांत जितका दृष्टीस पडेल तितकाच. म्हणजे दोहोंचेंही सौंदर्य वस्तुतः सारखें असतां पहिलीस जशी जडावाच्या व सोन्यारुप्याच्या दागिन्यांनीं व उंची उंची वस्त्रांनीं विशेष शोभा येईल व बोलण्याचालण्याची ढब वगैरे तीस उत्तम लागली असल्यामुळें पुरवासी रसिकजनांस तिची रमणीयता अधिक वाटेल, तशीच गोष्ट पहिल्या वक्तृत्वाची होय. पण जो खरा मार्मिक आहे, जो अंतर्गत गुणाचा वस्तुतः शोध करणारा, त्यास दुसरें वक्तृत्वही वरच्यासारखेंच मोहून टाकील: किंबहुना स्वाभाविकत्वास्तव तेंच त्यास ज्यास्त पसंत पडेल. कसें ? तर ज्याप्रमाणें दुष्यंत राजास कण्वाच्या तपोवनांत शकुंतलेचें वल्कलाच्छादित मुग्ध लावण्य व अप्रगल्भत्व हींच अंतःपुरांतील स्त्रियांच्या उज्ज्वल वेषांहून व नाट्याचार्यांनीं शिकवलेल्या विभ्रमांहून विशेष आल्हादप्रद झालीं !

६ आतां आपल्या भरतखंडांत वक्तृत्वाचे प्रकार कोणकोणते होते, व आलीकडे कोणते असून हल्लीं कोणते नवे चालू झाले आहेत याचा विचार करूं. त्यांत पहिल्यानें आपल्या

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

देशांतील प्राचीन काळाविषयीं जर पाहिलें तर त्याविषयीं जरी आपणास म्हणण्यासारखी कांहींच विशेष माहिती नाहीं, तरी वक्तृत्वगुणाची त्यावेळेस चहा होती येवढें म्हणण्यास कांहीं हरकत नाहीं. पुराणादि जुन्या ग्रंथांतून प्रस्तुत गुणाची अधिदेवता म्हणून सरस्वतीचें वर्णन केलेलें आढळतें, व देवांचा गुरु बृहस्पति याचेंही प्रकृतगुणाच्या संबंधानेंच प्रधानत्वानें वर्णन असून अद्याप आपल्या मराठी भाषेंतही मोठ्या वक्त्यास वरीलच शब्द लावतात, इत्यादि प्रमाणांवरून वरील गोष्ट सिद्ध होते. त्याप्रमाणेंच 'वाग्मी', 'वाग्विद्' इत्यादि शब्दांचा 'रामायणा'च्या वेळेपासून प्रचार आहे यावरूनही वरीलच अनुमान निघतें. शिवाय पृथ्वीवरील बाकीचीं राष्ट्रें गाढ अज्ञाननिद्रेंत स्वस्थ घोरत असतां आमच्या देशांत धर्माच्या, लोकव्यवस्थेच्या वगैरे संबंधानें शेंकडो उलटापालटी होऊन नवीं मतें, नवीं दर्शनें, नवे पंथ वगैरेंची जेव्हां सारखी गडबड चालली असे तेव्हां प्रस्तुत गुणाची आमच्या देशांत मोठी जागृत वस्ती असेल यांत संशय नाहीं. ब्राम्हण, बौद्ध, जैन, चार्वाकमती, इत्यादिकांचे धर्मविषयक वाद व नैयायिक मीमांसक, सांख्यवादी इत्यादिकांचे पदार्थमात्राविषयीं सूक्ष्म विचार, यांची ज्यावेळेस चोहोंकडे गर्दी असेल त्यावेळेस अनेक नामांकित वक्ते निपजले असतील असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. आतां यावर जर कोणी अशी शंका घेईल कीं, वरील गोष्टीस कोठें ग्रंथांतरीं आधार नसतां किंवा दुसरेंही निश्चित प्रमाण नसतां ती खरी कशी मानावी, तर तीवर आमचें उत्तर असें आहे कीं, वरील उल्लेखास अनुमान हें प्रमाण जबरदस्त आहे. मिसर देशांतील पर्वतप्राय विशाल मनोरे पाहून किंवा इकडील भव्य व विस्तीर्ण लेणीं पाहून प्राचीन मिसरी लोकांचें व आर्य लोकांचें बुद्धिसामर्थ्य जसें सहज अनुमानसिद्ध होतें, त्याप्रमाणेंच वरील वक्तृत्वाविषयीं जरी कोठेंही बिलकुल आधार न सांपडला, तरी तें गृहीत धरण्यास अगदीं अडचण नाहीं. कारण ज्यावेळेस हल्लींप्रमाणें ग्रंथ छापण्याची कला माहीत नसल्यामुळें वादविवाद व्हावयाचा तो केवळ तोंडींच व्हावयाचा असें असे, त्यावेळेस लिहिण्याच्या चातुर्यापेक्षां बोलण्याच्याच चातुर्यास अतिशय उत्तेजन मिळालें असेल यांत संशय नाहीं. आणि ज्या वादांस आज निदान दोन हजार तरी वर्षें होऊन गेलीं असतांही 'शंकराचार्य,' 'मंडनमिश्र,' 'कुमारिलभट्ट' अशीं नांवें लोकवार्तेच्या केवळ वाऱ्यावर उडत हल्लींपर्यंत येऊन पोंचलीं आहेत, आणि ज्यांचा परिणाम एवढा झाला कीं, अर्ध्या एशिया-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

खंडास त्यांच्यामुळें नवा धर्म मिळाला,* ते वाद केवढे कडाक्याचे झाले असतील याची सहज कल्पना होते !

असो; तर याप्रमाणें प्राचीन भरतखंडांत प्रकृत गुणाचें वास्तव्य होतें याविषयीं केवळ प्रत्यक्ष प्रमाण जरी न मिळालें, तरी तें अनुमानानें सिद्ध होतें. हें अनुमान वरच्या कलेप्रमाणें इतरही कांहीं कलांस तसेंच लागतें. उदाहरणार्थ नाट्यकला आणि चित्रविद्या घ्या. या दोहोंहीविषयीं इतर देशांप्रमाणें आमच्या देशाची मुळींच प्रसिद्धि नाहीं. ग्रीस देशांत रॉशस् नामें करून एक मोठा विख्यात नट होऊन गेला; व सुमारें शंभर वर्षांपूर्वी त्याच्या बरोबरीचा ग्यारिक्† म्हणून एक नट इंग्लंडांत झाला. पण इकडे सॉफोक्लीज् व शेक्सपीयर यांच्या बरोबरीचे नाटककार निपजले असतां वरील नटांसारखीं मात्र इकडे कोणाचींही नांवें आढळत नाहींत. त्याप्रमाणेंच ग्रीस देशांत आपिलीज्, इटालींत रेफील् व इंग्लंडांत जॉन्सन्चा परम मित्र रेनॉल्डस् हे चित्रकर्मांत मोठे निपुण होऊन गेले. पण प्राचीन काळीं आपल्या देशांत अमुक अमुक मोठे चित्रकार झाले असें कोठेंही आढळत नाहीं. तर या दोन अभावांचें काय बरें कारण असावें ! ज्या आमच्या देशांत 'शाकुंतल', 'उत्तररामचरित', 'मृच्छकटिक' अशीं नाटकें रचणारे कवि निपजले त्याच देशांत त्यांचा उत्कृष्ट अभिनय करणारा नट कोणीच झाला नाहीं काय ? तसेंच अशोक, चंद्रगुप्त, विक्रमादित्य, शालिवाहन, असे मोठमोठे पृथ्वीपति येथें नांदत असतां व बहुतकरून दरएक संस्कृत नाटकांत चित्रपट, आलेख्य, तूलिका, इत्यादिकांचें नेहमीं वर्णन येत असतां कोणाही चित्रकाराची सार्वत्रिक प्रसिद्धि झाली नाहीं काय ?

---

* ब्राह्मणधर्माची व बौद्धधर्माची प्रॉटेस्टंट व क्याथलिक पंथांप्रमाणें पुष्कळ दिवस मोठी झटापट लागून सरतेशेवटीं बौद्धांचा मोड झाला, व त्यांस सिंहलद्वीप, तिबेट, चीन, वगैरे देशांत जावें लागलें ही गोष्ट इतिहासप्रसिद्ध आहे. बौद्धांची संख्या एकंदर ६ कोट आहे व एकंदर मनुष्यवस्तीचा सरासरी अर्धा भाग या धर्माचा आहे. सुमात्रा, जावा वगैरे बेटांतूनही हिंदुधर्माच्या खुणा कित्येक अद्याप स्पष्ट आहेत !

† या विख्यात नटाविषयीं 'महदाख्यायिका' या सदराखालीं मागें (अंक २ पृष्ठ ३२) मजकूर लिहिला आहे तो आमच्या वाचकांस आठवत असेलच.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वरील दोन्हीही गोष्टी केवळ असंभाव्य होत हें आमच्या सर्व समंजस वाचकांच्या लक्षांत येईल; आणि ज्याअर्थी इतर कलांत व विद्यांत आपल्या पूर्वजांनीं एवढी कीर्ति मिळविली, त्याअर्थी वरील दोन कलांतही त्यांनीं निदान पक्षीं बरेंच निपुणत्व संपादिलें असेल असा तर्क सहज होतो. बरें, पण मग वरील कला आपल्या देशांत असून त्यांचा पुढें मागमूसही कसा उरला नाहीं हें जर कोणी विचारील, तर त्याचें उत्तर अर्थात् हेंच कीं, वरील दोन कला व प्रस्तुत वक्तृत्वकला या अशा प्रकारच्या आहेत कीं, त्या स्वभावतःच अचिरस्थायी म्हणजे फार वेळ न टिकणाऱ्या आहेत. पहा कीं, एकाद्या उत्कृष्ट नटानें फार उत्तम अभिनय केला तर तो चिरकालिक करण्यास कांहींतरी उपाय आहे काय ? तो जोंवर रंगभूमीवर आहे तोंवरच त्याचें कसब. शिल्पकारानें तयार केलेल्या वस्तु जशा पुष्कळ दिवस राहूं शकतील किंवा एकाद्या उत्तम कवीचें काव्य एकदां रचलें म्हणजे तें जगत्प्रलयापर्यंत जसेंचें तसेंच ठेवतां येईल तशी गोष्ट वरील मनुष्याच्या कृतींविषयीं आहे काय ? फार फार झालें तर त्या नटाच्या हयातीपर्यंत तो लोकांस रंजवील. पण त्याचा अवतार एकदां आटपला कीं पुढें त्याची करामत कशी होती आणि काय होती ती सांगतां येणेंही मुसकील आहे. जी मूर्ति एकदां लोपली ती लोपली ! या सारखीच सरासरी चिताऱ्याचीही गोष्ट आहे. चित्राचा आधार जो कागद, भिंत किंवा कापड हीं जोंवर आहेत तोंवरच त्याचें अस्तित्व; शिवाय रंगाची तकाकी वगैरे तर वरच्यांहूनही लवकर नाहींशी होणारी. कालगत्या सगळ्या सृष्टींत जी बदल होत जायची ती मोठ्या चिताऱ्याच्या कसबाकडे पाहून होण्याची म्हणजे क्षणभरही राहील असें नाहीं ! मागें आपिलीस् म्हणून जो ग्रीस देशांत होऊन गेलेला चितारी सांगितला त्याच्याही तजबिरी * वरील कारणास्तवच आतां कोठेंही राहिल्या नाहींत. आणि

---

* वरील चित्रकार शिकंदर बादशहाच्या पदरीं होता; व तो विद्यासंपन्न असल्यामुळें त्याचा शिकंदराशीं स्नेहसंबंध होता. याच्याविषयीं इतिहासांत कांहीं आख्यायिका प्रसिद्ध आहेत. त्यांपैकीं दोन येथें सांगतों. एकदां असें झालें कीं, वरील राजपुत्र हा आपल्या स्नेह्याच्या चित्रशाळेंत गेला. तेथें कित्येक तजबिरा तयार झाल्या असून कित्येक तयार होत होत्या. शिकंदरास चित्रकलेंत विशेष गम्य नसतांही तो आपल्या राजवैभवाच्या घमंडींत तेथील चित्रांत कांहीं चुका काढूं लागला. तें ऐकून आपिलीसानें त्याची पुढील उत्तरानें खुबीनें फजिती केली;—

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वरील देशाची मूर्तिकारांबद्दल जशी प्रसिद्धी अद्याप आहे तशी चित्रकारांबद्दल नाहीं याचेंही कारण वरीलच असावें. असो; तर याप्रमाणें ज्या कलांचीं कामें लागलींच किंवा लवकरच नाहींशीं होणारीं असतात तीं पुढें दृष्टीस न पडलीं इतक्यावरून त्यांचें वास्तव्य अमुक अमुक देशांत मुळींच नव्हतें असें म्हणणें रास्त नाहीं.

प्रस्तुत वक्तृत्वाची तरी वरच्यासारखीच गोष्ट आहे. एक तर अगदीं आलीकडे–पर्यंतही शीघ्रलिपि ही कला युरोपांतसुद्धां माहीत नव्हती: त्यामुळें कोणीं एकादें उत्कृष्ट भाषण केलें तर तें टिपून घेण्याची मुळींच सोय नव्हती. शिवाय दुसरी मोठी गोष्ट आणखी अशी आहे कीं, पुष्कळ भाषणांचा रस त्या त्या प्रसंगामुळेंच वृद्धिंगत झालेला असतो; तो इतका कीं, पुढें कांहीं काळ लोटल्यावर जर तींच वाचलीं किंवा ऐकलीं तर तीं अगदीं नीरस वाटतील. फार कशाला, मागील अंकांत सांगितलेल्या शेरिड्यान् नामक वक्त्याच्या भाषणानें त्या वेळेस सगळ्या लोकांस जरी एवढा चटका लावून सोडला, व प्रत्यक्ष फॉक्स् यानेंही एके प्रसंगीं त्यास सर्वोत्कृष्ट म्हणून म्हटलें,* तरी हल्लीं तें वाचलें असतां त्यांत एवढा अद्भुत गुण कांहीं दिसत नाहीं. खुद्द डिमॉस्–थेनिस्च्याही कांहीं थोड्या सर्वप्रसिद्ध भाषणांस खेरीज करून बाकींचीं वरच्याप्रमाणेंच सध्यां नीरस झालीं आहेत. याचें कारण उघडच आहे. अन्न निवाल्यावर जशी त्याची

म्हणाला, "मित्रा, अंमळ हळू तरी बोल: तीं पलीकडे पोरें रंग उगाळीत बसलीं आहेत तीं तुला हंसतील!" दुसरी गोष्ट अशी आहे कीं, शिकंदराचा प्रख्यात घोडा बुसेफ्लेलस् याचें वरील चिताऱ्यानें एक त्याच्याच प्रमाणाचें चित्र काढलें. तें इतकें हुबेहुब उठलें होतें कीं तें पाहिलें असतां चित्र म्हणून भासत नसे. शिकंदरानें वरच्याप्रमाणेंच या चित्रावरही कांहीं टीका केली. आपिलीसानें कांहीं एक उत्तर न करतां त्या घोड्यासच तेथें आणविलें. तो जवळ येतांच तेथें दुसरा आपल्यासारखाच घोडा बांधला आहे असें त्यास वाटून तो खिंकाळूं लागला. तेव्हां आपिलीस् शिकंदरास म्हणाला, "खरोखर, तुझ्यापेक्षां तुझ्या घोड्यास चित्रकलेचें मर्मज्ञान विशेष आहे!"

* फॉक्स् कोण होता हें मागील अंकांवरून आमच्या सर्व वाचकांस माहीत झालें असेलच. या वक्त्यास एकदां कोणीं असा प्रश्न केला कीं, आपण इतके दिवस पार्लमेंटांत अनेक भाषणें ऐकलीं, त्या सर्वांत तुम्हांस अत्युत्तम कोणतें वाटतें? फॉक्सूनें उत्तर केलें, "बेगमांच्या संबंधानें शेरिड्यान् यानें जें केलें तें."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

 Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गोडी राहत नाहीं त्याप्रमाणेंच एकाद्या प्रसंगविशेषानेंच जें लोकांस रुचलेलें असतें तें मग तो प्रसंग निघून गेल्यावर पहिल्यासारखें कसें रुचेल? खेरीज वक्त्यानें भाषण केलेलें खुद्द ऐकणें आणि तें कागदावरून वाचणें यांत पुष्कळदां फारच तफावत असते. मोठमोठ्या वक्त्यांच्या भाषणांत तर वरील भेद फारच असेल यांत संशय नाहीं. कारण वक्तृत्व म्हणजे नुसतें बोलणेंच नव्हे; तर उंच व मनोवेधक स्वर, अंगविक्षेपांचा नोकझोंक, चेहेऱ्यावर निरनिराळ्या मनोवृत्तींचा आविर्भाव, व आणखीही कित्येक बारीक-सारीक गोष्टी या सर्वांचें संमेलन होय.* शिवाय वक्तृत्वस्थानाची शोभा, एकंदर लोकांचा थाट, वगैरे गोष्टींनीं आधींच सुप्रसन्न होऊन गेलेल्या मनावर वक्त्याच्या भाषणाचा जसा रंग उठेल तसा पांढऱ्यावर काळें केलेलें नुसतें वाचून कांहींच उठायाचा नाहीं हें उघड आहे. फार तर काय, पण नुसतें ऐकणें व वाचणें या दोन व्यापारांतही सुखाच्यासंबंधानें थोडा भेद आहे असें नाहीं. वाचण्याचा जसा तेव्हांच त्रास येतो तसें ऐकण्याचें नाहीं. असो; तर याप्रमाणें वक्तृत्व-सभेचा थाट पाहून तेथें झालेलें भाषण खुद्द ऐकणें आणि तें दुसऱ्या दिवशीं किंवा पुढें वर्तमानपत्रांत किंवा पुस्तकांत वाचणें या दोहोंत फारच फेर आहे. त्यांतून एकाद्या लौकिक प्रसंगविशेषानें लोकांचीं मनें क्षुब्ध होऊन गेलीं असतां त्या संधीस तर भाषणाचा जो रंग पडेल तो ती वेळ निघून गेल्यावर अगदीं नाहींसा होऊन त्याची कल्पनाही पुनः करतां येणार नाहीं. सारांश, ज्याप्रमाणें कमलपत्रांवर जलबिंदूंस मोत्यांची शोभा येते, किंवा संध्यासमयीं सूर्याचीं कोमळ व सोनेरी किरणें पश्चिमेकडील ढगांवर पडलीं असतां त्यांस रंग चढून त्यांचा देखावा कांहीं मोठा अपूर्व दिसत असतो, त्याप्रमाणें प्रसंगविशेषीं झालेलें वक्तृत्व कांहीं चमत्कारिक रीतीचें

---

* वरील सर्व अंगें वक्त्यास किती आवश्यक आहेत हें मागें डिमॉसूथेनीसूच्या संबंधानें जें सांगितलें, कीं तीं त्यानें मोठमोठ्या नटांपासून शिकून घेतलीं यावरून एक स्पष्ट दिसतेंच. शिवाय वरील वक्त्याचें एक सर्वप्रसिद्ध वचन असें आहे. एके समयीं कोणा एकानें त्यास विचारलें कीं, वक्त्यास अगदीं आवश्यक अशा कोणकोणत्या गोष्टी आहेत? डिमॉसूथेनीसूनें उत्तर केलें, "नाट्य"—दुसरी कोणती?—"नाट्य!"—बरें, तिसरी?—"नाट्य!" पहिला विल्यम् पिट् ऊर्फ लॉर्ड् च्याथम् यास वरील "नाट्य" किती आंगवळणीं पडून गेलें होतें हें मेकालेच्या त्याविषयींच्या निबंधावरून चांगलें ध्यानांत येईल.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

खुलतें ! ती खुमारी तो प्रसंग आटपला कीं अगदीं नाहींशी होऊन जाते. कशी ? तर जसे वरील ढग क्षणभर आपलें विचित्र वैभव मिरवून सूर्य अंमळसा खालीं जातांच राखेसारखे दिसूं लागून अधिकच निस्तेज दिसतात !

असो; तर याप्रमाणें वक्त्यानें केलेलें भाषण उतरल्यानें तें अधिक नीरस मात्र लागणारें असल्यामुळें वरील निष्फळ प्रयत्न कोणीं केला नसेल हेंही संभवतें. शिवाय हातानें लिहिण्याचा श्रम वांचविण्याचें जें मुद्रणरूप साधन तें प्राचीन काळीं नव्हतें तेंहि लक्षांत आणलें पाहिजे. तर याप्रमाणें अनेक कारणांस्तव आपल्या देशांतील प्राचीन वक्तृत्वाचा आजला बिलकुल मागमूस उरला नाहीं हें ठीकच आहे. त्यांतून ग्रीक व रोमन लोकांप्रमाणें इतिहास लिहून ठेवण्याची जर आपणांत प्रवृत्ति असती तर निदान अमुक अमुक काळीं अमुक अमुक प्रसंगानें अमुक अमुक पंडितांची वक्तृत्वाविषयीं मोठी ख्याती झाली असा नुसता उल्लेख तरी सांपडता. पण इतिहासाच्या अभावामुळें तोही आधार आपणांस अनकूळ नाहीं. तेव्हां एकंदरींत प्रस्तुत कलेचें वास्तव्य केवळ अनुमानावरून सिद्ध करायाचें. त्यास प्रत्यक्ष प्रमाण म्हणून मुळींच नाहीं. तरी ज्याप्रमाणें एकाद्या अरण्यांत राखेचा व कोळशांचा चोहोंकडे ढीग पडलेला पाहिला असतां वणव्याच्या ज्वाळाच प्रत्यक्ष पाहायाला नकोत, किंवा भुईंत खचलेले वाडे व वर आलेल्या विहिरी पाहिल्या असतां भूमीचा कंप प्रत्यक्षच दृष्टिगोचर होण्याची गरज लागत नाहीं; त्याचप्रमाणें अर्ध्या एशियाखंडावर पसरलेला हिंदुस्थानांतील धर्म व खुद्द हिंदुस्थानांतच मागें चालू असलेले व अद्याप चालत असणारे हजारों पंथ व निरनिराळीं मतें, हीं मोठमोठे वक्तृत्वग्रंथ प्रत्यक्ष पाहिल्यापेक्षांही प्रस्तुत विषयाविषयीं विशेष निर्णायक होत !

७ वर प्राचीन काळाविषयीं प्रस्तुत गुणाच्या संबंधें विचार झाला. आतां मध्यंतरीं म्हणजे त्या काळाच्या व हल्लींच्या मध्यें जो पुष्कळ काळ लोटला त्याविषयीं विचार करूं. या काळाविषयीं मागील काळाप्रमाणेंच म्हणण्यासारखी कांहींच आपणास माहिती नाहीं. तरी आमच्या देशाच्या एका भागाविषयीं निदान एक–दोन शतकांपर्यंत बरीच माहिती लिहिण्यासारखी आहे. हा भाग आमचा महाराष्ट्र देश असून वरील शतकें म्हणजे या पूर्वीच गेलेला काळ होय.

८ आमच्या सर्व वाचकांस माहीत आहेच कीं, या देशाचें प्राचीन वैभव नष्ट होऊन कित्येक शतकें लोटल्यानंतर एका कोपऱ्यांतल्या लोकांनीं एकाएकीं वर डोकें उचलून थोडक्याच काळांत सगळा देश व्यापून टाकला. या

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्यांच्या उदयामुळें प्राचीन आर्य लोकांचा धर्म, विद्या, आचार, इत्यादिकांचा जो सर्वथा लोपच होऊन जाण्याचा रंग आला होता तो समय दैवयोगानें टळला. या पराक्रमी लोकांनीं साऱ्या देशभर जीं जागोजाग ठाणीं घातलीं व मोठमोठीं राज्यें स्थापन केलीं, त्यांच्या योगानें यवनांनीं व म्लेंच्छांनीं उच्छेद करून टाकल्या-मुळें आर्यांच्या धर्मादिकांवर जी ग्लानि येत चालली होती ती मागें हटून हिंदु-त्वाचें जणों काय पुनरुज्जीवनच झालें. आमच्या जुन्या विद्या, कला इत्यादिकांस उत्तेजन मिळून आमच्या गतवैभवाची कळा आम्हांवर पुनः बऱ्याच प्रमाणानें आली. हीवरोबर मोठमोठ्या राष्ट्रांत आढळणारे जे निरनिराळे उज्वल गुण, त्यांचाही पुनः उदय झाला. हे गुण धैर्य, साहस, शौर्य, प्रामाणिकपणा, बुद्धिप्रागल्भ्य इत्यादि होत. यांचीं उदाहरणें महाराष्ट्र देशाच्या इतिहासांत जीं सांपडतील त्याहून मोठीं इतर कोणत्याही प्राचीन किंवा अर्वाचीन देशाच्या इतिहासांत सांपडणें नाहींत. असो; प्रस्तुत गुण वक्तृत्व हाही वरच्या मालिकेंतीलच एक होय. मराठ्यांचा इतिहास ज्या थोड्यांनीं सविस्तर वाचला असेल व आपल्या देशाची गेल्या शंभर वर्षांतली स्थिति जे पुरतेपणीं ध्यानांत आणतील, त्यांची वरील गुणाच्या वास्तव्याविषयीं खात्री झाल्याखेरीज राहणार नाहीं. आम्हीं मागें सांगितलेंच आहे कीं, वक्तृत्व याचा अर्थ प्राचीन ग्रीस व रोमच्या इतिहासावरून जो एकंदर जगाच्या मनांत बसून गेला आहे, व जो आलीकडे आपल्या देशांतही सामान्यतः सर्व समजूं लागले आहेत, तो त्याचा केवळ एकदेश होय. वक्तृत्वसभेंत उभें राहून सभोंवतीं थाटलेल्या समाजास 'अहो वीरहो,' 'हे मद्देशवांधवहो,' वगैरे खरीं किंवा खोटीं संबोधनें करून मोठ्या गंभीर स्वरानें व मोठा आविर्भाव आणून उद्देशून बोलणें हें जसें वक्तृत्व; त्यापेक्षां सेनापतीनें रणांगणावर आपल्या सैन्यास बोललेले वीर्योत्साहप्रेरक शब्द, किंवा धर्मोपदेशकानें देवळांत केलेलें धर्मव्याख्यान, किंवा सुज्ञ बापानें आपल्या पुत्रास घरगुती केलेला बुद्धिवाद, हे प्रकार वरच्याहून वस्तुतः पाहतां कमी आहेत असें नाहीं. जो गुण पंडितसभेंत झळकणारा तोच वरील प्रसंगीं म्हणजे उणा पडेल असें नाहीं. सोनें किंवा रुपें यांच्या अंगीं जशी स्वतःसिद्ध योग्यता असून त्यांवर छाप असो किंवा नसो, त्यांची योग्यता खरा परीक्षक तेव्हांच जाणतो; त्याप्रमाणें जगांतील सामान्य व्यवहारांतही प्रस्तुत गुण खऱ्या मर्मज्ञाच्या लागलींच लक्षांत आल्यावांचून राहणार नाहीं. असो; तर याप्रमाणें पेशव्यांच्या या जुन्या राजधानींत व इतर ठिकाणीं जरी वक्तृत्वाच्या समारंभाकरतां

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आथेन्स व रोम येथल्याप्रमाणें मोठाल्या टोलेजंग इमारती बांधल्या नव्हत्या, व ऱ्होड्स् बेटांतल्याप्रमाणें येथें त्या कलेचा अभ्यास करण्याकरतां पाठशाळा घातल्या नव्हत्या, तरी प्रकृत गुण वरील राज्यांत अनेक रूपांनीं प्रगट झालेला होता यांत संशय नाहीं. हें म्हणण्यास आधार काय हें पुढील लिहिण्यावरून स्पष्ट होईल.

९ मनुष्याच्या करणीवरून त्याच्या अंगीं असणाऱ्या निरनिराळ्या गुणांचें अनुमान करतां येतें हें जर खरें असेल, तर ज्या महापराक्रमी पुरुषानें हिंदूंस दास्यमुक्त करून सुमारें शंभर दीडशें वर्षे त्यांस स्वातंत्र्यसुखाचा व राजवैभवाचा अनुभव करविला त्याचे ठायीं प्रकृत गुणाचें वास्तव्य बरेंच कल्पिलें पाहिजे असें आम्हांस वाटतें. यापूर्वी शिकंदर प्रभृति जे अनेक रणधुरंधर महाविख्यात राज्यकर्ते होऊन गेले त्यांपैकीं बहुतेकांची राज्यसाधनसामग्री त्यांच्या पूर्वजांनींच अगोदर करून ठेवलेली होती. वास्तव एकाद्या कारागिरास उत्तम प्रकारचीं हत्यारें आयतीं तयार करून दिलीं असतां मग जशीं त्यांवर त्यानें आपली करामत दाखवावी, तसाच प्रकार शिकंदर, सीजर, नेपोलियन इत्यादि राज्यकर्त्यांचा झाला. पण मराठी बादशाहीचा ज्यानें पाया घातला त्यास सगळें राज्य विश्वकर्म्याप्रमाणें केवळ नवेंच बनवावें लागलें. त्याची मूळची सामग्री म्हटली म्हणजे लोखंडासारखें भक्कम शरीर आणि मोठी विशाळ बुद्धि एवढीच काय ती होती. जे मावळे लोक आतांप्रमाणेंच शेतभात, मोलमजुरी, किंवा कावाडकष्ट करूनच पिढ्यानपिढ्या राहिलेले, व अगदीं भावडे व भित्रे असल्यामुळें हूं कां चूं न करतां परराज्याचा जुलूम सोसण्यास अगदीं घटावून गेलेले, त्यांचाच स्वभाव अगदीं बदलून टाकून मोठे कडवे व अभिमानी जे मुसलमान व रजपूत त्यांशीं छाती भिडावून लढण्याचें सामर्थ्य शिवाजीनें त्यांच्यांत आणलें. फार तर काय, पण ज्यांस आपला धर्म काय, आपला देश काय, याची साधारण चांगलीशी कल्पनाही कधीं झाली नसेल त्यांचा मुसलमानांशीं पुरा दुजेभाव करून देऊन त्यांचा रणोत्साह व आपल्या ठायीं अनन्यभाव त्यानें इतका वाढविला कीं, हरएक प्रसंगीं आपापलीं शिरें हातावर घेऊन व प्रत्यक्ष प्राणही अर्पण करून त्याची कामगिरी त्यांनीं बजाविली. सिंहगडावर कल्याण दरवाज्याशीं जो घोरतर प्रसंग झाला–कीं ज्या वेळेस काळोख तर ऐन मध्यान्हींचा, जवळ दिवा ना बत्ती, चढायाचा कडा सारखा पंचवीस-तीस हात उंच, खालच्या लोकांची चाहूल ऐकून वरील रजपूत हत्यारबंद होऊन तयार झालेले, त्यांतून सर्वांत धैर्य खचण्यासारखी गोष्ट काय कीं, ऐन गर्दीच्या वेळेस त्यांचा मोहरा पडून सर्वांचें काळीज उडून गेलेलें: कां कीं, पुढें जावें तर रज-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

 Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पुतांच्या तरवारीशीं गांठ, मागें हटावें तर कडेलोट होऊन अंगाच्या ठिकऱ्यान् ठिकऱ्या उडावयाच्या; असो; पण अशा भयंकर प्रसंगींही—कीं जो नुसता मनांत आणला असतांही अंगाचा थरकांप सुटतो—तानाजीचा धाकटा भाऊ सूर्याजी तिळमात्रही धैर्य-भंग न होतां आपल्या सोबत्यांस सांगतो, "गड्यांनो, मागच्या शिड्यांच्या आशेवर जर तुम्हीं मागें परतूं पाहत असाल, तर दोर मी मघांच कापून टाकले, तर आतां वांचायाचा मार्ग म्हटला म्हणजे येथील शिपायांवर तुटून पडल्याखेरीज दुसरा कोणता नाहीं;" असें म्हणून स्वतः त्यांचा म्होरप्या होऊन त्यानें रजपुतांस कापून काढलें, आणि पंधरा कोस दुरून गडाकडे डोळे लावलेल्या आपल्या धन्यास तेथील एका खोपटास आग लावून फत्ते झाल्याची वर्दी दिली!—तर असे प्रसंग लक्षांत आणले असतां आपल्या जवळच्या लोकांस अगदीं आपलेसे करून टाकण्याचें सामर्थ्य शिवा-जीच्या अंगीं किती अद्भुत असेल हें काय सांगावें! वस्तुतः पाहतां तो कोण व मावळे लोक कोण? बरें, पैशाच्या लालचीनें त्यांनीं त्याचा आश्रय धरला असेल म्हणावें तर वरील प्रसंगीं खुद्द थर्मापिलीवरही कडी झाली असतां शिवाजीनें आपल्या संवगड्यांस एवढीं बक्षिसें तरी काय दिलीं म्हणाल तर पांच सात रुपयांचें एक एक रुप्याचें कडें किंवा एकादें मुंडासें! तेव्हां वरील अद्भुत सामर्थ्य आमच्या महावीराच्या वाक्पटु-त्वाचें होय यांत संशय नाहीं. वरील गुण त्यानें अडाणी व साधे भोळे जे मावळे लोक त्यांस वश करून घेण्यांत जसा दाखविला, तसाच विजापुरच्या दरबारीं वागलेल्या वकिलाशीं बोलणें लावून त्यावर आपली पूर्ण छाप ठेवण्यांत व तसेंच पुढें मोंगल सरदारांस वगैरे आंतून आपल्या पक्षास अनकूल करून घेण्यांतही प्रगट केला. असो; तर याप्रमाणें महाराष्ट्र देशाच्या इतिहासांतील वक्तृत्वाचें पहिलें उदाहरण त्या इतिहासाचा मुख्य आधारस्तंभ जो वरील पुरुष तो होय. दुसरें उदाहरण मराठी राज्य विसकळित झालें असतां त्यास आपल्या अंगच्या व बुद्धीच्या पराक्रमानें ज्यानें जोरदार केलें, व मोगल, पठाण, मराठे आणि फिरंगी यांस ब्राह्मणांच्या शौर्यापुढें कांपायास लावलें, त्या बाजीरावाचें होय. हा पेशवा शिपाईगिरींत, राजकारणांत, वगैरे बहुतेक गोष्टींत शिवाजी राजाशीं समत्व पावतो; व महाराष्ट्र देशाच्या सगळ्या इतिहासांत पाहिलें असतां त्याहून वरची पायरी अशी एका शिवाजीचीच आहे. असो; याच्या वक्तृत्वगुणाचा उल्लेख मराठ्यांच्या इतिहासकारानें आपल्या ग्रंथांत केला आहे. त्यावरून व शाहू-राजास त्यानें व बाळाजी विश्वनाथानें असा बापलेकांनीं मिळून अगदीं आपल्या

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मुठींत ठेवला होता यावरूनही प्रस्तुत गुणाची अनकूलता दोघांस किती होती हें स्पष्ट दिसून येतें. पहिल्या पेशव्यानें तर पेशवाईचा अधिकार आपल्या वाक्चातुर्या-वरच मिळविला ही गोष्ट आमच्या साऱ्या वाचकांस बहुधा विश्रुत असेलच. आंग्र्यानें मोठा पुंडावा करून खुद्द साताऱ्यावरही येण्याचा संकेत केला असतां बाळाजीनें त्याशीं मोठें युक्तीचें तहाचें बोलणें लावून शेवटीं त्यास अगदीं आपलासा करून उलटी शाहूसच खंडणी देण्याचें त्याकडून कबूल करविलें, ही गोष्ट इतिहासप्रसिद्ध आहे. तसेंच हरएक प्रसंगीं शाहूस शहाणपणाची मसलत देणारा व संकटसमयीं पुढें तोंड देणारा वरील पंतप्रधानच होता. हा पेशवा किती उत्तम प्रकारचा चढाईत होता हें सर्वांस माहीतच असेल, कीं स्वारी घोड्यावर बसली असतां दोहोंकडून दोघांनीं यास धरावें लागत असे! तरी दिल्लीपर्यंत मोहिमा करून यानें आपल्या शेवटल्या मोहि-मेंत स्वराज्य, चौथाई व सरदेशमुखी या हक्कांच्या बादशाही सनदा आपल्या धन्यास आणून दिल्या. तेव्हां हीं सर्व कार्यें करतांना त्यास तरवारीच्या पाण्यापेक्षां वाणीचा रसाळपणाच मुख्यत्वेंकरून उपयोगीं पडला असेल यांत संशय नाहीं. या गुणास्तव मागील अंकांत सांगितलेला जो पिन्हस् राजाचा मंत्री सिनियस् त्याची उपमा यास साजेल. असो; आतां दुसरा पेशवा बाजीराव बल्लाळ याचा वक्तृत्वप्रसंग सांगतों. शाहूच्या दरबारीं साऱ्या प्रधानमंडळांत वरील पेशवा शिरजोरपणानें वागे, व साऱ्या मुलखांत मराठ्यांचा डंका जो फिरत होता तो याच्याच जोरावर. हें त्याचें महत्त्व सहन न होऊन श्रीपतराव नामेंकरून त्या वेळेस प्रतिनिधि होता तो याचा फार द्वेष करी. एके समयीं असें झालें कीं, बाजीरावानें हिंदुस्थानावर जाती-निशीं स्वारी करण्याची आपली मसलत राजास कळविली असतां वरील प्रतिनिधि त्या बेतास आडवा येऊन तसें करणें फार अविचाराचें आहे असें शाहूस समजावून देऊं लागला. त्यानें आपला विचार असा सांगितला कीं, करनाटकांतील वगैरे आपल्या हातचे जे मुलूख गेले आहेत ते अगोदर माघारी घेऊन मग मोंगलांवर चालून जावें. बाजीरावानें उत्तर केलें कीं, जर शिवाजी महाराजांची बुद्धि प्रतिनिधिसारखी असती, तर विजापूर व गोवळकोंडें आधीं घ्यावें, आणि मग हळूच युक्तीनें कर्नाटकांत प्रवेश करावा असें त्यांच्या मनांत येतें. पण ते अभिमानी, साहसी,—त्यांची बुद्धि थोर; त्यांनीं एकदांच कर्नाटक सर केलें! तर याचप्रमाणें या विस्तीर्ण व जुनाट वृक्षाच्या बुडाशींच आपण कुऱ्हाड घालूं, म्हणजे फांद्या आपोआप खालीं आल्याच!—याप्रमाणें प्रतिनिधीनें जो विचार काढला होता त्याचें खंडन करून बाजीरावानें शेवटीं विनंति

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

केली कीं, "जर मला आज्ञा होईल, तर कृष्णेपासून अटकनदीपर्यंत मी महाराजांचा झेंडा लावीन ! " हें पेशव्याचें वीर्योत्साहयुक्त भाषण ऐकून शाहुराजा तन्मय होऊन गेला; आणि त्याच्या आवाजाचा आवेश क्षणमात्र त्याच्या शरीरांत संचरून सद्गदित होत्साता म्हणाला, " शाबास ! तुमचे वडील मोठे थोर होते, त्यांचे तुम्ही पुत्रही योग्यच आहां. मराठ्यांचा झेंडा तुम्ही हिमालयाच्या मस्तकावर नेऊन रोंवाल अशी माझी खात्री आहे ! "

बाजीराव बल्लाळ यापुढें जे चार पेशवे गादीवर आले त्यांपैकीं वरील दोघांप्रमाणें वाक्पटुत्वाविषयीं कोणाचीही कोठें विशेष वर्णना केलेली आढळत नाहीं. ती शेवटल्याविषयीं मात्र आढळते. हे शेवटले राजमणि अद्याप सर्वांस पूर्ण माहीत आहेत, व यांच्या दुष्कीर्तीचा कलंक केवळ त्यांच्याच नांवास लागून न राहतां त्यांच्या पूर्वीयांच्या शुभ्र यशासही तो बाधक झाला आहे. 'पेशवाई' हें नांव काढतां ज्यानें पुणें वसविलें, ज्याच्या भयानें नादिरशाहास येथें धडगत न दिसून माघारा पाय घ्यावा लागला, * जो संपूर्ण चंद्राप्रमाणें पूर्ण आधिपत्य पावून यवन-म्लेंच्छादिकांनीं दीर्घ काळ संताप दिलेल्या जगतीस मुहूर्तमात्र शीतळविता झाला, जो दुष्टांस काळासारखा व सन्मार्गवर्ती मनुष्यांस केवळ पितृतुल्य असा प्रत्यक्ष धर्मच अवतरला होता, ज्या राजेंदूस उदयकाळानंतर लवकरच दुर्दैवराहूनें ग्रासलें, ज्या राज-

---

* वरील उल्लेखाचें आमच्या वाचकांस बहुधा आश्चर्य वाटेल, व ही उगीच निराधार प्रौढी झोंकली आहे असा आरोप घेण्यासही आमचे प्रतिपक्षी चुकणार नाहींत. यास्तव प्रमाण दाखल केलें पाहिजे. तें हें पहाः—

"The ravages of the Persians were confined to Hindustan, and their departure was hastened by fear of the Mahrattas, then ably ruled by Bajee Rao, the Second Peishwa."

—*Martin's British India*—p. 6.

दुसरें :—

"If Bajee Rao had been near Dehly when Nadir Shah arrived, it is not improbable that he would have joined the emperor in the defence of the empire; and could have done so, or the Mahratta troops have been employed as auxiliaries, Nadir Shah's invasion would probably have had a very different conclusion."

—*Taylor's Manual*—p. 381.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

 Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विंच्यास खर्ड्यांचा मोठा जयही अपजयापेक्षां अधिक खेदास्पद झाला,—या सगळ्या राजपरंपरेची मुळींच आठवण न होतां ज्या गोजिरवाण्या दिसणाऱ्या दुष्ट सर्पानें काळियाप्रमाणें सर्वांचा जीवनहेतु जो राज्यरूप डोह त्यास आपल्या विषारानें लवकरच विषमय करून टाकिलें, दुर्जनरूप नक्रांस आंत विऱ्हाड दिलें, आणि आपल्या आईचे डाव जे तिच्या जिवंतपणीं तीस घेतां आले नाहींत ते निर्धास्तपणें घेतले—ज्या अधमानें नसते दुराचार आपल्या नगरींत माजवून केवळ विषयांधतेनें पुण्यक्षेत्राचे ठिकाणीं हिंदुधर्मांत अत्यंत घोर मानलेलें जें ब्रह्मवधाचें पातक तेंही जोडण्यास मागें पुढें पाहिलें नाहीं, आपल्या पदरच्या सरदारास अत्यंत नीच अपराध्यास योग्य जें शासन तें देऊन आपल्या डोळ्यांचें पारणें फेडलें, आणि त्याचा समशेरबहादर भाऊ जेव्हां छातीवर चढून आला तेव्हां भागूबाईप्रमाणें पळ काढला, आणि सरते शेवटीं ज्यांच्या जिवावर उड्या मारून पंधरा वीस वर्षें राज्यसुख भोगलें त्यांवरच उलटून दीपशलभन्यायानें आपल्याच हातीं आपला व आपल्या प्रजेचा नाश करून घेतला,—त्या राजश्रींचीच मूर्ति मनांत उभी राहते! असो; वरील पेशव्याचा दुर्लौकिक विशेष स्पष्टतेनें दिसण्यास दुसरें आणखी असें कारण झालें आहे कीं, त्याची सत्ता त्याच्यामागें ज्या राज्यकर्त्यांच्या हातीं आली त्यांचें शहाणपण, नीति, शौर्य, व्यवस्थितपणा वगैरे गुण सर्वांच्या प्रत्ययास येऊन दोहों राज्यरीतींतील जमीन-अस्मानची तफावत सर्वांच्या नजरेस आली. तर या दोन कारणांवरून बाजीराव म्हणजे मूर्खांतला मूर्ख, त्याच्या अंगीं बिलकुल कर्तृत्व नव्हतें, असा एकंदर लोकांचा समज होऊन गेला आहे. पण ही मोठी चूक आहे. सदरील पेशव्याच्या अंगीं त्याच्या पूर्वजांचे शौर्यादि गुण तर नव्हतेच; पण दोहोंची त्याच्या अंगीं मोठी परिपूर्णता होती. एक आंतल्या आंत लावालावी करून कपटोपक्रम रचण्याचा; आणि दुसरा आपल्या बोलण्यानें दुसऱ्यास अगदीं मोहून टाकण्याचा. या दोन्ही गुणांचा क्रम जें दहावीस वर्षें त्यानें राज्य केलें त्या सर्व काळभर सतत चालला होता. त्यास गादी मिळाली व ती त्यानें घालविली हें तरी वरील दोहोंचेंच फळ. नानाफडनवीसानें धाकट्या माधवरावाशीं प्रतिस्पर्धा करणारा कोणी नसावा या हेतूनें बाजीराव व त्याचा धाकटा भाऊ यांस राज्योपयोगी शिक्षण मुळींच न देतां केवळ वैदिक कर्मांतच त्यांस निपुण करून ठेवलें होतें; व त्यांची आई निवर्तल्यापासून त्यांवर मोठा सक्त पाहरा ठेवला होता. पण तशा अडचणींतही वरील दोन्ही गुणांच्या योगानें बाजीरावानें पेशव्याशीं संधान बांधलें. पुढें तें सर्व बेंड बाहेर पडून पेशव्याच्या, नानाच्या, व एकंदर

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

राज्याच्या नाशास कसें कारण झालें तें सर्वांस माहीत आहेच; पण वरील गुप्त पत्रव्यवहारापासून बाजीरावास एक मोठी गोष्ट साध्य झाली ती ही कीं, त्याच्या पुतण्यानें आपला अधिकार आपल्या पश्चात् त्यास असावा असें लिहून ठेवलें. तें छपवण्याचा नानानें पुष्कळ उद्योग केला; पण तो सिद्धीस न जातां व्हावयाचें तें झालेंच. बाजीरावानें शिंद्यास अनकूळ करून घेऊन आपणास गादीचा मालक करून घेतलें. असो; तर याप्रमाणें शेवटल्या पेशव्यानें पेशवाई मिळविली तीच मुळारंभीं प्रस्तुत गुणाच्या बळावर. हा गुण आणखीही दोन तीन प्रसंगीं त्यानें दाखविला. पण त्यांचें वर्णन करण्यास कोणत्याही महाराष्ट्रवासी जनास उत्साह वाटणार नाहीं. कारण त्या गुणाचा उपयोग मागें सांगितल्यासारख्या कीर्तिदायक प्रसंगीं न होतां केवळ नीच कृत्यांच्या संबंधानेंच तो झाला. तरी कसेंही असलें तरी तो गुण वर्णनीय होता यांत संशय नाहीं. असो; आतां ते प्रसंग सांगतों. एक तर, नाना फडनवीस येवढा चाणाक्ष व धूर्त असतां व साडेतीन शहाण्यांत मोडत असतां सदरहू पेशव्यानें त्यास दोनदां फसविलें. तें असें कीं त्यास पकडून कैद करण्याची आंतून मसलत चालली असतां आपली त्यावर अत्यंत भक्ति आहे असें त्यास आपल्या गोड बोलण्यानें व मोठ्या नाटकी अविर्भावानें भासवून दिलें. तें सर्व त्यास खरें वाटून बाजीरावाचें अंतःकरण आपणाविषयीं शुद्ध आहे अशा भ्रमांत तो दोनदां पडला. त्याप्रमाणेंच अगदीं शेवटीं इंग्रेजांशीं लढण्याची तयारी मोठ्या सपाट्यानें चालली असतां माहुली येथें सर जॉन् मालकम् साहेबाशीं जें बाजीरावाचें बोलणें झालें त्यांतही त्यानें वरील साहेबावर अशी छाप ठेवून दिली कीं, कंपनीसरकाराविषयीं याच्या मनांत मोठा स्नेहभाव वागत आहे अशी त्याची पक्की खात्री झाली; आणि त्यानें कलकत्त्यास लिहून धाडलें कीं, पेंढाऱ्यांच्या लढाईंत आपणांस पेशव्यापासून उत्कृष्ट तऱ्हेची मदत मिळेल. या मदतीचा प्रकार मालकम् साहेबांस लवकरच पुढें कळून आला असेल! असो; तिसरा प्रसंग गंगाधर शास्त्र्याचा. त्या भोळसर ब्राह्मणास पेशव्यापासून व त्रिंबकजी डेंगळ्यापासून दूर राहण्याविषयीं पुष्कळ सांगत होते; तरी दोघांच्या मानभावी बोलण्यास भुलून तो कालपाशाकृष्ट होत्साता त्यांबरोबर पंढरपुरास निघाला. तेथें पोंचल्यावर तर त्यांच्या आदरसत्कारानें तो जो कांहीं चढून गेला, तो कांहीं विचारूं नये. कंपनीसरकारचें अभयवचन त्यास सुदर्शनासारखें वाटून मारेकऱ्यांच्या तरवारीही आपल्या अंगास लागणारच नाहींत असें त्यास वाटलें कीं काय नकळे! असो; तर याप्रमाणें ज्या सरस्वती-प्रसादानें ब्राह्मण बादशाहीचा

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पाया घालून पहिल्या पेशव्यांच्या कीर्तीस अधिक उज्ज्वल केलें तोच शेवटल्याच्या अपकीर्तीस मलिनतर करून वरील राज्यरूप इमारतीस धुळीस मिळवून टाकण्यास सरते शेवटीं कारण झाला !

[निबंधमाला-अंक २०]

कीर्तनसुखार्थ झाला अवतारचि अमृतराय जीवाचा।
भलत्या मुखांतुनि अशी सुरसखनि निघेल काय जी वाचा॥

सन्मणिमाला.

१ मागील खेपेस महाराष्ट्र देशांत राजकारणाच्या संबंधानें वक्तृत्व उदयास आल्याचा प्रकार सांगितला. आतां त्याच गुणाचा वरच्याहून फार भिन्न रीतीनें जो आविर्भाव झाला—कीं जो अद्यापही दृष्टीस पडतो—त्याजविषयीं लिहूं.

२ मागें सांगितलेंच आहे कीं, मराठ्यांची सत्ता या देशांत चोहोंकडे पसरल्यामुळें एक मोठी गोष्ट ही झाली कीं, परराष्ट्रांच्या तडाक्यापुढें हिंदूंचा टिकाव न निघून ते अगदीं क्षुद्रत्वास जाऊन पोंचण्याचा किंवा त्यांचें भिन्नत्व नष्ट होण्याचा जो समय येऊं लागला होता तो अगदीं टळला. परमुलुखांतून येऊन ज्या ज्या लोकांनीं हिंदुस्थानांत ठाणीं घातलीं होतीं व हिंदूंस तृणवत् मानून त्यांवर निर्धास्तपणें जुलूम चालवला होता त्या सर्वांचा वरील लोकांनीं चांगला समाचार घेतला. त्यामुळें हिंदूंची स्वतःविषयींची क्षुद्रत्वबुद्धि व त्यांविषयीं परक्यांचा तिरस्कार हीं दोन्ही तेव्हांच नाहींशीं झालीं. ‘ हिंदु ’ या नांवास हल्लींप्रमाणें तेव्हां जो अगदीं हलकेपणा आला होता तो जाऊन त्यास राज्यवैभवामुळें मोठें गौरव प्राप्त झालें. असें झालें असतां आमच्या धर्मासही पहिल्याहून विशेष मान प्राप्त झाला हें उघडच आहे. ज्या मुसलमानी धर्मानें हल्लींच्या त्याच्या वडील भावाप्रमाणें येथील धर्माचा समूळ उच्छेद करण्याकरतां कंबर बांधली होती तोच पुढें हळूंहळूं त्याशीं मित्रत्वानें राहण्यास खुषी झाला; व कोठें कोठें तर स्वतःचा पराभवही त्यास मुकाट्यानें सहन करावा लागला. असो; तर याप्रमाणें परधर्माचा पाय मागें हटवून हिंदुधर्माचें पुनः सर्वत्र

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

संजीवन झालें. हें होण्यास वरील कारणाखेरीज दुसरी एक मोठीच गोष्ट कारणभूत झाली. ती प्रस्तुत अंकाचा विषय होय.

३ वक्त्यांच्या व्याख्यानास आधारभूत जे अनेक मोठमोठे विषय आहेत त्यांपैकींच धर्म हा एक होय. किंबहुना याचेंच प्राधान्य सर्वांवर आहे असें म्हटलें असतां चालेल. कां कीं, ज्या देशांत वकील किंवा बारिस्टर हे शब्द कोणास माहीत नाहींत; व राजकारणाच्या संबंधानें किंवा देशाभिमानाच्या स्फूर्तीनें कोणीं आपलें वक्तृत्व प्रगट केलेलें कधीं ऐकूं येत नाहीं, अशा देशांतून धर्मव्याख्यान मात्र निरनिराळ्या रूपांनीं सतत चालू असलेलें दृष्टीस पडतें. त्यांतून सर्व राष्ट्रांच्या पूर्वस्थितींत तर वरील प्रकार विशेषच आढळून येतो. याचें कारण उघडच आहे. राष्ट्रांची आद्यस्थिति म्हणजे मनुष्याच्या आद्यस्थितीसारखी होय. म्हणजे लहानपणीं, किंबहुना पूर्ववयांतही, कुतूहल जसें सतत जागृत असतें, म्हणजे जी जी वस्तु पाहावी तिची मौजच वाटून नव्या नव्या गोष्टींचा शोध करण्याकडे मनाची साहजिक प्रवृत्ति असते; त्याप्रमाणें जें राष्ट्र बाल्यावस्थेंत असतें, किंवा ती दशा संपून वरच्या स्थितीस नुकतें नुकतें येऊं लागलें असतें, त्यास सृष्टीची जी आश्चर्यमय राहाटी आज अनंत काल चालली आहे, व समुद्र, पर्वत, नद्या, सूर्य, चंद्र, पर्जन्य, विद्युत् इत्यादि सहस्रावधि महाभूतांचे जे खेळ तींत चालले आहेत, ते पाहून मोठा चमत्कार वाटतो. एकाद्या गांवढळ मनुष्यास मोठ्या पदार्थसंग्रहालयांत सोडून देऊन त्याची गुप्तपणें मौज पाहायास बसलें असतां त्याचें ज्या त्या पदार्थाविषयीं जसें चोज व कौतुक दृष्टीस पडेल त्यासारखीच अज्ञान राष्ट्रांतील लोकांची स्थिति होय. सज्ञान राष्ट्रांस पदार्थविज्ञानादि अनेक शास्त्रांची माहिती होऊन सृष्ट पदार्थांविषयीं बरेंच यथार्थ ज्ञान झालें असल्यामुळें त्यांची जिज्ञासा जशी तृप्त झाली असते तशी वरील लोकांची झाली नसल्यामुळें, जो जो सृष्टींतील पदार्थ पहावा त्याच्या विचारांत त्यांची अप्रौढ बुद्धि अगदीं गुंग होऊन जाते. त्यांस कसलाच कांहीं थांग लागत नाहीं.* पण वरील गोष्ट केवळ

---

* मनुष्याच्या मूळ अज्ञानावस्थेंत बाह्य सृष्टीचा व्यापार त्याच्या ज्ञानसंस्कार-विरहित मनावर कसा होतो, व जगाच्या नियंत्याची कल्पना त्याच्या हृदयावर कशी ठसते, हें पोप कवीच्या पुढील पद्यावरून लक्षांत येईल:—

Lo the Poor Indian, whose untutored mind
Sees God in clouds, or hears him in the wind! (पुढें चालू)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

बाह्यसृष्टीचीच झाली. अंतःसृष्टि जी आहे—म्हणजे पिंडास आणि ब्रह्मांडास चाळवणारीं तत्वें आणि त्यांचे व्यापार, याविषयीं तर कांहीं बोलूंच नये !

बाह्यसृष्टीविषयीं पुष्कळ सतत विचार करून मोठमोठ्या पंडितांनीं अनेक गहन शोध आजपर्यंत कांहीं तरी लावले आहेत; पण या दुसऱ्या सृष्टींतली एकही निश्चित गोष्ट आपणास आजपर्यंत कळली आहे असें म्हणण्यास कठीण पडेल. शरीरचालक जो आत्मा व विश्वचालक परमात्मा यांच्या स्वरूपाविषयीं फार प्राचीन काळापासून मोठमोठे ज्ञाते विचार करीत आले, पण त्यांचा निश्चय म्हणून कोणत्याच गोष्टीविषयीं बिलकुल झाला नाहीं. मनुष्याची मरणोत्तर काय स्थिति होते, त्याचें जनन होतें तें तरी कसें होतें—म्हणजे चित् आणि जड यांचे धर्म परस्पर येवढे भिन्न असतां त्यांचा संयोग कसा होतो,—मनुष्याची पूर्वावस्था काय असते, त्यास निर्माण करण्याचा हेतु काय, त्यास इहलोकीं जें सुखदुःख प्राप्त होतें तें कशामुळें, वगैरे शतशः गोष्टींविषयीं मनुष्य अद्याप संशयजालांत जशाचा तसाच गुंतून राहिलेला आहे. असो; तर याप्रमाणें राष्ट्रांच्या आद्यावस्थेंत वरील दोन्ही सृष्टींविषयीं मनुष्य केवळ अजाण असून त्या मानानेंच त्याची जिज्ञासाही अतिशयित जागृत असते. त्यांतून दुसऱ्या सृष्टीविषयीं ज्ञान करून घेण्याची व तिजविषयीं विचार करण्याची तर त्यास विशेषच उत्कंठा असते. कारण एकतर ती अत्यंत अगोचर आहे; आणि जिज्ञासावृत्तीचा असा नियम आहे कीं तिचा विषय जितका विशेष गूढ, व तिच्या तृप्तीस जितके विशेष आयास तितका तिचा जोर अधिक ! दुसरें कारण असें कीं, या दुसऱ्या सृष्टीशीं मनुष्याच्या हिताहिताचा जितका निकट संबंध आहे तितका पहिलीशीं नाहीं; कां कीं, पहिलीशीं जो त्याचा संबंध आहे तो केवळ नियतकालिक असून दुसरा संबंध वरच्याहून अगदीं भिन्न आहे. म्हणजे या दृश्य जगाशीं मनुष्याचा जो संबंध आहे तो केवळ त्याच्या जीविताच्या मर्यादेपर्यंतच. शरीरांतील जीवतत्व नष्ट होऊन

प्राचीन आर्य व ग्रीक लोकांनीं सृष्टींतील महाभूतांवर देवतात्वाची कल्पना करून ‘ मेघां’चा राजा जो इंद्र त्यास मुख्य देव कल्पिला, व त्याविषयींच्या व इतर देवांविषयींच्या त्यांच्या व हिंदु लोकांच्या पुष्कळ कल्पनांचा मेळ बसतो, या गोष्टींची उपपत्ति वरील उक्तीवरून होते. आलीकडे कोणी महापंडितांनीं ‘ इंद्र ’ म्हणजे ‘ ईश्वर, ’ ‘ सूर्य ’ म्हणजे ‘ ईश्वर, ’ ‘ वरुण ’ म्हणजे ‘ ईश्वर’च असा जो पांडित्याचा कळस करून दिला आहे त्यांत तथ्य कितपत आहे हें सदरील टिपेवरून वाचकांस कळून येईल !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

 Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्याच्या परमाणूंचा सृष्टींतील तत्वांशीं पुनः संयोग होऊं लागला, कीं परस्परांचा संबंध तुटला. त्यापुढें म्हणजे मरणोत्तर जी त्यास स्थिति प्राप्त होणार ती वरच्यासारखी क्षणिक नसल्यानें तिजविषयींचा विचार त्यास वरच्यापेक्षां अतिशयित महत्वाचा आहे. असो; तर याप्रमाणें परलोकाविषयींचे विचार मनुष्याच्या मनांत येणें अगदीं स्वाभाविक आहे. आणि त्यांतून ज्या राष्ट्रांस असल्या विचारांच्या गहनत्वाचा पूर्ण अनुभव येऊन चुकला नसतो, म्हणजे असले विचार करण्यास मानवी बुद्धि किती पंगु आहे हें ज्यांस कळलें नसतें, अशांस तर त्यांचा अतिशयच हव्यास असतो. हा हव्यास पुढें अनुभवांतीं जरी पुष्कळ कमी होत जातो, तरी तो अगदीं नाहींसा असा मनुष्याच्या मनांतून कधींच होत नाहीं.

४ वर धर्माच्या संबंधानें जें सांगितलें, कीं त्या विषयावर विचारांची प्रवृत्ति होणें हें मनुष्यास अगदीं स्वाभाविक आहे, तें आमच्या देशास तर विशेष लागू पडतें. अध्यात्म विषयावर या देशांत पूर्वीपासून जितका विचार झाला, व एकंदर लोकांच्या मनाचा तिकडे जितका पूर्ण कल आढळण्यांत येतो, तितका बहुधा पृथ्वीवरील इतर थोड्याच देशांत सांपडेल. याचें कारण काय असेल तें असो; पण कोणी ग्रंथकार वरील वृत्तीची उपपत्ति करतांना या देशांतील उष्ण हवा, जमिनीचा पिकाऊपणा, नदीपर्वतादिकांचे विशालत्व इत्यादि बाह्यसृष्टीवरच सर्वथा निर्वाह करतात तें आमच्या अल्पबुद्धीस केवळ प्रशस्त वाटत नाहीं. असो; पण वरील वृत्तीचा उद्भव कशापासूनही झाला असला, तरी येवढें खरें आहे कीं, तिचा प्रबळपणा या देशांत कांहीं विलक्षण आहे. प्राचीन काळाची गोष्ट तर राहूं द्याच; पण आलीकडे अजूनपर्यंतही एतद्देशीय लोकांचा कल वरील विषयाकडे मोठाच दृष्टीस पडतो. पहा कीं, कवितेचे विषय इतके नानाविध असतां, व तितक्या निरनिराळ्या प्रकारांनीं ती जगांतील इतर भाषांत आढळत असतां, एतद्देशीय सर्व भाषांत तिचा धर्माच्या व परमार्थाच्या विषयांकडेच विशेष रोंख दृष्टीस पडतो. याप्रमाणेंच वक्तृत्व. या शक्तीचा ओघ प्राचीन ग्रीक व रोमन लोकांच्याप्रमाणें येथें ऐहिक विषयांकडे न वळतां केवळ पारलौकिक हिताच्या साधनाकडेच वळला.

५ धर्मविषयक व्याख्यान प्राचीन काळीं कसें होत असे याविषयीं हल्लीं आपणास कांहीं माहीत नाहीं. तसेंच बंगाल, कर्नाटक वगैरे इतर प्रांतीं वरील प्रकार कसा चालू आहे हेंही आमच्यानें सांगवत नाहीं. प्रस्तुत प्रसंगीं इकडे महाराष्ट्र देशांत गेल्या शें-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दोनशें वर्षांत जो एक नवा प्रकार सुरूं झाला, किंवा त्यास विशेष स्वरूप प्राप्त होऊन तो मोठ्या प्रगल्भ दशेस येऊन पोंचला, त्याविषयीं मात्र येथें लिहितों.

६ वर कोणत्या प्रकारास अनुलक्षून लिहिलें आहे हें आमच्या सुज्ञ वाचकांच्या लक्षांत येऊन चुकलें असेलच. हा प्रकार अर्थात् कथा किंवा कीर्तन या नांवानें जो अद्याप प्रसिद्ध आहे तो होय. याची प्रवृत्ति प्रसिद्ध साधु व शिवाजी महाराजांचे गुरु रामदास यांनीं पाडली असें म्हणतात. ही गोष्ट कितपत खरी आहे हें सांगवत नाहीं; पण येवढें खचीत कीं, वरील स्वामींच्या दिग्विजयी चेल्यानें सगळा हिंदुस्थान दणाणून दिल्यापासून प्रस्तुत प्रकार जरी पूर्वींपासून चालत आलेला असला तरी तेव्हांपासून त्यास विशेष तेज आलें. हिंदुधर्माचा यवनादिकांकडून कित्येक शतकें छळ चालला होता तो मराठ्यांच्या उदयानें बंद झाला हीच गोष्ट अगोदर लहानसहान आहे असें नाहीं. त्यांतून तद्धर्मी लोकांचा चोहोंकडे पगडा झाल्यानें वरील वक्तृत्वप्रकारास पुष्कळ उत्तेजन आलें असेल हेंही उघडच आहे. पण मराठ्यांच्या शौर्यानें प्रस्तुत कीर्तनांस जें साह्य झालें तें असें एकपक्षीच केवळ नव्हतें; तर तें उभयपक्षीं सारखेंच झालें. म्हणजे त्या लोकांच्या वीर्यावर हिंदुधर्माचा बचाव होऊन वरच्यासारख्या अनेक प्रकारांनीं त्याचा पुनः उत्कर्ष जसा झाला त्याचप्रमाणें कीर्तनादिकें करून त्यांच्या शिपाईगिरीसही पण साह्य झालें. खुद्द शिवाजीसच त्याच्या बापानें ठेवलेला कारभारी दादोजी कोंडदेव याच्या शिक्षणानें व * आईच्या घरगुती शिकवण्यानें स्वधर्माच्या रक्षणीं केवढा अभिमान पडला, व आपण शककर्ता होऊन पुरातन काळीं होऊन गेलेल्या राजांप्रमाणें पुनः धर्मसंस्थापना करावी या कृतसंकल्पावर त्यानें साऱ्या जन्मभर येवढा प्रचंड उद्योग केला, हें सर्वांस विदित आहेच. तसेंच इकडे होऊन गेलेल्या संत मंडळींत प्रमुख जे रामदास व तुकाराम त्या दोघांविषयीं त्याचे ठायीं किती पूज्यत्वभाव वागत होता हेंही सर्वप्रसिद्धच आहे.†

---

* शिवाजीच्या आईचें नांव जिजाबाई. हिजवर शिवाजीची अतिशय भक्ति होती. एकाद्या अवघड कामास हात घालायाचा असतां अगोदर तो मातोश्रीच्या चरणांवर मस्तक ठेवून तिचा आशीर्वाद घेत असे.—येथील कसब्याच्या गणपतीचें देऊळ हिनेंच बांधलें असें सांगतात.

†रामदासांस तर शिवाजीनें आपले गुरु करून त्यांस आपलें सगळें राज्य वाहिलें होतें, व हें सुचवण्यास आपल्या पदरीं 'भगवा झेंडा' बाळगला होता, ही गोष्ट प्रसि-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ग्रांट् डफ् यानें एके ठिकाणीं असेंही लिहिलें आहे कीं, शिवाजीस कथा ऐकण्याची अतोनात गोडी असल्यामुळें त्यानें केलेले बेत त्यास पुष्कळ वेळां तहकूब ठेवावे लागत; व एके प्रसंगीं तर तुकारामबावांच्या कीर्तनांत हा आसक्त होऊन राहिला असतां शत्रूंची एक टोळी त्यावर छापा घालण्यास आली. पण तें त्यास अगदीं आयत्या वेळेस कळून येऊन तो तेथून युक्तीनें निसटून गेला. असो; तर याप्रमाणें शिवाजीच्या हृदयांत जन्मतःच जें राजतेज स्फुरत होतें त्याचें धर्माभिमानानें विशेष उद्दीपन झालें. ही वृत्ति त्यानें आपल्या अनुयायांच्या ठायीं, किंबहुना एकंदर राष्ट्रांतही मोठी बळकट उत्पन्न केली. तिच्यामुळेंच त्यानें रचलेला राज्यव्यूह जरी पुढें मोडून लोकदृष्ट्या अगदीं नाहींसा झाला होता, तरी जसें एकादें जोरदार झाड खची करून टाकलें असतां अधिक जोरानें मात्र फोंफावतें, त्याप्रमाणें मराठे हे पहिल्यापेक्षांही अधिक प्रबळ होऊन त्यांनीं अवरंगजेबाची व मस्त झालेल्या मोगलांची लवकरच चांगली खबर घेतली. तर याप्रमाणें हिंदूंचा धर्म आणि त्यांची राजसत्ता यांचा परस्परांमुळें उभयतांचाही उत्कर्ष होत गेला. मराठ्यांचा इतिहास वाचणारांनीं वरील गोष्ट चांगली लक्षांत ठेवली पाहिजे. महंमदी लोकांचा इतिहास जसा वरील गोष्टीशिवाय बिलकुल समजणार नाहीं, त्याप्रमाणेंच इकडील लोकांचा अंमल येवढ्या थोड्या काळांत चोहोंकडे कसा पसरला व यवनांचीं मोठमोठीं राज्यें लयास कशीं गेलीं हेंही वरील धोरण ठेवल्याखेरीज चांगलें लक्षांत येणार नाहीं.

७ असो; आतां हा कीर्तनाचा प्रकार कसा सुरू झाला, व तो अधिकाधिक पूर्ण-

---

द्धच आहे. पण तुकारामाचा आणि त्याचा घडलेला प्रसंग सर्वांस माहीत नसेल. तो हा कीं, तुकारामाची योग्यता ऐकून शिवाजीनें त्यास आपल्या भेटीस आणण्याकरतां कारकून, घोडे, अबदागिरी वगैरे मोठा लवाजमा पाठवून दिला. पण तुकारामानें तो तसाच माघारी लावून देऊन सांगितलें कीं, 'आपण रामदासांकडे जावें; मी शूद्र असल्यामुळें उपदेश देण्याचा मला अधिकार नाहीं.' पुढें शिवाजी स्वतः होऊन भेटण्यास आला, आणि पुष्कळ जवाहीर नजराणा म्हणून त्यानें तुकारामाच्या पुढें ठेवलें. पण तितक्या रत्नांच्या प्रकाशानेंही त्या जन्मविरक्त योग्याचें चित्त विरघळलें नाहीं. त्यानें त्यांचा उलटा अत्यंत तिरस्कार दाखविला. असो. याच काळीं वामन पंडितांचीही कवित्वाविषयीं व साधुत्वाविषयीं ख्याति झाली होती. पण शिवाजीचा आणि त्यांचा प्रसंग घडलेला कांहीं ऐकण्यांत नाहीं.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्यास कसा पावत गेला; त्यांत वस्ताद कोणकोण होऊन गेले, व त्यापासून देशास उपयोग काय झाला, याविषयीं अनुक्रमानें लिहूं. पहिल्यानें कीर्तनाची प्रवृत्ति. 'कीर्तन' शब्दाचा धात्वर्थ 'यशाची वर्णना करणें' हा होय. यावरून ध्यानांत येईलच कीं, रामकृष्णादि अवतारी पुरुषांच्या पुराणांतून ज्या कथा आहेत त्या निवेदन करून तद्वारा ईश्वराचे गुणानुवाद गाणें, याचें नांव कथा किंवा कीर्तन. पण या अर्थीं वरील शब्द योजलेला संस्कृतांत कोठेंही सांपडत नाहीं; त्याप्रमाणेंच 'कथा' या शब्दाचाही मराठींतल्याप्रमाणें मूळ संस्कृतांत अर्थ नाहीं. * या शब्दांचा अर्थ अनुक्रमें करून 'यशोवर्णन' आणि 'सांगणें' किंवा 'गोष्ट' इतकाच मूळचा आहे. असो; तेव्हां यावरून प्रस्तुत प्रकार अगदीं आलीकडे सुरू झालेला आहे हें स्पष्ट दिसतें. पण एरवीं पाहिलें असतांही ही प्रवृत्ति नवी पडली असावी हें सहज समजेल. कथेचें अगदीं मूळचें रूप म्हणजे पौराणिक कथांचें देवळांत वगैरे जमलेल्या श्रोते मंडळीस नुसतें निरूपण करणें, हें ज्यावेळीं चालू असेल तोही काळ अर्वाचीनच असला पाहिजे. कारण ज्या वेळेस मूळची संस्कृत भाषा सर्वांस समजत असेल, तेव्हां 'रामायणा'दि ग्रंथ सर्वांस सुबोध असल्यामुळें कथेकऱ्यांची, पुराणिकांची वगैरे गरजच नव्हती हें उघड आहे. तेव्हां संस्कृत भाषा मोडकळीस येऊन तिचे प्राकृतरूपानें जेव्हां अनेक भेद झाले तेव्हांपासून कथापुराणादिकांची रीत पडली असावी. असो; आतां या व्याख्यानविशेषाचें मूळचें रूप कसें असेल

---

* वरील शब्द नव्या अर्थानें योजलेले पुढील दोन श्लोकांत आढळतातः—

(१) येषां श्रीमद्यशोदासुतपदकमले नास्ति भक्तिर्नराणां
येषामाभीरकन्याप्रियगुणकथने नानुरक्ता रसज्ञा ।
येषां श्रीकृष्णलीलाललितगुणकथासादरौ नैव कर्णौ
धिक् तान् धिक् तान् धिगेतान् कथयति नितरां कीर्तनस्थो मृदंगः ॥

(२) निद्राप्रियो यःखलु कुंभकर्णो । हतः समीके स रघूत्तमेन ।
वैधव्यमापद्यत तस्य कांता । श्रोतुं समायाति कथां पुराणम् ॥

पण हे दोन्ही अगदीं अर्वाचीन आहेत. पहिला श्रीधरस्वामिकृत 'व्रजविहारां'तील होय. हा कवि कोण हें कांहीं माहीत नाहीं; पण अगदीं आलीकडचा असेल यांत संदेह नाहीं. दुसऱ्याचा कर्ता माहीत नाहीं; पण त्याच्या रचनेवरून त्याचें नवीनत्व व्यक्त होत आहे.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

व तें हळूंहळूं बदलत जाऊन सध्यांच्या स्थितीपर्यंत कसें पोंचलें असेल याविषयीं लिहूं.

८ प्रस्तुत धर्मव्याख्यानाचें मूळचें रूप वर सांगण्यांत आलेंच आहे कीं, ज्यावेळीं संस्कृत भाषा बुडून प्राकृत व तिच्या देशभेदेंकरून झालेल्या शाखा यांचाच पूर्ण प्रचार झाला तेव्हां पुराणांतील कथांचें लोकसमाजापुढें निरूपण करणें इतकाच अगदीं आरंभींचा प्रकार असावा. ज्ञानेश्वर, नामदेव, तुकाराम यांच्यावेळीं वरील साध्या रूपानेंच कीर्तनाची प्रवृत्ति असे. त्यावेळेस मराठी भाषा तादृश परिपक्वतेस आली नव्हती, चोहोंकडे यवनी अंमल चालू असून एतद्देशीय धर्माचा लोप होत चालला होता, आणि पुढें महाराष्ट्रांतील लोकांस प्रभुत्व प्राप्त झाल्यामुळें जसे अनेक कवि उदयास आले, धर्माचें उज्जीवन झालें, गायनादि कलांचा प्रसार झाला, तसें पूर्वी कांहीं नसल्यामुळें प्रकृत धर्मव्याख्यानास पुढें जसा रंग आला तसा त्यावेळेस बिलकुल नव्हता. तुकारामाविषयीं तर असें सांगतात, कीं त्याची गायनसामग्री म्हटली म्हणजे एक काय तो टाळ; त्याखेरीज तो दुसरें कांहीं जवळ बाळगीत नसे. तसेंच कथेंत तो प्रायः आपलेच आधीं केलेले किंवा प्रसंगवशात् तेथल्या तेथेंच केलेले अभंग म्हणे, आणि त्यांवर व्याख्यान करी. त्यास कीर्तनांचा पहिल्यापासून नाद असल्यामुळें व त्याच्या आधींचे महाराष्ट्रकवि जे मुकुंदराज, ज्ञानेश्वर, एकनाथ, नामदेव; आणि कबीर, सुरदास, तुळसीदास, वगैरे हिंदुस्थानी कवि, यांची कविता त्यानें पुष्कळ वाचली व ऐकली असल्यामुळें तो जातीचा शूद्र होता तरी त्यास पुष्कळ ज्ञान प्राप्त होऊन वक्तृत्वकला त्यास साध्य झाली होती. शिवाय गीता, भागवत, योगवासिष्ठ इत्यादि अध्यात्मविषयक ग्रंथ त्यानें अनधिकारास्तव स्वतः जरी कदाचित् वाचले नसतील, तरी हरदासांच्या वगैरे तोंडून त्यांचें त्यास श्रवण झालें असेलच. हें त्याच्या ग्रंथांवरून दिसतें. * असो; तर याप्रमाणें मराठी राज्याचा चोहोंकडे डंका वाजून सध्यां चालू असणारा कथेचा प्रकार सुरू होण्यापूर्वी तो वरील स्थितीस येऊन पोंचला होता. म्हणजे पुराणांतील एकाद्या कथेचें आख्यान, त्यावर एकाद्या कवीच्या

---

* तुकारामाचे भगवद्गीतेवर भाषांतररूप अभंग प्रसिद्ध आहेत. ते 'गीतार्थबोधिनी' नांवाच्या कांहीं वर्षांपूर्वी प्रसिद्ध केलेल्या एका ग्रंथांत आहेत. सदरील पुस्तकांत वामनाची समश्लोकी, मोरोपंतांच्या आर्या, कबीराचे दोहरे, ज्ञानेश्वराच्या ओंव्या, आणि तुकारामाचे अभंग हे प्रत्येक श्लोकाच्या खालीं दाखल केले आहेत.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ओंव्या किंवा अभंग असतील तर ते, वेदांताचा विषय निघाला असतां ज्ञानेश्वरी, विवेकसिंधु वगैरे ग्रंथांतील वचनें, इतक्याच कायत्या तऱ्हा त्यावेळेस असत. पण पुढें लवकरच वामनपंडितानें संस्कृतांतील मोठमोठालीं गणवृत्तें—ज्यांस एकंदर लोक श्लोक म्हणतात–तीं प्रचारांत आणून त्यांत निरनिराळ्या पौराणिक विषयांवर सुरस काव्यरचना केली. अमृतरायानें कटाव, चूर्णिका वगैरे नवेच छंद निर्माण करून त्यांत कविता केली. सवाई, साकी, दिंडी, पद, हेही संस्कृतांत नसणारे नवेच प्रकार मराठींत सुरू झाले. शेवटीं शेवटीं मोरोपंतानें आर्यावृत्तांत मोठी प्रौढ, सरस, व शब्दार्थ-चमत्कारयुक्त कविता करून, व रघुनाथ कवीनें संस्कृतांतील महाकाव्यांचा थाट मराठींत उतरून देऊन जनमनोरंजनाचें व कीर्तनास रंग आणण्याचें मोठें साहित्य करून ठेवलें. आणि सरते शेवटीं रामजोशी यांनीं सर्व जनांस अत्यंत प्रिय जो लावणी-छंद त्यास तमासगिरांच्या डफावरून काढून हरदासांच्या मृदंगावर आणून बीभत्सशृंगारास जो उद्दीपक व्हावयाचा त्यासच आपल्या वाक्प्रभावानें श्रोतृजनांच्या हृदयांत वैराग्यवृत्ति बळकट बाणविण्यास साधनीभूत केला. असो; तर याप्रमाणें नामदेव, तुकाराम यांच्या वेळेस ओंव्या आणि अभंग या दोन अगदीं साध्या छंदांतच जी मराठी कविता होती ती पुढें हळूंहळू संस्कृतांतील जुन्या वृत्तांनीं व मराठी कवींनीं जीं कित्येक नवींच काढलीं त्यांनीं अत्यंत सुशोभित झाली. त्यांच्या योगानें कीर्तनास पहिल्यापेक्षां अतिशयित रमणीयत्व व वैचित्र्य आलें हें उघडच आहे. दुसरें असें कीं, एतद्देशीय जुन्या विद्येचें पुनरुज्जीवन होऊन तीस बहुधा सगळ्या देशभर पुष्कळ उत्तेजन मिळत गेल्यामुळें संस्कृताचा अभ्यास पुष्कळ वाढला. साधारण गृहस्थांसही थोडी बहुत काव्यव्युत्पत्ति संपादन करणें अवश्य होऊन तसा प्रघातच पडून गेला. असें झालें असतां हरदासांस अर्थातच संस्कृताचें अंग चांगलें बळकट ठेवणें जरूर पडलें. यास्तव प्राकृत कवितेचा भरणा जवळ बाळगून शिवाय पुराणें, काव्यें, चंपू, सुभाषित

शिवाय प्रस्तुत कवीच्या ग्रंथांतून मूळांत सांगितलेल्या भागवतादि ग्रंथांतील वचनें पुष्कळ भाषांतररूपानें आढळतात, जसें:—

(नाहं वसामि वैकुंठे योगिनां हृदये रवौ ।) मद्भक्ता यत्र गायंति तत्र तिष्ठामि नारद ॥

तुकारामाचा अभंग—माझे भक्त गाती जेथें । नारदा मी उभा तेथें ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वगैरेचें साहित्यही त्यांस आवश्यक झालें. यांच्याही योगानें वरील दोन गुण जे वैचित्र्य व रमणीयत्व ते कीर्तनाच्या ठायीं वरच्याहूनही अधिक वाढले. असो; तर या दोन गोष्टींनीं पहिल्या साध्या कीर्तनांत आणि गेल्या शंभर वर्षांत जी नवी पद्धति पडली तींत इतका फेर पडला. पण वरील दोहोंशिवाय तिसऱ्याही एका गोष्टीचा येथें उल्लेख केला पाहिजे. ही गोष्ट कथांत तात्कालिक लौकिक वृत्तांतांस उद्देशून बोलणें व नकला करणें हें होय. हें अंग वरील दोहोंप्रमाणेंच अर्वाचीन कीर्तनास नवेंच जडलें; व यामुळें पूर्वोक्त दोन गुणांत आणखीही अधिक भर पडली. वेदांताचा वगैरे गहन विषय सारखाच चालल्यानें श्रोत्यांस जो कंटाळा यावयाचा तो वरील गोष्टींनीं नाहींसा करण्यास वरील साहित्य चांगलें यांत संशय नाहीं; व मधून मधून असा गमतीचा विषय निघाल्यानें एकंदर व्याख्यानास वैचित्र्यही येतें. गेल्या शंभर-दीडशें वर्षांत या देशांत चोहोंकडे जी धामधूम चालली होती, व त्यांत महाराष्ट्राच्या लोकांचा चोहोंकडे जयजयकार होत होता, यामुळें येथील शेंकडों विख्यात वीरांच्या व प्रसिद्ध राजकारणी पुरुषांच्या चमत्कारिक आख्यायिका सर्वांच्या तोंडीं होत्या. त्या अद्यापही वृद्ध लोकांच्या तोंडून कांहीं कांहीं कानीं पडतात. तर प्रस्तुत व्याख्यानास आलीकडे जें जनमनोरंजकत्व विशेषेंकरून आलें त्यास तिसरें कारण वरील आख्यायिका व लोकव्यवहारांतील विनोदात्मक गोष्टी ह्या होत. असो; तर याप्रमाणें प्रस्तुत व्याख्यानप्रकार जो केवळ धर्मशील व विरक्त अशा पुरुषासच रुचण्यासारखा मूळचा होता, तो होतां होतां लहान थोर, विरक्त रक्त, सुज्ञ अज्ञ, अशा सर्व लोकांस मनोरंजनावह झाला.

९ आतां प्रकृत गुणाच्या संबंधानें महाराष्ट्र देशांत कोण कोण मोठ्या लौकिकास चढले तें लिहूं. हा लेख अर्थातच अगदीं संक्षिप्त व अपुरता होईल. कारण एक तर आपल्यांत गत वृत्तांत लिहून ठेवण्याची चाल जशी असावी तशी नाहीं. * आणि

---

* पेशवाईंत व मुसलमानी राज्यांतून दररोजचा वृत्तांत लिहून ठेवणारे अकबर-नवीस म्हणून सरकारी कामगार असत हें पुष्कळांस माहीत असेल; व तशीच मोठमोठ्या गोष्टींचीं टिपणें करून ठेवण्याची चालही मागें पुष्कळांच्या घरोघर होती, हेंही खरें आहे. तरी वरील लेखांकडे आपल्या लोकांचें तादृश लक्ष होतें असें दिसत नाहीं. सध्यां तर अशी स्थिति आली आहे कीं, वाण्यांच्या दुकानांतून जिनसांचीं जीं पुडकीं आणावीं तीं सोडून पाहतां कधीं कधीं जुने महत्त्वाचे लेख किंवा शास्त्रीय वगैरे

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दुसरें असें कीं, या प्रांताचा इतिहास ज्या ग्रंथकारानें लिहिला त्यानें मागें आठव्या अंकांत सांगितल्याप्रमाणें अशी अवांतर प्रकारची माहिती ग्रंथविस्तारभयास्तव म्हणा, अगर न मिळाल्यामुळें म्हणा, म्हणण्यासारखी कोणतीच दिली नाहीं. जेवढा संबंध आला तेवढ्यापुरती मात्र कोठें कोठें कांहीं थोडीशी दिली आहे. असो; तर आतां पुढें जें आम्ही लिहितों तें कांहीं ऐकिवावरून व कांहीं कोठें कोठें जें लिहिलेलें आहे त्यावरूनच होय असें वाचकांनीं समजावें.

कीर्तनकारांत पहिला अत्यंत विख्यात म्हटला म्हणजे तुकाराम होय. या कवीच्या कथांविषयीं वर लिहिण्यांत आलेंच आहे कीं, शिवाजीराजाची त्यावर मोठी भक्ति असे. असा वक्ता आणि असा श्रोता असल्यावर कीर्तनाचा रंग काय पुसायाचा आहे! जे प्रस्तुत कवीचे अभंग सध्यां दोन शतकें उलटून गेलीं असतांही त्याच्या देशबांधवांत लहानथोरांच्या सर्वांच्या तोंडीं आहेत, ज्यांची योग्यता परधर्मी लोकांसही वाखाणणें भाग पडतें, * ते आदिउगमापासून कानीं पडले असतां स्वधर्माभिमानी व

ग्रंथांचीं पृष्ठें हीं केव्हां केव्हां आढळतात! आमच्या देशास आलेल्या भिकारपणाचें व मतिमंदत्वाचें दुसरें कोणतें प्रमाण पाहिजे?

* माजी डायरेक्टर सर् आलेक्झांडर ग्रांट्साहेब यांनीं मुंबईच्या 'एज्युकेशनल रेकर्ड' पत्रांत तुकारामावर एक निबंध लिहिलेला आहे तो आमच्या वाचकांपैकीं कित्येकांस माहीत असेलच. सदरील निबंधाचा प्रभाव केवढा झाला याविषयीं मागें एके ठिकाणीं आम्ही लिहिलेंच आहे. वरील विद्वान् व रसिक साहेबानें प्रस्तुत कवीचे अभंग छापण्यास २४००० रुपये दिले, व ते अभंग दोन भाग मिळून छापून प्रसिद्ध झाले आहेत हेंही पुष्कळांस महशूर असेलच. वरील निबंधांत तुकारामाच्या व एकंदर हिंदुधर्माच्या संबंधानें लिहिलेल्या कांहीं वाक्यांचा आणि गतवर्षी या महिन्याच्या अंकांत दाखल केलेल्या मेकॉलेच्या व मिशनरींच्या महावचनांचा मेळ घातला असतां मोठीच मौज दिसणार आहे! देहूच्या वारकऱ्यांस उपदेश करणाऱ्या ख्रिस्तभक्तांनीं व मेकॉलेसारख्या लेखणबहाद्दरांनीं पुढील वाक्याकडे नजर पुरविली असतां त्यांचें चापल्य बरेंच कमी होईलः—

"It must be hard to convince a people who have Tukaram in their mouths of the *intrinsic moral superiority* of the Christian doctrine."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रामदासाचा शिष्य जो वरील राज्यकर्ता तो किती तल्लीन होऊन जात असेल व त्याच्या शौर्याचें किती उद्दीपन होत असेल हें सहजच ध्यानांत येणारें आहे! एके प्रसंगीं तर बोवांचा संसाराच्या मिथ्यात्वाविषयींचा उपदेश शिवाजीच्या हृदयांत इतका ठसला कीं, त्यानें राज्य सोडून देऊन तो अगदीं विरक्त झाला; तेव्हां त्याची आई जिजाबाई तुकारामाकडे जाऊन तिनें विनविल्यावरून त्यानें शिवाजीस क्षत्रियांच्या धर्मावर व्याख्यान देऊन पुनः ताळ्यावर आणला; अशी गोष्ट ‘ संतविजय ’ ग्रंथांत महीपतीनें लिहिली आहे. असो; तुकारामाच्या पुढें दुसरें नांव अमृतरायाचें. हाही तुकारामासारखाच स्वतः कवि असून वैराग्यशील व तात्कालिक काव्यरचना करणारा होता. मराठी वृत्तांत ‘ कटाव ’ म्हणून जो छंदोभेद आहे त्यांत यानेंच पहिल्यानें कविता केली. सदरील वृत्त वर्णनाच्या प्रसंगास किती उत्कृष्ट आहे, व त्यांत प्रस्तुत कवीनें किती बहार करून दिली आहे, हें सर्वांस माहीत असेलच. हा अवरंगाबादचा राहणारा असून मूळचा मोठा संपन्न असतां यानें पुढें विरक्तता धारण केली. याचा मरणकाल ‘ नवनीतां’त इ० स० १७५३ असा दिला आहे. त्यावरून पेशवाईची अगदीं भरभराट असतां वरील कवि हयातींत होता असें दिसतें. नानासाहेब पेशव्याच्या कारकीर्दींत अमृतराय पुण्यास आला होता, व सरकारवाड्यांत त्याची एक कथा झाली, असें म्हणतात.* या कवीचें कीर्तन किती रसाळ होत असेल हें त्याचीं कवनें जीं अद्याप आहेत त्यांवरून व निबंधारंभींच्या पद्यांत मोरोपंतानें त्यास बृहस्पतीचा अवतार असें म्हटलें आहे यावरून स्पष्ट दिसतें. वरील आर्येंत प्रस्तुत कीर्तनकाराच्या वाणीच्या रसाचें जें वर्णन केलें आहे तें कवीनें स्वतःच्या अनुभवावरून लिहिल्यासारखें दिसत आहे. असो; अमृतरायानें हिंदुस्थानी भाषेंतही पुष्कळ कविता केली आहे असें म्हणतात. तिच्या योगानें व गायनाच्या साहित्यानें याच्या वाणीचा रस व कीर्तनाचा रंग हीं विशेषच खुलत असतील. अमृतरायाच्या पुढली असामी सोलापुरकर रामजोशीबुवा. यांच्या विषयींच्या लोक ज्या गोष्टी सांगतात त्यांवरून ही स्वारी मोठी विलक्षण असावी असें दिसतें. हे पहिल्यानें मोठे फक्कड, रंगेल व फंदी होते; आणि ही वृत्ति यांच्या शृंगारपर लावण्यांवरून स्पष्ट दिसते. पण पुढें मोरोपंतांच्या आर्यांनीं यांची मनोवृत्ति तन्मय करून टाकून परमार्थाकडे ओढली. ती इतकी कीं,

---

* ‘नवनीता’स जोडलेलें ‘ कवींचें वर्णन. ’

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

जो वाग्विलासाचा भर प्रस्तुत कवीनें असभ्य काव्यरचना करून रंगेल लोकांस अधिकच व्यसननिमग्न करण्याच्या अनुचित कार्याकडे योजिला होता, तोच पुढें जनांचें मन विषयपराङ्मुख करून आपल्या खऱ्या हिताकडे वळविण्यास त्यानें योजला. ज्यानें विषयासक्त होऊन स्त्रियांच्या लावण्याचें व विलासांचें मनोवेधक वर्णन करावें, त्याचेच ठायीं परमार्थाची वृत्ति इतकी दृढ व्हावी कीं, त्यानें विषयसुखाची अनर्थावहता व असारत्व हीं वाचकांच्या किंवा श्रोत्यांच्या हृदयावर ठाम उठवून द्यावीं हें सकृद्दर्शनीं विरोधात्मक दिसतें. आणि सामान्य प्राकृत जनांचे ठायीं वरील दोन्ही गोष्टींचा मेळ कधींही दृष्टीस पडत नाहीं हेंही खरें. जे एकदां विषयलंपट होऊन बसले, व ज्यांची चित्तवृत्ति केवळ तदाकार बनून राहिली, त्यांस वैराग्याच्या स्थितीची कधीं कल्पनाही होत नसते. पण विशाल मनाचे जे असतात त्यांचा प्रकार निराळा. तो वर सांगितलेल्या कवीच्या सारखा असतो. अशीं उदाहरणें आणखीही कांहीं कवींचीं देतां येतील. भर्तृहरीचीं तीन शतकें आमच्या वाचकांपैकीं बहुधा सर्वांस ऐकून तरी माहीत असतीलच. त्यांतील चमत्कारही असाच आहे. जो भर्तृहरि 'शृंगारशतकां'त स्त्रियांची येवढी वाखाणणी करतो, तोच पुढें 'वैराग्यशतकां'त त्यांस केवळ तुच्छ मानतो व त्यांचा तिरस्कार करतो. जगन्नाथपंडिताच्या 'भामिनीविलासा'चीही अशीच गोष्ट आहे. पहिला भाग शृंगारात्मक असतां शेवटल्यांत त्याच्याविरुद्ध विषय आहे. फार तर काय, पण ज्या विलासी पुरुषानें यवनीच्या पायांशीं आपलें सर्वस्व वाहिलें, त्यानेंच आपल्या नातवास 'अश्वधाटी' नामक प्रसिद्ध काव्यांत विरक्तीचा उपदेश करून भक्तिमार्ग सांगितला आहे. पण नवल काय कीं, शृंगार जसा साधला तसाच शांतरसही वरील काव्यांत उत्कृष्ट उतरला आहे. तेव्हां या सर्व उदाहरणांवरून काय दिसतें कीं, कवींच्या मनांत मानवी प्रकृतीच्या सर्व वृत्तींचा समावेश होऊन साऱ्याच अतिशयित प्रबळ असतात; आणि जिचा ज्यावेळेस पगडा असेल ती त्या समयीं त्यांच्या कृतींत पुरतेपणीं उठते. * यास दृष्टांत; कीं ज्याप्रमाणें स्वच्छ तेजस्वी हिऱ्यासमोर जो जो रंग असेल तो तो त्यांत अगदीं पूर्णपणें प्रतिबिंबित होतो !

---

* असाच प्रकार मिल्टन् कवीचीं दोन लहान लहान काव्यें 'एल् आले ग्रो' आणि 'इल् पेनूसरेसो' नांवाचीं आहेत त्यांमध्यें आहे. एक वाचलें असतां रंगेलपणा आणि दुसरें वाचलें असतां उदासपणा अशा दोन वृत्ति अनुक्रमेंकरून मनांत उभ्या राहतात !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

असो; तर वर सांगितल्याप्रमाणें रामजोशाच्या लावण्यांत शृंगारवर्णन जसें उत्तम आहे त्याप्रमाणेंच वैराग्यही हृदयावर टळटळीत ठसण्यासारखें आहे. या कवीनें कीर्तनांत स्वकृत लावण्यांचा प्रवेश करून दिला हें मागें सांगितलेंच आहे. या गोष्टीवरून † व वरील लावण्यांत त्यानें याज्ञिकांवर, धर्माचें दंभ माजविणारांवर, वगैरे जो खूप भडिमार करून दिला आहे त्यावरून कवीच्या अंगचा धीटपणा, उद्दामपणा, व आवेश हे सर्व गुण व्यक्त होतात. प्रस्तुत स्वरचित कवनें तो जेव्हां कथेंत म्हणत असेल तेव्हां सामाजिकांच्या मनावर त्यांचा प्रभाव कांहीं विलक्षण होत असेल यांत संदेह नाहीं ! शिवाय तो चतुर वक्ता असल्यामुळें त्याची त्या वेळच्या कीर्तनकारांत मोठीच कीर्ति असेल असें अनुमान होतें. या कीर्तनांच्या संबंधें प्रस्तुत कवीविषयीं अशी एक गोष्ट सांगतात कीं, एका सावकाराचें त्याजकडे पांच-सहा हजारांचें येणें असतां तें त्यानें एका कीर्तनाची कबुलायत करून घेऊन सोडून दिलें. याप्रमाणेंच त्याजवर ब्राह्मणांनीं बहिष्कार घातला असतां शंकराचार्यांनीं खुद्द आपण होऊन त्यास पंक्तिपावन करून घेतलें, वगैरे पुष्कळ चमत्कारिक आख्यायिका याविषयीं लोकांच्या सांगण्यांत आहेत.

रामजोशाच्या पुढें लोकप्रसिद्ध हरदास विशेषेंकरून नांव घेण्यासारखे असे एक-दोनच आहेत. एक संगमनेरास राहणारा अनंतफंदी; आणि दुसरे, बाजीरावाचे पुढें जे दिवाण झाले ते माणकेश्वर. यांपैकीं दुसऱ्याविषयींच्या लोकप्रसिद्ध दोन आख्यायिका मागें एका अंकांत सांगितल्याच आहेत.* ग्रांट डफ् साहेबांनीं आपल्या इतिहासांत वरील ऐतिहासिक पुरुषाविषयीं लिहितांना त्याचें थोडेंसें वृत्त टिपेंत लिहिलें आहे. तीवरून असें समजतें कीं, माणकेश्वर हे मोठे गवय्ये असून शिवाय यांनीं पुष्कळ

---

† कीर्तनांत लावण्या म्हणण्याबद्दल अद्यापही लोकांचा ग्रह अगदीं कमी झाला नाहीं. मागें सुमारें दहा वर्षांपूर्वी पन्हळकर म्हणून एक नामांकित हरदास येथें आले होते. त्यांचें कीर्तन वरील कारणास्तव व पुष्कळ असमंजस अरसिक लोकांस अप्रशस्त वाटे. वरील गोसाव्यांजवळ इतर मराठी कवींच्या सारखा रामजोशाच्या लावण्यांचा पुष्कळ भरणा होता, आणि त्या म्हणण्याची त्याची रीत फारच बहारदार असे. मराठी कवितेची माहिती करून घेऊन तिचा आस्वाद ज्यांस घेणें असेल त्यांनीं वरच्यासारखे प्रसंग कधीं दवडूं नयेत.

* अंक ७-पृष्ठें २७-८

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कवनेंही केलीं आहेत. त्यांची वरील इतिहासकारानें वरील प्रशंसा करून तीं जमविण्याविषयीं आपल्या स्वदेशीयांस शिफारस केली आहे. या शिफारशीप्रमाणें आजपर्यंत कांहीं झाल्याचें कोठें समजण्यांत नाहीं; आणि मूळ इतिहासाचीच कोण दुर्दशा झाली हें मनांत आणलें असतां त्यांतील टिपेकडे कोणी विशेष लक्ष न दिलें याचें मोठेंसें आश्चर्यही वाटावयास नको! असो; वरील शिफारस आम्ही आमच्या वाचकांसही वरील दोघां कीर्तनकारांच्या संबंधानें करतों. ती वरच्यासारखी फुकट न जावो म्हणजे झालें.‡

१०. येथवर कीर्तनाच्या स्वरूपाचें वगैरे कथन करून त्या गुणांत प्रख्यातीस आलेल्या मनुष्यांचें कांहीं वर्णन केलें. आतां सरते शेवटीं या व्याख्यानविशेषापासून एकंदर राष्ट्राच्या व भाषेच्या संबंधानें कोणतीं कार्यें उद्भवलीं याविषयीं विचार करूं. मराठ्यांच्या शौर्याचें उद्दीपन करण्यास व हिंदुधर्माचें उज्जीवन करून त्याचा प्रसार करण्यास प्रस्तुत कथांचा किती उपयोग झाला हें एक वर सांगण्यांत आलेंच आहे. शिवाय ज्या काळीं सध्यांप्रमाणें चोहोंकडे शाळाशिक्षणाचा क्रम चालू नव्हता, व ग्रंथवाचनाच्या आतांप्रमाणें सोयी नसल्यामुळें व्यवहारचातुर्य, रसिकता, बहुश्रुतपणा वगैरे संपादन करण्यास कोणताच मार्ग नव्हता, अशा वेळेस कीर्तनांचा उपयोग वरील संबंधानें मोठाच समजला पाहिजे. हें एक झालें. आतां मराठी भाषेस कथेच्या प्रवृत्तीपासून कोणकोणते फायदे झाले ते पहा. एक तर महाराष्ट्रभाषेंतील कविता कीर्तनामुळें वांचली गेली; ही प्रवृत्ति नसती तर ती सफाई बुडण्याचाच रंग होता. कारण हल्लींप्रमाणें त्यावेळेस छापण्याची सोय नसल्यामुळें पैसा खर्च करून किंवा कोणा मोठ्या मनुष्याचा आश्रय मिळवूनही ग्रंथाचा अगोदर नुसता

---

‡ दोघांचींही कवनें प्रयत्न केला असतां मिळण्यासारखीं आहेत. तीं छापून प्रसिद्ध केलीं असतां तीं संग्रहास ठेवूं इच्छिणारे पुष्कळ लोक सांपडतील असें वाटतें. मोलस्वर्थच्या कोशांत 'मुरकुंडी' या शब्दाचो व्याख्या करतांना "अनंतफंदीच्या कथेवर हजारों माणसांच्या मुरकुंड्या पडतात" असें उदाहरण दिलें आहे. त्यावरून त्या काळीं (सुमारें १८३०) फंदीच्या कथेची केवढी कीर्ति असेल हें दिसून येतें! हा कविही रामजोशासारखाच मोठा फटिंग होता असें म्हणतात. यानें बाजीरावाच्या शेवटच्या गर्दीचें मोठें मौजेचें वर्णन केलें आहे; आणि बाजीरावाविषयीं भर कथेंत वगैरे बोलावयास तो अगदीं वचकत नसे असें सांगतात.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रसार होण्याची सुद्धां सोय नसे. जें काव्य किंवा जो ग्रंथ खरोखरीच योग्यतेचा असून लोकप्रिय होईल तोच उतरून घेऊन पदरीं बाळगण्याची लोक आस्था धरीत अशी त्यावेळची स्थिति होती. तेव्हां अशा रीतीनें मराठी कवींचीं काव्यें किती वेळ तगलीं असतीं ? पण कीर्तनकारांस त्यांचें अगत्यच पडल्यामुळें, व जितका मोठा भरणा असेल तितका त्यांस उपयोगी असल्यामुळें त्यांस वरील कवितेचा संग्रह करावाच लागला. मग त्याच्या तोंडून प्रस्तुत कवींचीं उत्कृष्ट उत्कृष्ट पद्यें सर्वांच्या कानीं पडल्यामुळें लोकांत त्यांचा प्रसार होऊन श्रीमान् व रसिक गृहस्थांस लेखकांकडून सगळे ग्रंथचे ग्रंथ उतरवून जवळ संग्रहास ठेवण्याची इच्छा झाली. असो; तर याप्रमाणें कवींच्या वित्ताचे संरक्षक हरदास हे झाले. पण इतकेंच नव्हे. या लोकांनीं जुन्या कवींच्या यशोरूप देहाचें जसें रक्षण केलें तसेंच पण पुढच्यांचें पोषण करणारेही हेच झाले. गेल्या शंभर दोनशें वर्षांत जे वामन, अमृतराय, मोरोपंत, रघुनाथपंडित इत्यादि कवि होऊन गेले त्यांच्या कृतींचा चोहोंकडे आदर होण्यास व प्रसार होण्यास वरील पुरस्कर्त्यांशिवाय दुसरें कोणतेंही साधन नव्हतें. यांच्या व्याख्यानाच्या द्वारानेंच ते लोकांच्या हृदयांत शिरून तेथें अढळ पद पावते झाले. मोरोपंताच्या आर्यांस लोकप्रीतिपात्र करण्यास* रामजोशीच कारणभूत झाला ही गोष्ट तर सर्वांस माहीत आहेच. असेच इतर सर्व कवींचेही कोणी कोणी विशेष चाहते होऊन त्यांच्या परिश्रमानें त्या कवींच्या कीर्तीचा प्रसार झाला असेल यांत संशय नाहीं. असो; तर महाराष्ट्रांत जी आजपर्यंत कविता झाली तिचें रक्षण व प्रसार केल्यामुळें कीर्तनकर्त्यांचा मराठी भाषेवर मोठाच उपकार झाला. दुसरें असें कीं, हरदासांस मागें सांगितल्याप्रमाणें संस्कृताचें अध्ययन करणें भाग पडल्यामुळें व कथेंत मोठे

---

* या कवीच्या वृत्तीचा पालट मोरोपंताच्या कवितेनें केला, या विषयीं मागें लिहिलेंच आहे. कवीचा आणि रसिकाचा परस्पर संबंध सासऱ्याच्या आणि जांवयाच्या सारखाच बहुतां अंशीं आहे. याच अर्थास अनुलक्षून वरील दोघांविषयीं कोणीं आर्या केली आहेः—

जैशी जनकें दिधली सच्चिद्घन राम जो सिता त्याला ।
तैशी दिधलि मयूरें स्वार्या ती रामजोसि तात्याला ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रौढ शब्द योजावे लागल्यामुळें एतद्देशीय भाषेंत संस्कृत शब्दांची पुष्कळ भर पडून तीस प्रगल्भता व वैचित्र्य हीं प्राप्त झालीं. तसेंच हिंदुस्थानी, फारशी वगैरे शब्दही मराठी † व हिंदुस्थानी कवींनीं केलेली त्या भाषेंतली कविता कथेंत निघाल्यामुळें देशभाषेंत सामील झाले. तर याप्रमाणें प्रस्तुत व्याख्यानाचे योगानें महाराष्ट्र भाषेच्या अभिवृद्धीस साह्य झालें हा त्यापासून झालेला दुसरा नफा. या खेरीज ऐतिहासिक वृत्तांत प्रकृत प्रसंगीं निघाल्यानें व नकला, विनोद यांचाही कथेंत समावेश असल्यानें इतिहासाची माहिती एकंदर लोकांस सहज रीतीनें झाल्यासारखी होऊन विनोदात्मक भाषेचीही सरणी आमच्या भाषेंत क्रमाक्रमानें पडत गेली, अशा आणखीही कांहीं गोष्टी सांगतां येतील. तर याप्रमाणें एकंदरींत या संप्रदायापासून एकंदर राष्ट्रास व देशभाषेस पुष्कळ उपयोग घडला यांत संदेह नाहीं.

[निबंधमाला–अंक २१]

अल्पाक्षररमणीयं यः कथयति निश्चितं स खलु वाग्मी ।
बहुवचनमल्पसारं यः कथयति विप्रलापी सः ॥ *

१. गेल्या तीन अंकांत प्रस्तुत विषयाचे दोन विभाग आटपले. आतां यांत आमच्या देशांत आलीकडे जो वक्तृत्वाचा नवा प्रकार दृष्टीस पडूं लागला आहे त्याविषयीं लिहूं.

---

† अमृतरायानें हिंदुस्थानी भाषेंत कविता केली आहे हें मागें सांगितलेंच आहे. तशीच तुकारामानेंही कांहीं केली आहे. ती मुंबईस नुकत्या छापलेल्या आवृत्तींत घातली आहे.

* "थोड्याच शब्दांत जो मधुर व निश्चित असें भाषण करतो तो वक्ता; ज्यांत अर्थ तर थोडा, पण शब्दविस्तार फार, असें भाषण करणारास विप्रलापी म्हणजे बडबड करणारा हेंच नांव योग्य !"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

२. हा प्रकार अर्थातच पाश्चात्यजनांच्या संपर्काचें फल होय. या लोकांचें प्रभुत्व आज सुमारें पांच पन्नास वर्षें या साऱ्या देशभर निष्कंटक व सुयंत्र चालल्यामुळें त्यांच्या विद्या, कला, वगैरेंचा प्रसार चोहोंकडे क्रमाक्रमानें होत गेला, व तसा अद्यापही चालला आहे. आणि यापुढेंही वरील प्रसार जर असाच दीर्घकाळ होत गेला, तर देशाचें स्वातंत्र्य हरण केल्यानें जी विपत्ति वरील लोकांनीं त्यास आणली आहे तिचें बरेंच विस्मरण पाडण्यासारखे आमच्या लोकांस पुष्कळ लाभ होतील असा सुमार दिसतो. असो; तर लोकसमाजांत उभें राहून तात्कालिक स्फूर्तीनें वादास्पद विषयावर भाषण करणें, किंवा अगोदर घरून योजून येऊन एकाद्या नेमलेल्या विषयावर वक्तृत्व करणें, हा आलीकडील प्रकार इंग्रेजी विद्येचा जो सगळ्या हिंदुस्थानभर हल्लीं फैलाव होत चालला आहे त्याच्यामुळें सुरू झालेला आहे. आतां ही नव्या तऱ्हेची वक्तृत्वकला आजला आमच्या देशांत कोणत्या स्थितीस येऊन पोंचली आहे, तिचा उत्कर्ष यापुढें होण्यासारखा आहे कीं नाहीं, हा उत्कर्ष होण्यास साधनें कोणतीं, वगैरे गोष्टींची प्रस्तुत निबंधांत चर्चा करूं.

३. आतां प्रस्तुत कलेच्या विद्यमान स्थितीविषयीं जर विचार केला, तर ती हल्लीं अगदीं बाल्यावस्थेंतच आहे असें म्हटलें पाहिजे. हें म्हणणें आमच्या वाचकांस बहुधा मोठें चमत्कारास्पद वाटेल. कां तर, आमच्या देशांत हल्लीं वक्तृत्वाविषयीं नामांकित असणारे बरेच पुरुष चोहोंकडे गाजताहेत, जिकडे तिकडे वक्तृत्वाच्या सभांतून वक्त्यांचीं भाषणें दरवर्षी होत आहेत, कोणी रावसाहेब किंवा रावबहादूर यांची अत्तर गुलावानें संभावना झाली असतां त्यांचें भाषण नेहमी ‘सुरस’, ‘मनोवेधक’ वगैरे झाल्याचा गांवोगांवच्या वर्तमानपत्रांतून नेहेमी पुकार होतच असतो;—मग इतकें असूनही वक्तृत्वाची बाल्यावस्थाच! असा आमच्या वाचकांस फार करून आचंबा वाटल्याविना राहणार नाहीं. पण वक्तृत्वाचें वास्तविक स्वरूप काय, व तें वर सांगितलेल्या लोकांच्या ठायीं कितपत आढळेल, याविषयीं जो मार्मिकपणें विचार करील त्यास प्रकृत विषयाविषयीं बिलकुल संशय उरणार नाहीं. हल्लीं वक्तृत्वाच्या संबंधानें ज्यांची चोहोंकडे थोडीबहुत प्रसिद्धि आहे त्यांचे अंगीं प्रस्तुत गुण वस्तुतः पाहतां किती वसत आहे याविषयीं प्रस्तुत अंकांत जें आम्हीं कांहीं विवरण करूं त्यावरून, व पुढील अंकांत वक्त्यांस आवश्यक गुण कोणकोणते ते जे सांगण्यांत येतील, त्यांवरून सांप्रत काळच्या वक्तृत्वाची यथार्थ परीक्षा करण्यास

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आमच्या वाचकांस विशेष अडचण पडणार नाहीं असें वाटतें. प्रस्तुत स्थलीं वरील उल्लेखाचीं इतर जीं कांहीं उघड दिसण्यासारखीं कारणें आहेत तीं दाखल करतों.

४. प्रस्तुत गुण हल्लींच्या काळीं आमच्या देशांत कितीसा असण्याचा संभव आहे याचाच नुसता जो अगोदर विचार करील त्यास कळून येणारें आहे कीं, सांप्रतची स्थिति त्याच्या उत्पत्तीस व वास्तव्यास अत्यंत प्रतिकूळ आहे. मागील दोन निबंधांत दाखविल्याप्रमाणें राजदरबार किंवा देवालय हींच वक्तृत्वाचा प्रकाश होण्याचीं दोन मुख्य स्थानें होत. मग असें जर आहे तर हल्लींच्या देशस्थितींत वक्तृत्वाचा उदय कसा व्हावा? आमच्या देशाचा राज्यकारभार आमच्या हातीं किती आहे हें कोणालाही सांगायाला नकोच;—आमच्या हातांत एक मात्र मोठें साधन सरकारानें ठेवलें आहे, तें आरडाओरड करणें इतकेंच काय तें होय! हें एक झालें. दुसरा विषय धर्माचा. या संबंधानेंही मागील काळांत व आजच्या स्थितींत किती फरक आहे तो सर्वांस दिसतोच आहे. इंग्रेजी विद्येचा फैलाव होऊन नव्या ज्ञानाचा व कल्पनांचा चोहोंकडे प्रसार होत गेल्यानें, व ख्रिस्ती धर्माच्या निरनिराळ्या शाखा, शिवाय ब्रह्मसमाज, प्रार्थनासमाज, आर्यसमाज, सत्याला शोधणारी मंडळी, देवाचा शोध लावणारी मंडळी, अशा शेकडों नव्या नव्या पंथांनीं लोकांच्या मनाचें शतशः विदारण होऊन इसापनीतींतील शंभर युक्तीवाल्या कोल्ह्याप्रमाणें त्याची अवस्था होऊन गेली आहे. त्याच गोष्टींतील एकच युक्ति माहीत असणाऱ्या मांजराप्रमाणें यापूर्वीं जी या देशाची व पृथ्वीवरील इतर देशांचीही स्थिति होती तीच पुष्कळ अंशीं बरी असून प्रस्तुत गुणाच्या अभिवृद्धीस चांगली अनकूळ होती. असो; तर याप्रमाणें वरील दोन्ही मोठमोठ्या विषयांस आपण अगदीं मुकलों आहों. आतां वरच्या खेरीज दुसरे जे विद्येसंबंधीं विषय किंवा देशस्थितीच्या वगैरे संबंधें बोलणें, लोकांचा देशाभिमान जागृत करणें, हें आपणांस अनकूळ आहे खरें; पण हे विषय अगदीं नवे निघाले असल्यामुळें लोकांस अद्याप पुरते समजूंही लागले नाहींत. तसें होऊन वक्त्याच्या व श्रोत्यांच्या हृदयांत ते पूर्णपणें बिंबण्यास अद्याप बराच काळ लोटला पाहिजे. तर हल्लींच्या काळीं विषयांचा अभाव हें एक प्रस्तुत गुणास प्रतिबंधक आहे. हें एक झालें. दुसरें असें आहे कीं, वक्तृत्व हा गुण कांहीं सामान्य नव्हे. इतर सर्व मोठमोठ्या गुणांप्रमाणें हाही फार विरळ मनुष्यांत सांपडतो. शिवाय तो मूळचा अंगांत असून त्यास इतर जीं कित्येक साधनें लागतात त्या सर्वांच्या योगानें त्याचा कोणा

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मनुष्याचे ठायीं पूर्ण विकास होणें हें मोठेंच दुरापास्त आहे यांत संशय नाहीं. डिमॉस्‌थेनीसास प्रस्तुत गुणाची अत्यंत परिपूर्णता आपले ठायीं करून घेण्यास केवढा खटाटोप करावा लागला तें मागें अठराव्या अंकांत लिहिलेंच आहे; आणि आजपर्यंत ज्यांची प्रकृत गुणाच्या संबंधें मोठी ख्याति झाली त्या सर्वांस वरच्यासारखेच अतिशयित श्रम करावे लागले. असो; मग असें जर आहे, तर ज्या आमच्या लोकांस वक्तृत्व म्हणजे काय हें नुकतें कोठेंसें कळूं मात्र लागलें आहे त्यांच्यांत तो गुण हल्लीं कोणत्या पायरीला येऊन पोंचला असेल, व त्याची परीक्षा करणारे जे एकंदर लोक त्यांचे ठायीं त्याविषयींची अभिज्ञता कितपत आली असेल हें सहजच दिसण्यासारखें आहे. पण हल्लींच्या आमच्या लोकांची ही एक मोठी मौज आहे कीं, 'बाळमित्रां'तील महत्वाकांक्षी मुलांप्रमाणें त्यांस मोठेपणाचा आव घालण्याची मोठी हौस वाटते; कशास कांहीं ठिकाण नसतांही आपल्या अंगची योग्यता जी त्यांस कांहीं वाटत असते ती अतोनात! आलीकडे तीन चार वर्षांत तर जिकडे तिकडे अशी विलक्षण गडबड होऊन गेली आहे कीं, ज्याला त्याला असें वाटूं लागलें आहे कीं, हा आमचा देश एकदांचा परमोत्कर्षाच्या स्थितीस येऊन पोंचतो कसा! मग काय; कोणी कलाकौशल्य हातीं घेतलें, कोणी धर्माची सुधारणा करण्याचें पतकरलें, कोणी नवे माग तयार करून म्यांचेस्टर बरोबर टक्कर मारण्याकरतां कंबर बांधली, कोणी पाहिलें कीं, इंग्लंडची जी येवढी सुधारणा झाली आहे ती केवळ वक्तृत्वामुळें झाली आहे, तेव्हां 'वक्त्यांचे वर्ग' सुरू करूं या! * याप्रमाणें देशसुधारणुकेच्या एकेक खांबानें एकेक काम तेव्हांच

---

* ही अत्यंत सयुक्तिक कल्पना देशकल्याणाच्या कामांत, वक्तृत्वांत, व शहाणपणांत आपणास पुढारी मानणाऱ्या अशा येथील एका गृहस्थाची आहे. वरील 'वर्ग' स्थापन करून देशकल्याण केल्याचें श्रेय घेण्याविषयीं त्यानें कित्येकांस सांगून पाहिलें; पण त्याचा उपदेश त्यांपैकीं कोणाच्याही हृदयांत यथास्थित न उतरल्यामुळें त्याची मनीषा अद्याप पूर्ण झाली नाहीं. ती परमेश्वरकृपेनें कधीं सिद्धीस जाईल ती जावो! एका नकल्या गृहस्थानें तर वरील पंडितांच्या तोंडून वक्तृत्वाचें माहात्म्य वरचेवर ऐकण्यास कंटाळून येथील 'ज्ञानप्रकाशां'त हालोवेच्या गोळ्यांच्या धाटणीवर एक पत्र लिहून त्यांचा स्पष्टपणें उपहासच केला. तो आमचे येथील वाचक तरी निदान विसरून गेले नसतील असें वाटतें. असो; एकंदरींत वरील गोळी सदहू गृहस्थाच्या वक्तृत्वविकारावर बरीच शामक झाली!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पत्करलें; पण तें होणें शक्य तरी आहे कीं नाहीं, किंवा निदान आपलें सामर्थ्य तरी कितपत आहे, याचा विचार एकानेंही क्षणमात्र सुद्धां केला नाहीं. असें असल्यावर वरील सर्व कामाची जी स्थिति आज दृष्टीस पडत आहे तशी असल्यास नवल काय ! दरवाज्याच्या फळीवर नांव काय—'कौशल्यशिक्षक मंडळी'! आणि आंत जाऊन पाहावें तों वरील नांवाच्या अक्षरांच्या निम्यानेंही आंत शिकणारी मंडळी नाहीं; आणि येवढें कौशल्य तरी कोणतें म्हणाल तर ज्यास तें नांव देणें वरील मंडळीशिवाय कोणासही समंजस वाटणार नाहीं. वरील मंडळीच्या शेजारींच दुसरी एक मंडळी आहे. पहिलीचा उद्देश जसा लोकांचें ऐहिक हित करण्याचा आहे तसा दुसरीचा लोकांस स्वर्गाचें दार मोकळें करून देण्याचा आहे.

या मंडळीच्या शाखा आमच्या देशांत बऱ्याच ठिकाणीं पसरलेल्या आहेत; आणि या भक्तमंडळीची अशी उमेद आहे कीं, यापुढें साऱ्या पृथ्वीवर जर एकादा धर्म पसरणें असेल तर तो आमचाच पसरेल यांत संशय नाहीं. हें यांचें भाकीत पुढें कितपतसें प्रचीतीस येईल तें येवो; पण वरील मंडळीची सध्यांची जर स्थिति पाहिली, तर इतर लोकांत व यांच्यांत कोणत्याही संबंधें लवमात्रही फरक नजरेस येईल असें आम्हांस वाटत नाहीं. मनुष्यमात्रांत संचार करणाऱ्या साहा रिपूंचें प्राबल्य इतरांत जसें आढळतें त्याहून वरच्या सद्धर्मपालक मंडळींत कमी आढळतें असें नाहीं; किंवा वरील मंडळींत कोणी मूळचा दुष्ट असतां डोळे मिटल्यानें, गायन केल्यानें, किंवा जगाची पापमग्नता पाहून मोठ्या सद्गदित अंतःकरणानें प्रसंगविशेषीं अश्रु ढाळल्यानें मोठा सज्जन झाला असेंहि पण थोडेंच आढळेल. याप्रमाणेंच इतरही सर्व लौकिक कृत्यांची स्थिति आहे. कोणतेंही काम म्हणजे आम्हीं हातीं घेतलें, आणि त्यांत आमची फजिती झाली नाहीं, असें एकहि आढळणार नाहीं. पण आमची धांव केवढी ! लूथरानें युरोपांत धर्मक्रांति केली त्याप्रमाणें इकडे नवा धर्म उत्पन्न करावयाचा, तिकडे मोठमोठ्या व्यापाराच्या मंडळ्या आहेत तोच मासला इकडे उचलून देशाची नष्ट झालेली संपत्ति पुनः माघारी आणायाची, युरोपांत तीन मोठमोठ्या कवींनीं आपआपल्या भाषेंत जगत्प्रसिद्ध अशीं वीररसप्रधान काव्यें रचून अक्षय भूषण आणलें, तसाच प्रकार इकडे मराठींत उतरून यावयाचा; फार तर काय, पण ज्या आम्हांस मोठमोठ्या प्रचंड विद्वानांपासून तों अगदीं शाळेंतील मुलांपर्यंत महिन्यापंधरा दिवसांनीं भरणारी सभा किंवा मासिक त्रैमासिक वगैरे पुस्तक हेंही सतत चालविण्याचें सामर्थ्य नाहीं, खाजगी

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

 Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शाळा घातल्या तर त्यांत पहिल्या प्रतीची अंदाधुंदी, ज्या आम्हांत धर्मविषयक वादानें दुफळी पडली असतां सरकारच्या घरापर्यंत तें भांडण गेल्याखेरीज तंटा मिटतच नाहीं, वक्तृत्वोत्तेजक सभेसारखा छोटासा समारंभ,—पण तोही चार वर्षें सुरळीत चालून सर्वांस अचंबा जों वाटूं लागतो आहे तोंच त्यास दृष्ट पडून पांचव्या वर्षी असा जबरदस्त कहर उसळावा कीं, सभेच्या पुनर्जन्माचीच वेळ आलीशी सर्वांस वाटावी, आणि चार दिवसांत चार बेत होऊन वखेडा कोणासही सोडतां येऊं नये—तेच आम्ही लोक खुद्द ऐरिश व स्कॉच यांसही मोठ्या मिनतवारीनें जो प्राप्त झाला, व अमेरिकन लोकांनीं युद्ध करण्यास कंबरा बांधल्या असतांही जो त्यांस प्राप्त झाला नाहीं, तो पार्लमेंट सभेंत बसण्याचा हक्क मागतों: तेव्हां आमची केवढी बहादुरी! असो; एकंदरींत आपलें बळाबळ न जाणतां हव्या त्या अचाट उद्योगास हात घालण्याची जी विलक्षण हौस आपल्या आलीकडच्या लोकांत दृष्टीस पडते तिजपासून देशाचें फार नुकसान होत आहे. तें असें कीं, एक तर देशाची अपकीर्ती होऊन आरंभशूरपणा, कोती बुद्धि, कमनिश्चयीपणा, वगैरे आपले गुण मात्र चोहोंकडे प्रसिद्ध होताहेत; व त्यांच्यामुळें आमचें स्वतःचेंच धैर्य खचून पुढें कोणतेंही कार्य हातीं घेण्याविषयीं मनास तादृश उत्साह वाटत नाहीं. दुसरें असें कीं, वरच्यासारख्या दुर्घट कार्यांकडेच लोकांची बुद्धि खर्चली गेल्यामुळें होण्यासारखे जे दुसरे उद्योग आहेत तेही घडत नाहींत. तर याप्रमाणें मोठालीं कामें आमच्या दुर्बळपणानें आम्हांस झेंपत नाहींत, आणि जीं वरच्याहून ल्हान पण होण्यासारखीं आहेत, तीं आमच्या अहंपणामुळें आम्हांस तुच्छ वाटून आम्ही तिरस्कारानें लोटून देतों!

आमच्या देशाचें सर्व प्रकारें हित करून त्यास सुधारणुकेच्या मार्गास लावण्याचें काम ज्यांनीं पतकरलें आहे, किंवा निदान लौकिकांत तसा आव तरी जे घालतात, त्यांची इतर गोष्टींच्या संबंधानें जी वर स्थिति सांगितली आहे तीच प्रस्तुत विषयाविषयींही लागू पडते. म्हणजे येथील वक्त्यांच्या डौलांत किंवा त्यांच्या अनभिज्ञ श्रोत्यांच्या वाखाणणींत जरी कांहीं कमी नाहीं; तरी दुसऱ्या प्रत्येक गोष्टीच्या संबंधें आमची सध्यांची स्थिति जशी निकृष्टतेची आहे तशीच या संबंधेंही ती वस्तुतः पाहतां आहे. म्हणजे युरोपांतील देशाभिमानी पुरुषांत आणि येथच्यांत* जितकें

*'स्वदेशाभिमान,' 'लोककल्याण' वगैरे शब्द आपल्या एतद्देशीय भाषांत जसे अद्याप रुझले नाहींत, त्याप्रमाणेंच तद्व्यंज्य जो अर्थ तोही लोक अजून चांगलासा

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अंतर, तिकडील कलाकौशल्याच्या सभांत आणि इकडील वर सांगितलेल्या सारख्या कौशल्यशिक्षक मंडळींत जी तफावत, तिकडील लूथर आणि इकडचे नुकते पुण्यांत गाजलेले श्रीमद्दयानंद यांत जो भेद, तोच तिकडील वक्त्यांत आणि इकडच्या वक्त्यांत आढळेल. आतां या वरील लिहिण्यानें आम्ही आमच्या लोकांस नसतें दूषण बळेंच लावतों, किंवा प्रस्तुत गुणाचा इकडे जो प्रचार होऊं लागला आहे त्याची वास्तविक जितकी योग्यता आज दृष्टीस पडत आहे तितकीही आम्ही ओळखीत नाहीं असें नाहीं. वरील आमच्या लिहिण्याचा आशय इतकाच आहे कीं, वक्तृत्वाची आली-कडील नवी तऱ्हा इकडे नुकतीच सुरू झाली असल्यामुळें ती अद्याप बाल्यावस्थेंतच आहे; आणि तिची आज इतकीच मजल येऊन पोंचली आहे यांत कांहीं आश्चर्यही नाहीं. पण हें न समजतां वक्तृत्वाच्या शिखराला आजच आमचा हात लागला असें जे समजतात त्यांच्या असमंजसपणाचा उपहास केल्यावांचून कोणीही खरा ज्ञाता राहणार नाहीं !

५. तर एकंदरींत पाहतां हल्लीं वक्तृत्वकलेची आपल्या देशांत केवळ बाल्यावस्था आहे. पण सुमारें दहा वीस वर्षांपूर्वीं जी स्थिति होती तिशीं ताडून पाहिलें असतां आजचें पाऊलही बरेंच पुढें आहे असें म्हणावें लागेल. यास कारण इतक्या कालांत जी विद्यावृद्धि झाली ही एक मुख्यतः आहेच; आणि याशिवाय वक्तृत्वोत्तेजक वगैरे सभा चोहोंकडे सुरू झालेल्या आहेत हें दुसरें होय. या सभांचा हल्लीं बराच चोहों-कडे फैलाव होत चालला आहे; यास्तव त्यांच्या संबंधें थोडें बहुत लिहिणें येथें इष्ट होय.

समजूं लागले नाहींत असें जें प्रस्तुत अंकांत वर म्हटलें आहे त्याचें एक उत्कृष्ट उदाहरण नुकतें घडून आलें आहे. तें अत्यंत समर्पक असतांही येथें स्पष्ट दाखल करण्यास आमचें मन घेत नाहीं. यास्तव इतकेंच दिग्दर्शन करतों कीं जे बडे वक्ते गेल्या सालीं येथें जागोजाग मोठी मानमान्यता पावले; 'आर्यजननी,' 'स्वदेशमाता,' 'देशबांधव हो' वगैरे यथेष्ट पोपटपंची करून जे चार चार हात उंच उडत असत; ते नुकतेच बहिरी ससाण्याची भरारी पुण्यावर घालण्यास आले होते ! पण इतकें बरें झालें कीं, त्यांच्या गर्वांत एकादें भोळसर भक्ष्य सांपडण्याच्या पूर्वींच त्यांची झांप ओळखली जाऊन चंचुघाताखेरीज त्यांस दुसरा कांहीं लाभ झाला नाहीं !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

६. ही सभा प्रथमतः मुंबईस सुमारें आठनऊ वर्षांपूर्वी सुरू झाली. मग तेथून पुणें, सातारा, नगर वगैरे ठिकाणींही तिची स्थापना होत गेली. पुण्यास गेल्या समारंभासकट तिचे पांच समारंभ एकंदर झाले आणि एकंदरीनें पाहतां या सभेचें तेज पुण्यास जसें पडलें, तसें इतर कोणत्याही ठिकाणीं पडलें नाहीं, व अद्यापही पडत नाहीं. जेथें तिची मूळ स्थापना झाली तेथें तर ती आज बरेंच दिवस क्षयाच्या पंथास लागत जाऊन गेल्या वर्षी तर मजल येथवर येऊन टेंकली होती कीं, सभेनें वक्तृत्वाचा विषयच 'आपल्या लोकांचा आरंभशूरपणा आणि तो नाहींसा होण्यास उपाय,' असा कांहीं एक नेमला होता. असो; पुण्याच्या समारंभास तरी दृष्ट लागण्याचा समय नुकताच येत आहे तोंच गेल्या खेपेस त्यावर केवढें अरिष्ट आलें होतें, व तें कितपतसें टळलें आहे, हें येथील सर्व लोकांस माहीत आहेच; व त्याच्यासंबंधानें थोडासा उल्लेख आम्हीं वर केलाच आहे. असो; ही सदरील सभांची थोडीशी हकीकत झाली. आतां त्याचे मूळचे उद्देश काय आहेत, व ते गेल्या काळांत कितपतसे सिद्धीस गेले, वगैरे विषयीं थोडेंसें लिहूं.

या सभांचा उद्देश त्यांच्या नांवावरून स्पष्टच आहे कीं, आपल्या देशांतील लोकांत वक्तृत्व हा गुण अगदीं नाहीं, तर तो उत्पन्न करायाचा;—म्हणजे ज्या कोणांच्या अंगीं तो वसत असेल त्यांस अशा सभांमुळें तो प्रगट करण्याचा प्रसंग आणून तो त्यांच्या ठायीं वृद्धिंगत करायाचा. हा उद्देश अर्थातच अत्यंत स्तुत्य व अत्यंत इष्ट होय. पण उद्देशाची तारीफ केल्यानें उद्योगाची तारीफ नेहमी होतेच असें नाहीं. उद्देश चांगला असणें हें एक निराळें; आणि तो शक्य असणें म्हणजे आपल्या किंवा कोणाच्याही हातून तो सिद्धीस जाण्यासारखा असणें, हें एक निराळें. आतां वरील उद्योगाच्याविषयीं वरील संबंधानें जर विचार केला,—म्हणजे देशांत वक्ते उत्पन्न होणें हें कितीही इष्ट असलें तरी प्रस्तुत सभांनीं तो उद्देश कितीसा सिद्धीस जाणारा आहे हें जर पाहिलें, तर आमच्या कित्येक वर्षांच्या अनुभवावरून सर्वांच्या सहज लक्षांत येईल कीं, तो मूळ संकल्पाप्रमाणें सिद्धीस जाण्याचा रंग अद्याप तर म्हणण्यासारखा कांहींच दिसत नाहीं. येवढें खरें कीं, कांहीं काळापूर्वी मोठ्या सभेंत उभें राहून वेडेवांकडे कांहीं चार शब्द जरी बोलले, तरी तेवढ्यावरूनही त्या बोलणाराच्या सभाधीटपणाची व वक्तृत्वाची जशी तारीफ होत असे तशी आतां होत नाहीं. तसेंच * प्रसंगविशेषीं केवळ तात्कालिक स्फूर्तीनेंही थोडेंबहुत भाषण कर-

---

* सालमजकुरीं येथें जो वक्तृत्वाचा सभारंभ झाला त्यांत दोन तीन दिवस नुसती बंडाळी चालली असतां वरील गोष्ट चांगली प्रत्ययास आली. वरील प्रसंगीं दोहों

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ण्याची शक्तिही लोकांत कांहींशी आली आहे. आणि एकंदरींत बऱ्याच लोकांस अमुक भाषण बरें झालें आणि अमुक वाईट झालें इतकें साहजिक रीतीनें आपोआप समजण्याचेंहि तारतम्य आलें आहे. हें इतकें फळ वरील सभांचे प्रसंग जागोजाग व वेळोवेळीं झाल्याचें होय.

पण याच्या पलीकडे अजून कोणतीच सिद्धि झाली नाहीं. प्रस्तुत वार्षिक समारंभाच्या वेळीं जीं भाषणें होतात तीं बहुधा सारीं महिना महिना अगोदर घोकंपट्टी करून पाठ करून टाकिलेलीं असतात; † आणि त्यांतलींही बरींच वक्त्याचीं स्वतःचीं नसून दुसऱ्यांनीं तयार करून दिलेलीं असतात. आतां हें खरें कीं, वरील भाषणें घोकीव असोत किंवहुना दुसऱ्यानें रचून दिलेलींही असोत; सभेपुढें तीं बोलणारानें आपलें काम जर चांगल्या रीतीनें बजावलें, तर सभेस तेवढेंही बस आहे. पण तसाही प्रकार आजच्या स्थितीस दृष्टीस पडत नाहीं. वक्ता सभास्थानीं येऊन उभा राहिल्याबरोबर आपल्या संथेस जो आरंभ करतो तो ती संपल्याखेरीज मधें म्हणून बिलकुल थांबत नाहीं. कोणत्याही प्रसंगीं कोणी मनुष्य दुसऱ्याशीं जो बोलतो तो नाटकांतील पात्रांप्रमाणें तोंडपाठ केलेलें बोलणें कधींही बोलत नसतो हें वरील लोकांच्या लक्षांत येत नाहीं. त्याप्रमाणेंच कोणत्या प्रसंगाला कोणतें भाषण उचित, कोणतें अप्रयोजक, याचाही सुमार न राहून समयविशेषीं भरकटणारेही पुष्कळ. तेव्हां एकंदरींत घरून तयार करून आणलेलें

पक्षांकडील लोकांचीं व तिऱ्हाइतांचीं जीं कांहीं भाषणें झालीं त्यांतील कित्येकांत प्रस्तुत सभेच्या उद्योगाची जितकी कृतार्थता दृष्टीस पडली तितकी गेल्या पांच वर्षांत झालेल्या नकली भाषणांपैकीं एकानेंही झाली नाहीं असें आम्हांस वाटतें! उघडच आहे कीं, चिंधी पेटवून आणून आणि फूं फूं करून मोठ्या केलेल्या जाळापेक्षां चकमक उडून निघालेल्या लहान ठिणगीचीही जास्त योग्यता आहे !

† वरील प्रकार बहुतेक भाषणांचा जो अस्खलित ओघ चालत असतो त्यावरून तर दिसतोच; पण कित्येकांची जी भरधांव डाक चालत असते तीवरून तर तो अगदींच स्पष्ट होतो. या दुसऱ्या तऱ्हेची एकादे वेळेस अशी गंमत होते कीं, एकाएकीं मधेंच गाडी थांबून ती कांहीं केल्या पुढें चालेनाशीच होते. मग पुनः पहिल्यापासून पाठ म्हणावा लागतो; किंवा टाळ्यांच्या गजरांत पडद्यांत निष्क्रमण करावें लागतें !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

जरी भाषण असलें तरी तें सावकास व साहजिक रीतीनें बोलून दाखवून पाठ केल्याचें चिन्ह अगदीं न दाखविणें हें फार करून कोणासही साधत नाहीं. आणि त्या त्या विवक्षित भाषणांत जी जी मनोवृत्ति श्रोत्यांच्या हृदयांत पूर्ण उत्पन्न व्हावयाची असते तिचा आविर्भाव वक्त्याच्या भाषणांतच अगोदर चांगला आला नसल्यामुळें व अंगविक्षेपादिकांवरूनही त्यास तो बाहेर पुरतेपणीं उमटवितां न आल्यामुळें श्रोत्यांच्या हृदयास तर तो विकार फारच थोडा होतो, किंबहुना मुळींच होत नाहीं, हें उघड आहे. असो; तर प्रस्तुत सभेपुढें वक्ते जीं भाषणें करतात त्यांत वरील दोष बरेच आढळतात.

७. वरील लिहिण्यावरून वक्तृत्वोत्तेजक सभांची सध्यांची स्थिति कांहीं लक्षांत येईल. आतां त्यांपासून त्यांचे स्थापक व एकंदर दुसरे लोक ज्या कार्याची अपेक्षा करतात त्याविषयीं कांहीं थोडेंसें लिहिणें येथें अवश्य वाटतें. या सभांची आलीकडे उत्पत्ति जी झाली ती कशी झाली हें पुष्कळांस अवगत असेलच. सुमारें आठ दहा वर्षांपासून आमच्या लोकांचें देशस्थितीकडे विशेष लक्ष लागत चाललें आहे. हिंदुस्थानास हल्लीं जी अवस्था प्राप्त झाली आहे तिचीं कारणें काय, ती चांगली होण्यास उपाय कोणते, वगैरे अत्यंत गहन विषयांविषयीं बड्या बड्या विद्वानांपासून तों लहानसान पोरांसोरांपर्यंत सर्वांचे विचार चालू आहेत. कित्येकांस तर वरील विचारांवांचून रात्रंदिवस चैन पडत नाहीं. 'लोककल्याण', 'हिंदुस्थानाची स्थिति' वगैरे शब्दांची त्यांनीं जणों काय जपमाळच घेतलेली आहे! असो; तर याप्रमाणें या 'आर्यजननी'च्या उद्धारार्थ हजारों जणांच्या हजारों ज्या युक्तिप्रयुक्ति निघाल्या त्यांत कित्येकांची मनोदेवता अशी वाहिली कीं, वक्तृत्व गुणाखेरीज सर्व व्यर्थ होय. आज युरोपांतील देशांची येवढी भरभर जी चालली आहे ती सगळी वाक्चातुर्याच्या जोरावर. तेव्हां कसेंही करून ही अमोलिक चीज आपल्या हातांत आली पाहिजे. ती एकदां आली कीं, मग सगळे लोक आपल्या मुठींत, सगळा हिंदुस्थान आपला! कोणतेंही देशहिताचें काम असो; तें एका वक्त्याकडे सोंपवून देऊन त्याच्या मनोवेधक भाषणानें लोकांचीं मनें वळविलीं कीं, झालें काम फत्ते! सारांश, ज्याप्रमाणें प्राचीन इतिहासांत डिमॉस्थेनीस् किंवा सिसरो यांच्या भाषणांचा अद्भुत प्रभाव दृष्टीस पडतो, तशीच मजा इकडेही उठवून देण्याचा पुष्कळांनीं संकल्प केला. या संकल्पास अनुसरून मुंबई, पुणें वगैरे ठिकाणीं वक्तृत्वाचे समाज अगोदर स्थापले जाऊन मग त्यांचा इतर जागीं फैलावा झाला. असो; येथवर ठीक झालें. पण

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

येवढ्या केलेल्या उद्योगाचीं फळें जों पुढें पाहिलीं तों तीं भलतींच दृष्टीं पडूं लागलीं. वक्तृत्वसभांच्या स्थापकांचा मूळचा उद्देश काय कीं, आम्ही जे वक्ते तयार करूं त्यांनीं मग पुढें आमच्या उपयोगीं पडावें. ठीकच; जर पन्नास साठ रुपयांचें एक दोन वेळां बक्षीस देऊन कोणाची वक्तृत्वशक्ति त्यांनीं उदयास आणली, तर तो उपकार स्मरून त्या वक्त्यांनीं स्वशक्त्यनुसार आपल्या धन्यांची थोडीशी तरी सेवा करावी हें अगदीं रास्त आहे. पण येवढी कृतज्ञत्वबुद्धि हल्लींच्या काळीं मनुष्यांत राहिली आहे कोठें ! वरील वक्ते सभेपासून तेवढें बक्षीस उपटून जे नाहींसे होतात ते मग लोकांपुढें कधींही येत नाहींत. संपादन करून दिलेल्या वाक्पटुत्वाच्या गुणानें लोकांत जो त्यांनीं ज्ञानप्रसार करावयाचा तो करण्याचें त्यांच्या कधीं स्वप्नींही येत नाहीं. हा त्यांच्या लबाडीचा प्रकार पाहून कित्येक सभास्थापकांनीं अशी हिकमत काढली होती कीं, जे जे वक्ते सभेपुढें पसंत होतील त्यांकडून बक्षीस देण्यापूर्वी असा करार करून घ्यावा कीं, आम्हीं दर वर्षास निदान एक दोन तरी व्याख्यानें देऊन प्रस्तुत सभेची कामगिरी बजावीत जाऊं; पण ही सक्ती कशी चालवावी याची पंचाईत पडून सरते शेवटीं तो बेत रहित झाला. असो; तर याप्रमाणें प्रस्तुत सभेचा मुख्य जो उद्देश, कीं, वक्तृत्वाचें पीक येऊन एकंदर देशास उपयोग व्हावा, तो सरासरी अगदीं फसलाच !

८. वरील कलमांत प्रस्तुत सभांविषयीं उपहासरीत्या जो आम्हीं मजकूर लिहिला आहे तो आमच्या कित्येक वाचकांस कदाचित् आवडणार नाहीं; व वक्तृत्वाचें वेड डोक्यांत शिरून उठतां बसतां त्याच्यावांचून ज्यांस दुसरें कांहीं सुचतच नाहीं त्यांस तर आपला उपमर्द केलासाही कदाचित् वाटेल. पण आपल्या बुद्धीस जें वाटतें तें मोकळ्या मनानें जो बोलूं जाईल, त्यास अशा प्रसंगास भिऊन उपयोग नाहीं. जें त्यास वाटेल तें त्यानें स्पष्टपणें खुशाल बोलून दाखविलें पाहिजे. तर याच आमच्या कृतसंकल्पास अनुसरून प्रस्तुत सभांविषयीं आम्हीं आपलें असें मत प्रदर्शित करतों कीं, त्या न चालाव्या असें जरी आमचें म्हणणें नाहीं,—किंबहुना त्यांपासून झालेला व पुढें होणारा फायदाही आम्हीं वर दाखविला आहे,—तरी त्यांपासून मोठमोठ्या कार्यांची जे अपेक्षा करतात त्यांच्या असमंजसपणाचें हसूं आल्यावांचून राहत नाहीं ! सध्यां आमच्यांत देशकल्याणाच्या कामांत पुढारीपणानें वागणाऱ्या लोकांत पुष्कळ जण असे आहेत कीं ज्यांस आपण काय करतों आहों, आपल्या उद्योगाचा परिणाम काय होईल, याविषयीं बिलकूल पोंच नसतो. प्रायः लोकांत

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इकडे तिकडे मिरविण्याच्या इच्छेनें, व क्वचित् खरोखरीच लोकहितबुद्धीनें, प्रेरित होत्साते शेंकडो स्वदेशाभिमानी पुरुष हल्लीं चोहोंकडे वावरतांना दृष्टीस पडताहेत. पण यांतील बहुतेकांची स्थिति 'सॉक्रेटिसाच्या चरित्रां'तील ग्लाको नामक फांकड्या सरदारासारखीच होय. त्या बाणेदार गृहस्थाच्या मी यंव करीन मी त्यंव करीन अशा वल्गना ऐकून सॉक्रेटिसानें एके समयीं त्यास रस्त्यांत हटकून जसें फजीत केलें,* त्याप्रमाणेंच सध्यांच्या काळीं लोककल्याणाचें वारें अंगांत भरून यथेष्ट जल्पना करणाऱ्या कित्येकांस चांगलें बळकट औषध पोंचण्याची तजवीज होणें फारच जरूरीचें आहे. असो; प्रस्तुत विषयाच्या संबंधानें वरील लोकांच्या समजुतीविषयीं आम्हांस इतकेंच लिहावयाचें आहे कीं, त्यांनीं आपल्या उद्योगापासून होणाऱ्या कार्याचा जो आपल्या मनांत विभु रचलेला आहे तो 'आरबी गोष्टीं'तील अलनासूकराच्या मनोराज्याचेंच भावंड होय. किंबहुना 'वक्त्यांचे वर्ग' स्थापणाऱ्या व एका वक्तृत्वाच्या खांबावर सगळ्या देशाची वैभवरूप इमारत रचूं पाहणाऱ्या आमच्या शहाण्या देशबंधूंहून वरील मियासाहेबही बरे असें आम्हांस वाटतें. कारण त्यांनीं चुटक्याचे मांडव यथास्थित रचून खुद्द वजिराच्या लेकीवरही आपल्या नाजूक पायाचा प्रयोग जरी योजिला होता, तरी तो सोहळाही त्यांस केवळ अशक्यच होता असें म्हणतां येणार नाहीं. पण 'वक्त्यांच्या वर्गा'ची जी कांहीं कल्पना आहे तीस तोड नाहीं! आमच्या देशांत हल्लीं हें एक वेड भारी माजलें आहे कीं, कोणत्याही प्रकारची कोणास उणीव भासो, लागलींच फंड उभा करून त्याच्या 'उत्तेजना'स किंवा 'वर्धना'स आरंभ करायाचा. हिंदुस्थानांतील प्रजा हल्लीं अशक्त होत चालली आहे काय? काढा 'बलवर्धक' सभा! देशास येवढी बुडणूक जी आली आहे ती एकी नसल्यामुळेंच आली आहेः–असें आहे काय? कांहीं चिंता नाहीं; 'ऐक्यवर्धिनी सभा', जेवणाच्या मंडळ्या, चहा बुंद पिण्याच्या मंडळ्या, वगैरे स्थापा म्हणजे झालें; एकी एकी म्हणजे काय, चार दिवसांत सगळ्या हिंदुस्थानांत एकी करून देऊं! आमच्या फांकड्या नव्या विद्वानांस शोभेसा व त्यांस चांगला सोईवार पडे असा एकादा धर्म पाहिजे आहे काय? कुच् फिकीर नाहीं;—'पाहिजे आहे' अशा मोठ्या अक्षरांनीं नोटीस देऊन बक्षीस नेमा म्हणजे, झालें; अथवा नेटिवांकडून हें काम नीट न होईसें वाटल्यास 'ट्रेचर

---

*'सॉक्रेटिसाचें चरित्र' अध्याय ४.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आणि को' किंवा 'बाळकृष्ण आणि मार्गन्' यांजकडे ऑर्डर पाठवून द्या म्हणजे काम झालें: कीं ईश्वरास पसंत पडेशा धर्माचें साहित्य ते ताबडतोब रवाना करून देतील! आमच्या देशांत गदाधर, भट्टोजी दीक्षित, नागोजी भट्ट वगैरे मंडळीची सध्यां उणीव आहे काय? 'वेदशास्त्रोत्तेजना'र्थ एक सभा काढा म्हणजे झालें. मग काय कमी? पेशव्यांच्या दक्षिणेला आले नाहींत असे मूर्तिमान् व्यास, गौतम व पाणिनि येथें चोहोंकडून उड्या टाकीत येतील! असो; एकंदरींत लक्ष्मीचा प्रभाव आलीकडे जसा आमच्या देशहितचिंतकांस कळून येऊं लागला आहे तसा पूर्वी कोणासही आला नसेल. पैसा उभा करून 'मंडळी' किंवा 'सभा' उत्पन्न केलीं कीं हवें तें कार्य होतें आहे! पण वरील समजुतीचा मूर्खपणा किती आहे हें क्षणमात्र विचार केला असतां हवें त्यास सहज समजणारें आहे. पहा बरें! सुयागुंड्यां-सारख्या व्यापाराच्या जिनसांचे जसे कारखाने देशोदेशीं आहेत व ते हवे तेथें चालतां येतील, त्याप्रमाणेंच वक्तृत्व, विद्वत्व, कवित्व, शिल्पकौशल्य इत्यादिकांची गोष्ट आहे काय? कालिदासासारख्यांची मधुर वाणी, शिवाजीच्या सारख्या राज्यकर्त्यांचें युद्धकौशल्य व राजकारण, फ्रिडियस् व रेफील अशांच्यासारखें शिल्प, हीं किती पैसा खर्च केला असतां पैदा होतील बरें? किती वक्तृत्वोत्तेजक सभा मिळून डिमॉस्-थेनीस् तर दूरच, पण अगदीं सामान्य प्रतीचा वक्ता तरी निर्माण करण्याचा पतकर घेतील? जॉन्सन् किंवा मेकॉलेच्या सारखे ग्रंथ मराठींत करून देण्यास किती 'दक्षिणा प्रैज कमिटी'स मक्ता दिला असतां काम होईल? असो; तर केवळ सभा स्थापून बक्षिसांची लालूच दाखविल्यानें आपल्या देशांत वक्तेच वक्ते होतील ही जी सदरील मंडळीची किंवा निदान त्यांतील कित्येक चाणाक्ष गृहस्थांची आशा आहे ती केवळ वेडगळपणाची आहे; आणि 'वक्त्यांचे वर्ग' हे शब्द 'हिऱ्यांचा कारखाना' या शब्दांसारखे सर्वथा अप्रयोजक होत! *

---

*कोणी कदाचित् असा आक्षेप घेतील कीं वर जें लिहिलें आहे तसा प्रस्तुत सभांचा बिलकुल उद्देश नाहीं. पण दोन तीन गोष्टींवरून पाहिलें असतां त्यांचा रोंख वरच्यासारखाच दिसतो असें म्हणणें भाग येतें. एक ही कीं, कोणी उमेदवारास दोनदां बक्षीस मिळालें, कीं प्रस्तुत गुण त्यास पुरतेपणीं साध्य झाला असें समजून त्यास पुनः बोलूं देत नाहींत. दुसरी गोष्ट मागें एके ठिकाणीं सांगण्यांत आलीच आहे कीं वरील पसार झालेल्या वक्त्यांनीं आपल्या वक्तृत्वाचा प्रकाश जनहितार्थ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

९ वरील कलमांत वक्तृत्वाविषयीं जें लिहिलें आहे तें सर्व गुणांस सारखेंच लागणारें आहे. तरी हें नीट न समजल्यामुळें वरील भ्रम बहुधा सर्वांच्या मनास जडलेला आढळतो. याचीं उदाहरणें वर दिलीं आहेतच. तीं सांगतांना लोकांच्या असमंजसतेचा जो आम्हीं उपहास केला आहे तो ज्यांस यथार्थ वाटणार नाहीं त्यांस मेकॉलेचा एतद्विषयक एक प्रसिद्ध लेख वाचण्याविषयीं आम्हीं शिफारस करितों.‡ तो वाचला असतां कोणतीही कला किंवा गुण यांची अभिवृद्धि कर्तव्य असतां पैशाचें साधन किती अप्रयोजक होय याविषयीं वाचकांची खात्री होईल. उघडच आहे कीं, पैशाचा लोभ ही जी मनुष्याच्या अंगची एक प्रबळ वासना आहे ती म्हणजे मोठीशी थोर आहे असें नाहीं. तेव्हां तिच्या योगानें प्रवृत्ति होऊन मनुष्याच्या हातून कोणतेंही श्लाघ्य कृत्य घडावें हें मुळींच संभवत नाहीं. शिवाय नुसत्या द्रव्यलोभापासून एका परिश्रमाखेरीज दुसरें कोणतें कार्य होणार? पुढें लालूच असली म्हणजे तेवढ्यापुरती मेहनत मनुष्य करील इतकेंच काय तें. कोणत्याही कलेंत पूर्णत्व पावण्यास उत्साहपूर्वक व्यासंग किंवा हौस जी एक लागत असते ती अर्थलाभाच्या केवळ आशेनें मनुष्यांत कशी उत्पन्न होईल? आणि त्याहीपेक्षां मूळची बुद्धि किंवा स्वाभाविक पटुत्व जें गुणी मनुष्यांत असावें लागतें तें पैशाच्या राशीच्या राशी पुढें मांडल्यानें तरी लवमात्रही उत्पन्न होईल काय? तेव्हां एकंदरींत पैशाच्या योगानें हवें तें करतां येईल, आणि आमच्या देशांत हल्लीं पैसा नाहींसा झाल्यामुळें लोककल्याणाचीं कामें होण्यास अडचण पडते, ह्या दोन्ही समजुती निवळ खोट्या आहेत. मनुष्यास खुपसुरत करण्याचें साधन किंवा रत्नें निपजविण्याची कृति हीं जशीं मुळींच संभवत नाहींत, त्याचप्रमाणें कोणा कोणा मनुष्यामध्यें ईश्वरदत्त जे गुण

पाडावा अशी वरील मंडळीची मोठी अपेक्षा होती व अद्याप आहे. शिवाय तिसरें असें कीं, सदरील समारंभांत बक्षीस मिळालें कीं, सरस्वतीचा वरदहस्त त्या मनुष्याच्या मस्तकीं चढलाच असें समजून त्यास तेथल्या तेथें भाषण करायास सांगणें. मुंबईच्या इ. स. १८७० सालच्या समारंभांत अशी एकदां मौज झाली कीं, वरच्याप्रमाणें केवळ तात्कालिक स्फूर्तीनें भाषण करायास नुकत्या तयार झालेल्या एका प्रसिद्ध वक्त्यास सांगितलें असतां तो सभेंत भलतेंच बोलून गेला! तेणेंकरून साऱ्या सभासदांस खालीं पाहावें लागून वरील प्रकार कोठून केला असें त्यांस झालें!

‡ 'Royal Society of Literature'—Miscellaneous Writings.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कधीं कधीं विरळ सांपडणारे ते उत्पन्न करण्याची आशा धरणें यासारखा वेडेपणा दुसरा नाहीं. असो; आतां वरील महत्त्वाच्या गोष्टीचें प्रत्यक्ष प्रमाण आमच्या वाचकांस दाखवून प्रस्तुत विषयाचा हा विभाग आटपतों. एक प्रमाण दक्षिणा प्रैज कमिटी. ही सभा आमच्या साऱ्या वाचकांस माहीत असेलच. हिचें वास्तव्य आज सुमारें पंचवीस वर्षें आहे. इतक्या काळांत हिजकडे शेंकडो पुस्तकें नजर होऊन आजपर्यंत पुष्कळ ग्रंथकारांस हिजकडून बक्षिसें पोंचलीं. आतां या कमिटीच्या द्वारें आजपर्यंत जो सरकारी पैशाचा विनियोग झाला त्याविषयीं जर विचार केला, तर इतकी रक्कम केवळ पाण्यांत गेली असें जरी म्हणतां येणार नाहीं, तरी निदान मूळच्या उद्देशाप्रमाणें तिचें मोठेंसें चीज झालें असें कोणासही वाटणार नाहीं. तोच पैसा पूर्वीं जसा गोरगरीब ब्राह्मणांस फुकट वाटला जात असे, त्याचप्रमाणें तो गेलीं पंचवीस वर्षें गद्यपद्यांच्या रचनेच्या श्रमाबद्दल विपन्न ग्रंथकारांस दिला जाऊन तितक्या गरीब लोकांस अन्नास लावण्यांत गेला इतकेंच सरासरी त्याविषयीं म्हणतां येईल. बाकी सभेचा जो खरा हेतु, कीं मराठी भाषेंत नवे नवे ग्रंथ होऊन ती सुधारणेच्या मार्गाला लागावी, तो एकंदरींत तितपतच सिद्धीस गेला! आतां हें खरें कीं, सदरहू कमिटीस नजर आलेल्या ग्रंथांत कांहीं सर्वमान्यतेच्या पदवीस पावले आहेत; पण त्यांबद्दल कमिटीनें आपणाकडे मान वळेंच ओढून घ्यावा हें अगदीं रास्त नाहीं. कांहीं महिन्यांपूर्वी येथील एका प्रसिद्ध पहिलवानानें साताऱ्यास कुस्ती मारली याबद्दल येथील 'बलवर्धक सभे'नें कृतार्थता मानणें किंवा प्रौढी झोकणें जसें बरोबर होणार नाहीं; त्याचप्रमाणें वरील कमिटीनें पसंत केल्यांपैकीं कांहीं पुस्तकें उत्कृष्ट ठरून लोकमान्य झालीं याचाही मान तीस आपणाकडे बिलकुल घेतां येणार नाहीं. कां कीं, प्रस्तुत सभा मुळींच नसती, तर तीं पुस्तकें होण्यास किंवा लोकांस आवडण्यास राहतीं असें मुळींच संभवत नाहीं. असो; हें एक उदाहरण झालें. दुसरें आलीकडील इंग्रेजी शिक्षणक्रम होय. इंग्रज सरकारचा या देशावर सर्वांत मोठा झालेला उपकार हाच होय, कीं ज्ञानाची अमोलिक देणगी त्यानें एतद्देशीयांस दिली व अद्याप देत आहे. गेल्या पन्नास पाऊणशें वर्षांत या देशांत चोहोंकडे ही नवी विद्या हळूं हळूं प्रसार पावून हल्लीं तिचा पुष्कळच फैलावा झाला आहे. सुमारें चाळीस वर्षांपूर्वी मेकॉलेनें जी नवी पद्धति सुरू केली तिच्यामुळें तर वरील प्रसारास फारच साह्य होऊन त्यामुळें देशाची एकंदर स्थिति आजला अगदीं बदलून गेली आहे असें म्हटलें असतां चालेल. पण इतकें होऊनही एतद्देशीय शाळांविषयीं व विद्यालयांविषयीं

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सरकारचा, इंग्रेज लोकांचा, व आपला जो बोभाट वरचेवर ऐकूं येतो तो सर्वांस माहीत असेलच. तो हा कीं, लोकशिक्षणाकडे देशाचें उत्पन्न इतकें खर्च होत असतां त्याचें म्हणण्यासारखें चीज कांहींच होत नाहीं. शिक्षणाच्या सर्व सोई करून ठेवून ज्यांकडून सरकारानें दहा दहा बारा बारा वर्षें विद्याभ्यास करविला, त्यांतून कित्येकांस तर पदरच्या दमडीच्या कवड्याही खर्चायास न लागतां नेमणुका, पगारी जागा वगैरे करून देऊन खुशाल विद्या संपादन करण्याची सवड करून दिली, आणि शेवटीं सगळा विद्याभ्यास आटपून संपूर्ण शस्त्रास्त्रांनीं सज्ज होत्साते जे सरकारच्या दरबारीं मानाचा विडा पावून देशहिताची दीक्षा पावले, ते एकदां सुखवस्तु होऊन संसारसुखाचा अनुभव घेऊं लागले कीं लागलींच पूर्वीच्या गोष्टी सर्व विसरून जातात.

आपल्या शिरीं स्वदेशाचें ऋण असून तें आपणास फेडलें पाहिजे, व चान्सेलर साहेबांनीं केलेला मंत्रोपदेश त्यावेळेस दिलेल्या चर्मपत्रांतच केवळ गुंडाळून ठेवायाचा नाहीं, या दोन्ही गोष्टींची त्यांस पुढें कधींही आठवण सुद्धां होत नाहीं. वर्षानवर्षें खपून मिळविलेल्या ज्ञानाचें व किताबाचें सार्थक स्टाकिंग् बूट चोहोंकडे मिरविण्यापलीकडे किंवा हंसून खेळून मौजेंत काळ घालविण्यापलीकडे वरील लोकांपैकीं कोणासही बिलकूल दिसत नाहीं. बाकी प्रस्तुत शिक्षणक्रम इकडे सुरू करण्याच्या वेळेस मेकॉले साहेबांच्या मनांत केवढाले तरंग येऊन चुकले असतील! कीं लवकरच या देशांतील अज्ञानाचा संपूर्ण विध्वंस होऊन विद्वत्तेंत, रसिकतेंत, देशाभिमानादि गुणांत वगैरे आमचे लोक इंग्लंडांतील लोकांशीं हळूं हळूं समत्व पावत जातील; व त्यांजसारखे मोठमोठे ग्रंथकार येथें निपजून स्वदेशीय लोकांस देशभाषेच्या द्वारें ज्ञानाचा मार्ग खुला करून देतील. या शेवटल्या गोष्टीचा तर साहेबमजकुरांस मोठाच भरंवसा होता; आणि तिच्यासंबंधें तर आमच्या नवीन विद्वानांनीं त्यांस जसा दगा दिला तसा कोणताच दिला नाहीं. मेकॉलेसाहेबांस मोठी आशा होती कीं, आपल्या नव्या तऱ्हेनें या लोकांत ज्ञानाचा जो थोडथोडा प्रसार होत जाईल तो सगळ्या देशभर फैलावण्याच्या कामीं हे नवे लोक आपल्या फार उपयोगी पडतील. ते असें कीं, ज्यांस इंग्रजी शिक्षकांकडून व इंग्रजी ग्रंथांच्या द्वारें साक्षात् ज्ञान मिळणार नाहीं, अशा आपल्या इतर लक्षावधि देशबांधवांस हे लोक त्यांच्याच भाषेनें नव्या कल्पना व नवे विचार मोठ्या प्रीतीनें व हौसेनें कळवीत जातील. ह्या विचार मनांत आणून या लोकांस वरील साहेबानें 'इंटरप्रेटर'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

म्हणजे 'दुभाषे' असें नांव प्रकृतविषयक लेखांत दिलें आहे. आतां हा 'दुभाष्ये'पणा या लोकांनीं कितपत केलासा आढळेल बरें! मेकॉले साहेब आज चाळीस वर्षांनीं पुनः हिंदुस्थानांत येऊन आपण लावलेला वृक्ष कितीसा लागवडीस आला हें जर पाहते, तर मूळच्या संकल्पांत आणि प्रत्यक्ष सिद्धींत पडलेली येवढी तफावत पाहून ते अगदीं थक होऊन जाते! ज्यांनीं इंग्रेजी विद्येच्या समुद्रांत सतत अवगाहन करून मनाच्या सर्व वृत्ति वृद्धिंगत करायाच्या, अंतःकरणास उत्कृष्ट संस्कार द्यावयाचा, आणि तेंच उत्तम फळ आपल्या इतर ज्ञानरहित देशबंधूंस मिळवून देण्याचा मार्ग– म्हणजे देश-भाषेंत ग्रंथ करणें— याविषयीं उद्योग करायाचा, त्यांची स्थिति सर्वांपरी वरच्याच्या अगदीं उलटच असून वरील 'दुभाष्ये'पणा करण्याविषयीं तर त्यांच्या मनांत अतिशयित तिरस्कार वागतो आहे हें पाहून साहेबमजकुरांस वर सांगितलेल्या आपल्या निबंधाचीच पुरतेपणीं आठवण झाली असती! असो! तर या दोन उदाहरणांवरून पूर्वोक्त सिद्धांताचा उत्कृष्ट प्रत्यय आमच्या वाचकांस आल्याशिवाय राहणार नाहीं. तेव्हां एकंदरींत सरते शेवटीं वरील गोष्ट पुनः दृष्टांतरूपानें येथें सांगतों कीं, पैशाचें साधन हें केवळ उदकासारखें आहे. जेथें अपेक्षित गुण बीजरूपानें गुप्त असेल तेथें जर वरील साधन त्यास जाऊन पोंचलें तर त्याचें चीज होईल यांत संशय नाहीं. पण वनस्पतीचें पोषक उदक आहे येवढेंच समजून केवळ उदकाचा संग्रह केल्यानें अपेक्षित वृक्षाची उत्पत्ति, वृद्धि, व फलद्रूपता या गोष्टी आपल्या स्वाधीनच्या झाल्या असें समजून केवळ यदृच्छेनें त्याचा विनियोग करणें, व त्यापासून फलप्राप्तीची आशा करून राहणें, यासारखें असमंजस व उपहासास्पद दुसरें कांहीं नाहीं!

[निबंधमाला–अंक २३]

यत्र विद्वज्जनो नास्ति श्लाघ्यस्तत्राल्पधीरपि ।
निरस्तपादपे देशे एरंडोऽपि द्रुमायते ॥*

१ शेवटच्या अंकांत प्रस्तुत विषयाचें आधुनिक स्वरूप सांगितलें. आतां त्यांत

---

* "जेथें विद्वज्जन नसतात तेथें अल्पबुद्धि मनुष्यही प्रशंसेस पात्र होतो; ज्याप्रमाणें ज्या माळावर कांहींच झाडेंझुडें नाहींत तेथें एरंड म्हणजे मोठा वृक्ष!"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

उपोद्घात केल्याप्रमाणें प्रस्तुत कलेचा यापुढें उत्कर्ष होण्यासारखा आहे कीं नाहीं, व तो होण्यास साधनें कोणतीं याविषयीं लिहूं.

२ मागें एके ठिकाणीं सांगण्यांत आलेंच आहे कीं, प्रकृत गुणाची आपल्या लोकांस आलीकडे जी ओळख झाली आहे ती परस्थ लोकांच्या परिचयानें. तेव्हां त्यांच्या सहवासानें आमच्या देशांत त्यांचे इतर गुण जसे क्रमाक्रमानें प्रसार पावत जातील त्याचप्रमाणें हाही जाईल हें उघड आहे.

लोकशिक्षणाच्या व इतर द्वारांनीं चोहोंकडे विद्येचा व ज्ञानाचा जसजसा फैलाव होत जाईल तसतशी ग्रीस, रोम, इंग्लंड, यांत झालेल्या वक्त्यांची आमच्या लोकांस माहिती विशेष होत जाऊन, व इंग्लिश लोकांच्या साक्षात् परिचयानें प्रस्तुत गुण जो त्यांत सांप्रत विद्यमान आहे त्याचें अनुकरण होऊन तो उत्तरोत्तर वृद्धि पावत जाईल यांत संशय नाहीं. हल्लींही बाबू केशवचंद्र सेनासारख्या कित्येक एतद्देशीय विद्वानांस प्रकृत कला बरीच साध्य झाली आहे; आणि ज्या ज्या ठिकाणीं इंग्रेजी विद्येचा बराच फैलावा झाला आहे तेथें सभांचा वगैरे कसलाही समारंभ झाला तरी थोडेंबहुत बऱ्याच प्रकारें भाषण करणारे लोक कोणी ना कोणीतरी असतातच. असो; तर याप्रमाणें हल्लींही वक्तृत्वाचा अंकुर जो फुटलेला दृष्टीस पडतो तो यापुढें असाच जर सतत पोषण पावत गेला, तर येथील जमिनीच्या उत्कृष्ट पिकाऊपणामुळें तो पुढें चांगला सरसावत जाईल यांत आम्हांस बिलकुल संदेह वाटत नाहीं.

३ पण वक्तृत्वाची वृद्धि होऊन त्याचा एकंदर लोकांस उपयोग होणें जर असेल, तर प्रस्तुतचा क्रम पुष्कळ बदलायास पाहिजे. वर सांगितल्याप्रमाणें वक्तृत्वाचें बीज अंकुररूपानें देशांत जागोजाग आविर्भूत झालें आहे खरें; पण हल्लींच्या स्थितीस सामान्य लोकांस त्यापासून कांहींएक फायदा घडण्यासारखा नाहीं. मोठमोठीं व्याख्यानें देऊन एतद्देशीय पंडितांनीं विलायतेंतील लोकांसही तोंडांत बोट घालवयास लावलें, किंवा आपल्या देशबांधवांस क्षणभर चकित करून सोडलें, तरी ज्यांस नवें शिक्षण प्राप्त न झाल्यामुळें इंग्रेजी भाषा व इंग्रेजी विचार कळत नाहींत अशा लाखोंगणती लोकांस तें काय होय! त्यांनीं त्यांचा लौकिक ऐकून स्वस्थ बसावें इतकीच गोष्ट.! तसेंच वरील लोकांच्या वक्तृत्वशक्तीचेंही चीज शें दोनशें लोकांनीं टाळ्या पिटल्याच्या पलीकडे कांहीं नाहीं. पण तेवढ्यानेंच

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्यांस कृतार्थता वाटून आपल्या कलेचा खरा उपयोग करण्याचें त्यांच्या कधीं मनांतही येत नाहीं. हा एक प्रकार झाला. दुसरा प्रकार अशिक्षित लोकांचा. यांच्या मंडळींत कोणा कोणास बरेंच वाक्‌पटुत्व असतें; पण वक्त्यास अवश्य जीं अनेक साधनें तीं यांस मुळींच अनकूळ नसल्यामुळें, फार तर काय, पण व्याकरणाची सुद्धां कित्येकांस भ्रांत असल्यामुळें, त्यांच्या अंगीं प्रस्तुत गुण थोडाबहुत असतांही तो प्रगट होण्याची सोय नसते.

४ तर आतां प्रस्तुत गुण आपल्या भाषेच्या द्वारानें उदयास येऊन सर्व लोकांस तो हितावह होण्यास काय काय सामग्री पाहिजे ती सांगतों. पहिलें कलम अर्थांतच उत्तम भाषा. चित्रें करणारास जशी उत्तम माती, आचाऱ्यास जसें उत्तम प्रकारचें साहित्य, तशीच वक्त्यांस उत्तम भाषा अगदीं अवश्य होय. ती त्यास अनकूळ नसेल तर त्याच्या अंगीं मोठी करामत असली तरी ती त्याची त्याच्यापाशींच राहील. रस्त्यांतील मातीचा ढीग पुढें आणून टाकून एकाद्या उत्कृष्ट जिनगरास त्याची उत्तम पुतळी बनविण्यास सांगितलें, किंवा भाजीभाकरीचें साहित्य देऊन पंचपक्वान्नांचा थाट उडविण्यास एकाद्या उत्तम आचाऱ्यास सांगितलें, तर तसें करणें जसें अत्यंत हास्यास्पद होईल; त्याचप्रमाणें भाषा सुधारण्याचा बिलकुल प्रयत्न न करतां उत्तम वक्तृत्व निपजविण्याचा जो आमच्या लोकांचा चोहोंकडे ज्यारी उद्योग चालला आहे तोही उपहासास्पद होय. भाषा सर्वथा अंकित असणें हें वक्त्यास किती जरूरीचें आहे हें डिमॉस्थेनीसूची मागें जी हकीकत दिली आहे तीवरून आमच्या वाचकांच्या लक्षांत आलें असेलच; आणि आजपर्यंत प्रसिद्धीस आलेल्या कोणत्याही वक्त्याचें चरित्र पाहिलें तरी तोच प्रकार आढळेल. तर उत्तम भाषा हें वक्तृत्वाचें पहिलें मोठें साधन होय. यास्तव आपल्या देशांत वक्ते उत्पन्न होऊन जनभाषेनेंच सर्वांचीं मनें एकाद्या विवक्षित कार्याकडे वळविण्याचें त्यांच्या अंगीं सामर्थ्य यावें असा जर हेतु असेल, तर एतद्देशीय भाषा म्हणजे काय अप्रयोजक, ती चांगल्या तऱ्हेनें शिकण्याची कोणीं उगीच रिकामी उठाठेव करावी, ती सुधरून काय करावयाचें आहे, दिवसेंदिवस सर्वसाधारण होऊं पाहणारी जी इंग्रेजी भाषा ती आली म्हणजे बस आहे, वगैरे खोट्या समजुती ज्या आज चोहोंकडे पसरल्या आहेत त्या अगोदर नाहींशा झाल्या पाहिजेत. या समजुतींचें खंडन आम्हीं यापूर्वी अनेक वेळां केलें आहे; फार

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तर काय, पण आमचें पुस्तकच एके रीतीनें त्यांचें खंडन होय! असो; तर याप्रमाणें आपल्या आपल्या देशांत प्रस्तुत कलेचा उत्कर्ष होण्याचें पहिलें मोठें साधन म्हटलें म्हणजे देशभाषा सुधारणें—म्हणजे तिच्या अंगचे सर्व गुण तिच्याठायीं प्रगट करणें, आणि संस्कृतादि अन्य भाषांच्या साहाय्यानें तिला विशेष परिपक्वतेस आणणें–हें होय. हें एक झालें. दुसरें साधन विद्वत्त्व व बहुश्रुतपणा. हीही गोष्ट आमचे लोक बिलकुल लक्षांत आणीत नाहींत. वक्तृत्वगुणाविषयीं अनेकांचे जे अनेक तरंग आहेत त्यांतील एक मोठा हा होय कीं ज्याअर्थी प्रकृत गुण हा केवळ ईश्वरदत्त होय त्याअर्थी वक्ता म्हणजे असा असला पाहिजे कीं, त्यास एकदम झोंपेंतून उठवून सभास्थानीं आणून उभा केला तरी विषय सांगतांच त्याच्या सरस्वतीचा ओघ तात्काळ उच्छृंखळपणें व अस्खलिततेनें चालला पाहिजे! असा वक्ता वस्तुतः पाहतां त्रिभुवनांतही सांपडायाचा नाहीं. डिमॉस्थेनीस्, सिसरो यांच्या सारख्यांसही भाषणाच्या अगोदर चांगली मजबूत तयारी करून यावें लागत असे. येवढें खरें कीं, एखाद्या मोठ्या निकराच्या प्रसंगीं मोठमोठ्या वक्त्यांनीं केवळ तात्कालिक स्फूर्तीनें समयविशेषीं भाषणें केलीं आहेत; पण तींही अगदींच अकल्पित विषयावर केलीं आहेत असें नाहीं. तयारी केलेल्या विषयास सोडून अंमळ इकडे तिकडे यांनीं थोडीशी भरारी मारली इतकेंच. असो; तर वरील समजूत केवळ पोरकटपणाची आहे. मनुष्याच्या अंगीं कसाही गुण असला, तरी परिश्रमाखेरीज व अभ्यासाखेरीज त्याचें तेज कधींही पडायाचें नाहीं. खाणींतून नुकता खणून काढलेला हिरा जसा तादृश तेजस्वी नसून शिल्पकारांच्या संस्कारप्रयोगाची त्यास अपेक्षा असते, त्याचप्रमाणें गुणिजनांच्या अंगीं वसणारी कला ही शिक्षणाखेरीज पूर्णत्वानें कधीं प्रगट होत नसते. असो; तर याप्रमाणें वक्तृत्व हें जरी मनुष्याच्या अंगीं जन्मसिद्धच असलें पाहिजे, तरी तें तसें कोणाचे ठायीं असतांही विद्वत्तेखेरीज तें पूर्ण शोभा कधींही पावायाचें नाहीं. विद्वान् व रसिक लोकांस तुष्ट करून त्यांचीं मनें आपल्या भाषणानें ज्यास वळविणें असेल त्यानें भाषाशुद्धता, अर्थसंगति, सुंदर व प्रौढ विचार हीं सर्व साध्य केलीं पाहिजेत. म्हणजे अर्थातच व्याकरण, तर्क, अलंकार या शास्त्रांचा अभ्यास करून शिवाय मोठमोठ्या नामांकित काव्यांचें, नाटकांचें, इतिहासांचें वगैरेही ज्ञान संपादन करून त्यांशीं त्यानें सतत परिचय केला पाहिजे. याखेरीज इतरही अनेक विषयांची माहिती त्यास असली तर चांगलीच; कारण दृष्टांत वगैरे देण्यास व भाषणास

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वैचित्र्य व मनोरंजकता आणण्यास ती फार उपयोगी पडते. तर प्रस्तुत कला आपल्या देशांत वाढण्यास वरील गोष्टींकडे आपल्या लोकांनीं लक्ष दिलें पाहिजे. सध्यां जसें जो उठला तो वक्तृत्व करूं लागतो तसा प्रकार उपयोगी नाहीं. तिसरें साधन अनुकरण. कोणताही गुण साध्य करून घेण्यास अनुकरणासारखा उत्तम मार्ग दुसरा नाहीं. यास्तव वक्तृत्वाची आपल्या लोकांस चांगली ओळख करून देण्यास प्राचीन व अर्वाचीन काळीं उदयास आलेल्या नामांकित वक्त्यांचीं भाषणें जर सर्वांस सुलभ होतील तर मोठा उपयोग होईल. आमच्या मराठी भाषेंत वरील सोय अद्याप म्हणण्यासारखी झाली नाहीं. 'अनेकविद्यामूलतत्वां'त, 'शालापत्रकां'त, व 'गद्यरत्नावलीं'त मात्र कांहीं भाषणांचीं भाषांतरें आहेत. त्यांखेरीज दुसरीं कोठें नाहींत. तर वक्तृत्ववृद्धीच्छु लोकांनीं 'वक्त्यांचे वर्ग' वगैरे स्थापण्याच्या व्यर्थ भरीस न पडतां वरील लाभ जर सर्व लोकांस, विशेषतः इंग्रेजींत तादृश निपुण न झालेल्यांस, करून दिला तर त्यापासून इष्टहेतु सिद्धीस जाण्याचा पुष्कळ संभव आहे.

याप्रमाणें वक्तृत्वाचा उत्कर्ष होण्यास मुख्य साधनें कोणतीं हवीं तीं सांगितलीं. यांखेरीज अंगविक्षेप, स्वर वगैरे जीं दुसरीं वक्तृत्वाचीं अंगें आहेत तीं गौण होत; यास्तव त्यांविषयीं कांहीं लिहीत नाहीं. सोन्यारुप्याच्या डागांस झिलई दिल्यानें जशी त्यांची प्रभा अधिक फांकते, त्याप्रमाणें वक्तृत्वास विशेष शोभा आणण्याचीं वरील उपकरणें होत. त्यांस स्वतःसिद्ध योग्यता विशेष नाहीं. यास्तव हल्लींच्या स्थितींत त्यांकडे विशेष लक्ष दिलें नाहीं तरी चालणार आहे.

५ येथवर प्रस्तुत विषयाच्या तिसऱ्या भागाविषयीं निरूपण झालें. आतां सरते शेवटचा भाग हातीं घेण्यापूर्वी सदरील अंकांत आलीकडे प्रसिद्ध झालेल्या व सध्यां प्रसिद्ध असणाऱ्या वक्त्यांविषयीं कांहीं लिहितों.

खालील लेख लिहिण्याचीं दोन तीन कारणें आहेत. एक तर जे प्रसिद्ध होऊन गेले त्यांचा कांहींतरी निर्देश करणें हें अत्यंत उचित होय म्हणून; दुसरें त्याविषयीं लोकांची यथार्थ बुद्धि करणें; आणि तिसरें निबंधाची पूर्णता, म्हणजे मागे जे कांहीं विचार प्रदर्शित केले आहेत ते अप्रमाण नाहींत असें दाखविणें. असो; इकडे म्हणजे महाराष्ट्र देशांत इंग्रेजीचा आरंभ बंगाल्यापेक्षां व मद्रासेपेक्षां फार उशीरानें झाला, यास्तव त्या विद्येचीं वक्तृत्वादि जीं फळें तीं त्याच मानानें इकडे पुष्कळ वेळानें म्हणजे अगदीं आलीकडे दृष्टीस पडूं लागलीं आहेत हें सर्वांस माहीत आहेच. तथापि या प्रांताचे

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

लोक हिंदुस्थानाच्या कोणत्याही भागांतील लोकांहून बुद्धीनें कमी तर मुळींच नसल्यामुळें वरील नवीन विद्येचा फैलावा गेल्या वीस पंचवीस वर्षांतही पुष्कळ झाला. या नवीन विद्वन्मंडळांत प्रस्तुत गुणाच्या संबंधानें प्रख्यातीस आलेले दोन गृहस्थ होते. ते दोघेही पूर्ववयांतच कांहीं वर्षांपूर्वी परलोकवासी झाले. एक रावसाहेब महादेव शास्त्री कोल्हटकर आणि दुसरे रावबहादुर विष्णु परशुराम रानडे. कोल्हटकर यांच्या 'अथेल्लो' नाटकाविषयीं प्रस्तुत मालेंत आम्हीं अनेक वेळां लिहिलेंच आहे. त्याखेरीज 'कोलंबसाचा वृत्तांत', 'पदार्थ आणि चलन' वगैरे आणखीही कांहीं थोडीं पुस्तकें त्यांच्या नांवावर प्रसिद्ध आहेत. रानडे यांचें नांव ग्रंथकारांच्या मालिकेंत मुळींच नाहीं म्हटलें असतां चालेल. त्यांचा लौकिक त्यांच्या निबंधांवर व वर्तमानपत्रांत ते मजकूर लिहीत असत त्यावरच काय तो आहे. या गृहस्थानें इंग्लिश भाषेचा फार चांगला अभ्यास केला होता; तो इतका कीं, त्याचे त्या भाषेंतील लेख वाचून खुद्द इंग्रजांसही भ्रांती पडावी ! हे सर्व लेख एकत्र करून छापण्याचा व ते लिहिणाराचा जीवनवृत्तांतही त्यांबरोबर सविस्तर देण्याचा बेत होऊन तें काम एका प्रसिद्ध विद्वानानें हातीं घेतलें होतें; पण त्याचें पुढें काय झालें तें समजण्यांत कांहींच आलें नाहीं. आमच्या नव्या लोकांचे दर वर्षी हजारों बेत होऊन ते ज्या पंथाला बहुधा जातात तीच त्याची गति झाली असावी !

असो; तर वरील दोघां गृहस्थांचा सामान्यतः विद्वत्तेविषयीं व हुशारीविषयीं जसा लौकिक होता तसाच वक्तृत्वाविषयींही होता. कोल्हटकर हे डेप्युटी एज्युकेशनल इन्स्पेक्टर असून आपल्या वक्तृत्वाच्या योगानें फार लोकप्रिय होऊन गेले होते. त्यांची भव्य मुखश्री व गंभीर स्वर यांच्या योगानें त्यांच्या भाषणास विशेष मनोवेधकता येऊन तें ऐकण्याविषयीं श्रोत्यांचीं मनें अगोदरच उत्कंठित होत. रानडे हेही चेहेऱ्यावरून मोठे पाणीदार दिसत; आणि त्यांचा स्वरही खणखणीत असल्यामुळें त्यांचें भाषण ऐकणारांच्या हृदयावर चांगलें ठसे. हे शेवटीं शेवटीं डेप्युटी कलेक्टरच्या जागेपर्यंत चढले असून त्या कामांतही त्यांचें तेज चांगलें पडलें. * असो;

---

* वरील हुद्यावर असतां रावबहादुरांनीं आपल्या अंगच्या हिंमतीचें व लोकहितपर बुद्धीचें एक उत्कृष्ट उदाहरण दाखविलें तें येथें सांगितल्यावांचून राहवत नाहीं. हें अर्थातच पंढरपूरच्या देवळाचीं दारें फोडून मोठमोठीं करून बडव्यांच्या व उत्पातांच्या दांडगाईस, अनाचारास, द्रव्यहरणास जो त्यांनीं चिरकाळ राहण्याजोगा

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

या दोघांचेंही वक्तृत्व आमच्या कानीं चांगलेंसें कधींही न पडल्यामुळें त्याविषयीं खात्रीचा असा कोणत्याही तऱ्हेचा आमच्यानें अभिप्राय देववत नाहीं. वर सांगितलेल्या गोष्टी दहा–पंधरा वर्षांमागच्या असल्यामुळें त्यांची वक्तृत्वाची ख्याति मूळची खरोखर किती, हुद्यानें आलेली किती, व श्रोत्यांच्या अज्ञानानें व अनभिज्ञतेनें किती हें आम्हांस सांगवत नाहीं. पण इतकें खरें दिसतें कीं, ज्याअर्थी वर सांगितलेला वरील गृहस्थांचा लौकिक विद्वानांच्या व अविद्वानांच्याही तोंडीं असे, त्याअर्थी प्रस्तुत गुणाचें वास्तव्य त्यांच्या अंगीं बरेंच असावें. हे निवर्तल्यापासून त्यांच्या मागें विशेष नांवाजलेले कोणी फार करून नाहींत. एका गृहस्थास मात्र त्यांच्या बरोबरीनें कदाचित् बसवतां येईल असें वाटतें. या नव्या वक्त्याची विद्वत्ता वरील दोघांच्यापेक्षां निराळी आहे; व स्वभावाच्या, चालचलणुकीच्या वगैरे इतर संबंधानेंही त्यांच्यांत व वरील दोघांत पुष्कळच तफावत आहे. वक्तृत्वाच्या संबंधानें पाहिलें तर तें प्रसंगविशेषीं चांगलें चित्तवेधक व समर्पक असतें यांत संशय नाहीं; पण वळवाच्या पावसासारखा त्याचा नेम म्हणून कधीं धरवत नाहीं. मनाच्या अस्थैर्यास्तव कधीं विद्वत्तेच्या, कधीं हुद्याच्या डौलांत, कधीं मत्सरास्तव, कधीं कांहींएक विशेष कारण नसतां केवळ हुक्कीखातर, वरील वक्त्यास स्वतःचेंच भान न राहून तो कोणीकडच्या कोणीकडेच भरकटत जातो! मग एकादे वेळेस असें होतें कीं, तें त्याचें वक्तृत्व त्याचें त्यासच सांवरतां सांवरतां पुरे वाट होते! असो; एकंदरींत तात्कालिक स्फूर्तीनें श्रोत्यांच्या चित्तास लागण्यासारखें भाषण करण्याची या गृहस्थाच्या अंगीं बरीच शक्ति आहे; पण वरच्याप्रमाणें तें

प्रतिबंध केला तो होय. एकंदरींत वरील गृहस्थाच्या अंगीं देशकल्याणाची खरी इच्छा, व त्याहून विशेष दुर्लभ जो आस्थापूर्वक उत्साह, तो पुष्कळ होता यांत संशय नाहीं. केवळ पुढें पुढें मिरवणाऱ्या हल्लींच्या कित्येक लोककल्याणेच्छूंप्रमाणें शुष्क पांडित्य करण्याची त्यांस आवड नसे. लोकाचाराच्या संबंधानें त्यांच्या वागणुकींत कित्येक मोठमोठे दोष होते खरे; व धर्मसंबंधींही त्यांचीं मतें ठीक नव्हतीं, तरी शेवटीं अंतकाळपर्यंत त्यांची वृत्ति जी अगदीं स्वस्थ व नेहमींप्रमाणें आनंदितच राहिली तिजबद्दल तारीफ केल्यावांचून व आश्चर्य वाटल्यावांचून कोणासही राहवणार नाहीं. इंग्लंडांतील प्रसिद्ध ग्रंथकार ह्यूम् याची उपमा वरील संबंधानें त्यांस सर्व प्रकारें पूर्ण साजेल!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

बहुधा अनियमित असल्यामुळें व स्वतः विषयींचा मजकूर त्यांत नेहमी कांहीं ना कांहीं तरी घुसवून दिल्यामुळें, त्यापासून श्रोत्यांस पुष्कळ वेळां म्हणण्यासारखें ज्ञान कांहींच न होऊन हंसण्यास मात्र विषय होतो !

या ठिकाणीं हिंदुस्थानाच्या इतर भागांतील प्रसिद्ध वक्त्यांचाही कांहीं निर्देश करणें अवश्य होय. कां कीं, दिवसानुदिवस एकराज्याच्या संबंधानें, व राजकीय, लौकिक, धर्मसंबंधी वगैरे प्रकरणांनींही दूरदूरच्या प्रांतांत परस्परांविषयीं यापूर्वी जें औदासीन्य किंवहुना दुजेभाव असे तो मोडत जाऊन स्नेह जमत चालल्यामुळें देशाच्या एके भागाच्या जी हिताहिताची गोष्ट तीच बाकीच्या सर्वांस लागेशी झाली आहे. शिवाय ज्यांविषयीं पुढें उल्लेख करावयाचा आहे त्यांची प्रसिद्धी साऱ्या देशभर असून ते चोहोंकडे फिरलेलेही आहेत. तेव्हां त्यांची वक्तृत्वशक्ति अनुभविलेले इकडे पुष्कळ लोक असल्यामुळें त्यांचा उल्लेख इकडील वक्त्यांप्रमाणेंच केला असतां चालणार आहे. असो; आधुनिक वक्तृवर्गांत मुख्यत्वें करून पहिलें नांव म्हटलें म्हणजे बाबू केशवचंद्र सेन यांचें होय. हे ब्रम्हसमाजाच्या मंडळींत अग्रगण्य असून त्या मार्गाच्या प्रीत्यर्थ यांनीं युरोपांत व अमेरिकेंतही आपली वक्तृत्वशक्ति गाजविली हें सर्वांस माहीत आहेच. हे विलायतेस गेले होते तेव्हां यांच्या विद्वत्तेची व वक्तृत्वाची चोहोंकडे प्रशंसा होऊन कित्येक पुरुष व बायका लागल्याच आपला ख्रिस्ती धर्म सोडून यांच्या पंथास अनुसरल्या. तसाच प्रकार अमेरिकेंतही घडून आल्याचें समजतें. असो; एकंदरींत या सर्व गोष्टींवरून प्रस्तुत गुण बाबूमजकुरांच्या अंगीं अप्रतिम असावा असें दिसतें. यांच्या खालोखाल प्रसिद्धि पाहिली तर बाबू प्रतापचन्द्र यांची होय. यांचाही विद्वत्व व वक्तृत्व या गुणांविषयीं चोहोंकडे मोठा लौकिक आहे. केशवचन्द्र सेनाप्रमाणेंच हेही कांहीं महिन्यांपूर्वी विलायत गाजवून आले. तीन-चार वर्षांपूर्वी हे येथेंही आले होते; व चालीप्रमाणें चोहोंकडे व्याख्यानें, उपदेश वगैरे प्रकार झाले. ब्रम्हसमाजाची येथें शाखा स्थापण्याकरतां बाबूंनीं पुष्कळ खटपट केली, पण श्रोत्यांस स्वतःचें हित त्यांच्यापेक्षां बरें कळून कोणी म्हणण्यासारखा त्यांस हुकार दिला नाहीं. इतर समारंभाप्रमाणेंच वरील समारंभ मंडळीनें साजरा करून वक्त्याचे आभार मानणें वगैरे सर्व यथाविधि केलें; पण आपल्या वक्तृत्ववृक्षास गारोब्याच्या आंब्याप्रमाणें तत्क्षणींच फलद्रूपता व्हावी हा जो हेतु वरील धर्मोपदेशकानें मनांत धारण केला होता तो मात्र बिलकुल सिद्धीस गेला नाहीं. असा आशाभंग झाला तेव्हां बाबूंनीं

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दुसरीकडे संधान करण्याचा यत्न केला. येथील रडत कडत चाललेल्या प्रार्थनासमाजानें व मयत 'थीइस्टिक् आसोशियेशन्' (देवशोधक मंडळी) हिनें ब्रह्मसमाजाशीं एकात्मक होऊन आपल्या पंथाचें नांव धारण करावें असा त्यांनीं विचार काढला; पण काय झालें असेल तें असो, तोही वरील भक्तमंडळीस मान्य झाला नाहीं. असो; एकंदरींत वरील वक्त्याचें देशाटन पुष्कळ होऊन त्याची प्रस्तुत गुणाबद्दल जिकडे तिकडे ख्याति आहे. पण वरील बाबूंचीं एकदोन भाषणें ऐकून आमची जी समजूत झाली ती येथें स्पष्ट लिहिली पाहिजे. ती ही कीं, सभेंत उभें राहून साधारण चार चौघे बोलतात त्याप्रमाणें इंग्रेजींत भाषण करण्याची शक्ति त्यांच्या अंगीं आहे खरी; पण त्यांच्या सार्वत्रिक प्रसिद्धीसारखा त्यांच्या भाषणांत मोठा अद्भुतसा गुण आम्हांस कोणताही दिसला नाहीं. तोंपर्यंत इकडील लोकांनीं बंगाल्यांतील बाबू कसा तो मुळींच पाहिला नव्हता यास्तव, व त्यांची ख्यातिही सर्वांनीं अगोदरच ऐकिली होती यामुळें, त्यांची प्रशंसा लहानथोरांच्या सर्वांच्या तोंडीं तेव्हांच झाली असें आम्हांस वाटतें. त्यांच्या भाषणांत म्हणजे कांहीं अपूर्व रस होता, व तो समजण्याजोगती मंडळीच्या ठिकाणीं अभिज्ञता होती, हें म्हणणें म्हणजे अंमळ पंचाइतीचेंच ! या आमच्या मतास प्रस्तुत भाषणाचें फळ कितीसें दृष्टोत्पत्तीस आलें याविषयीं जें वर नुकतेंच वाचकांस कळविलें आहे त्यावरून चांगलीच बळकटी येते. ज्या लोकांनीं त्याप्रसंगीं येथेच्छ माना डोलवल्या व टाळ्यांचा गजर केला, व कोणी विद्वत्तेची, कोणी धर्मपरायण बुद्धीची, कोणी इंग्रेजीच्या ज्ञानाची, कोणी वक्तृत्वशक्तीची, अशी आपआपल्या प्रकारें भाषणकर्त्याची खूप तारीफ केली, त्यांनींच ब्रम्हसमाजास मिळण्याची खुषी असल्याबद्दल हात वर करण्याचा जेव्हां प्रसंग आला तेव्हां कोणी सगळा तर कोणी अर्धाच, आणि तोही तिघांचौघांनीं, असाच हात वर केला ! शिवाय वरील वक्त्याच्या भाषणाचा असाही प्रकार नजरेस येतो कीं, जें भाषण मुंबईस होऊन श्रोतृमंडळीच्या आग्रहास्तव छापलें गेलें, तेंच येथें, व तेंच लंडनमध्यें ! त्या सुमारास एक अमेरिकन प्रोफेसर सीलि नामें करून येथें आले होते; त्यांची जशी छापील भाषण करण्याची तऱ्हा होती,*

* वरील साहेबांनीं ख्रिस्तीधर्माच्या गौरवाचें असें एक व्याख्यान येथें दिलें. तें पहिल्या प्रसंगास बरेंच चित्तवेधक होतें. पण पुढें एके दिवशीं पाहतां तें जसेचें तसें शब्दानशब्द एका लहानशा पुस्तकांत वरील प्रोफेसराचे नांवानें छापलेलें सांपडलें ! हा प्रकार आपलेंच द्रव्य आपण चोरल्यासारखा होय !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तसाच प्रकार प्रतापचंद्र यांचा आहेसा दिसतो. तसेंच धर्मोपदेशकाच्या अंगीं जी गंभीरता व औत्सुक्य दृष्टीस पडावें तेंही प्रस्तुत वक्त्याच्या अंगीं विशेष दिसत नाहीं. पुण्यांतून नुकते यशस्वी होऊन गेलेले जे दयानंदस्वामी त्यांच्याप्रमाणेंच वरील बावूंस कुचेष्टा करण्यांत मोठी प्रतिष्ठा वाटते. नवा धर्म जो स्थापायाचा तो जुन्याची विटंबना केल्यानें, व पोरांसोरांस व मूर्ख लोकांस हंसविण्यानें, येवढ्या-नेंच केवळ स्थापिला जाईल अशी त्यांची समजूत आहेशी दिसते. असो; एकंदरींत सर्व गुणांनीं या दुसऱ्या वक्त्याची योग्यता पहिल्याहून पुष्कळ कमी येईल असें आम्हांस खास वाटतें.

आतां सरतेशेवटीं वरील दोघांहूनही जाडी प्रकरण जे वरील महाविख्यात स्वामी त्यांच्याविषयीं कांहीं लिहून हा अंक व हा भाग आटपतों. यांस वरील दोघां बावूंच्याहूनही वरच्या पदवीस चढविण्याचें कारण उघडच आहे कीं, ते त्यांच्या-सारखे केवळ प्रेषित होऊं पाहत नाहींत; तर बुद्ध, ख्रिस्त, महंमद, राममोहन राय, यांच्याप्रमाणें नव्या पंथाचा प्रवर्तकच होण्याची त्यांनीं उमेद धरली आहे. स्वामी महाराजांनीं आमच्या पुण्यपत्तनास आपल्या पवित्र मूर्तीनें पावन करून कांहीं महिन्यांपूर्वी देशोन्नत्यर्थ जीं अनेक व्याख्यानें दिलीं त्यांतील एकांत आपल्या भाविक शिष्यवृंदास त्यांनीं आपला चरित्रमहिमा ऐकविला. त्यावरून असें कळतें कीं, आर्यसमाजवाल्यांची पुण्यभूमि व महातीर्थ गुजराथेंतील अजमीर नामक गांव होणार! कबीर, तुळशीदास, तुकाराम, वगैरे आजपर्यंत थोर व पुण्यशील मान-लेल्या महामूर्ख व महादुष्ट लोकांची तेजोहानि करून महार-मांगप्रभृति शूद्र जातींचा अभ्युदय करणारें तेज तेथें उदय पावलें. हें या आर्यभूमीवर तिच्या मोठ्या दुदैवानें आज चाळीस वर्षें झळकत असून, आलीकडील दोन-तीन वर्षांपर्यंत तें जागच्या जागींच दडून कसें राहिलें याचा आम्हांस मोठा चमत्कार वाटतो व चित्तास अत्यंत विषाद होतो! प्रस्तुत भद्र पुरुष हे आपल्या देशबंधूंच्या पारलौकिक हिताची येवढी कळकळ बाळगीत असतां आज निदान वीस वर्षें तरी मूर्तिपूजेच्या घोर पाप-मार्गास अनुसरल्यानें कोट्यावधि लोकांच्या आत्म्यांचें जें आज अक्षय नुकसान झालें तें त्यांच्यानें खुशालपणीं कसें पाहवलें कोण जाणें! त्यांचे कित्येक महाविद्वान् शिष्य तर त्यांस ल्यूथरची उपमा देतात; व सकृद्दर्शनीं निदान बहिरंगदृष्ट्या तरी तिजवर कोणीहि आक्षेप घेईलसें वाटत नाहीं. मग स्वामींचें अंतरंगच येवढें कठोर कां बरें? त्यांनीं स्वचरित्रांत सांगितलें आहे कीं, त्यांचा मामा वारला

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

असतां ते वयानें लहान असतांही त्यांच्या डोळ्यास टिपूसही आलें नाहीं; तेंच निर्वाण निर्ममत्व तर वयःपरत्वें उत्तरोत्तर परिपक्व दशेस आलें नसेल ना ?

दयानंदजींनीं धर्मविषयावर जीं आलीकडे कित्येक नवीं मतें प्रकट केलीं आहेत,—जीं त्यांच्या सच्छिष्यांनीं मोठ्या प्रेमळ भक्तीनें टिपून घेऊन त्यांचा चोहोंकडे मोठ्या आस्थेनें प्रसार मांडला आहे; व ज्यांच्या योगानें संस्कृतशून्यांसही अकस्मात् विद्वत्वाची स्फूर्ति होऊन बड्या बड्या पंडितांशींही टक्कर मारण्याचें अंगीं सामर्थ्य येतें—* त्याविषयीं येथें विचार करावयाचा नाहीं. त्याविषयीं पुढें प्रसंगोपात्त एकादे निबंधांत स्वतंत्रपणें लिहितां येईल. तसेंच स्वामींची विद्वत्ता कशी काय आहे या विषयींही आम्हांस लिहिण्याचें प्रयोजन नाहीं. त्यांच्या प्रसादानें ज्यांस चार दिवसांत चार वेद पालथे घालतां आले, व यजुर्वेद तर पांढऱ्याचा काळा व काळ्याचा पांढरा होऊन गेला, त्यांजवरच स्वामींचे पोवाडे गाण्याचें किंवा कवित्वशक्ति शेष राहिली असल्यास एकादें वीररसप्रधान काव्य रचण्याचें आम्ही सोंपवून देतों. या ठिकाणीं फक्त वक्तृत्वाच्या संबंधानें प्रस्तुत परमहंसांची योग्यता कितीशी आहे ती पाहूं.

वरील वक्तृत्वाचें स्वरूप या शहरच्या लोकांस जसें पूर्णपणें दृष्टीस पडलें तसें इतर कोणत्याही ठिकाणीं पडलें नसेल. बाकी पुष्कळ ठिकाणीं म्हणजे मुंबई, अमदाबाद, नाशिक, सातारा वगैरे शहरीं सद्धर्मविवेचनेच्छु लोकांनीं स्वामींस पाचारण करून त्यांचें अमूल्य ज्ञान मोठ्या भक्तीनें श्रवण केलें; पण पुण्यास जसा थाट उडाला तसा कोठेंही नाहीं. गेल्या जुलई व आगस्ट महिन्याभर स्वामींच्या नांवांवर सगळें शहर जसें काय झुलत होतें ! दररोज रात्रीं दिवसां स्वामींच्या भोंवतीं ज्ञानेच्छु मंडळीची सारखी झिमड ! फार तर काय, पण सगळ्या लोकांत ज्ञानाच्या संबंधानें केवळ श्रेष्ठ म्हणून मिरविणाऱ्या अशा पुण्याच्या पुढारी लोकांसही स्वामींनीं असे आपले अंकित करून सोडलें होतें कीं, त्यांच्या

---

* वरील प्रसाद केवळ एतद्देशीयांसच झाला असता तर इतकें नवल नव्हतें; पण चमत्कार काय कीं, जेथें वेदविद्येचा किंबहुना नुसत्या संस्कृताच्या ज्ञानाचाही प्रवेश होण्याचा फारसा संभव नाहीं, अशा माजिस्ट्रटी कोर्टासही तो लाभ झाला. स्वामींच्या मिरवणुकीपासून उत्पन्न झालेल्या गाढवाच्या खटल्यावर आमच्या सिटी माजिस्ट्रेट साहेबांनीं जें फाइंडिंग् (अभिप्राय) लिहिलें आहे तें मोक्षमुल्लर साहेबांनीं किंवा हौग् साहेबांनीं लिहिलें आहे कीं काय असा भास होतो !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सेवेव्यतिरिक्त त्यांस कांहीं दुसरें सुचेनेसेंच झालें ! तेहेतीस कोटी देव सोडून देऊन एका देवास भजा, मूर्तिपूजनाचा घोर पापमार्ग सोडून द्या, तो देवास खचीत अगदीं आवडत नाहीं, व त्यामुळेंच तर आपल्या देशाचें व प्राचीन ग्रीक, रोमन, मिसरी, पारसीक इत्यादि लोकांचे देवानें रागानें वाटोळें करून टाकलें, दोनतीन वर्षांमागें पंढरपूरच्या देवास जशी शिक्षा मिळाली तसा प्रकार जेव्हां घरो-घर सुरू कराल तेव्हांच देशाच्या उन्नतीस आरंभ होईल, ब्राम्हणांचें व भटांचें माहात्म्य वाढवून त्यांनीं उपदेशिलेल्या मार्गास अनुसरून रे तुमचें काय कल्याण होणार !—मराठीशाही बुडून चोहोंकडे इंग्रेजी झाली आहे हेंही तुम्हीं कसें लक्षांत आणीत नाहीं ! तीं तुमचीं जुनीं देवळें, जुनीं व्यासपीठें, जुनीं धर्मपुस्तकें वगैरे सर्व आतां विसरा; हल्लीं इंग्रजी राज्यांत नवीं नव्या पद्धतीचीं मंदिरें जेव्हां बांधाल, खुर्च्या-टेबलें आंत ठेवाल, 'प्रार्थनासंगीता'सारखीं अगदीं गाळीव धर्मतत्त्वांचीं अत्यंत शुद्ध अशीं जेव्हां पुस्तकें बाळगाल, व युनिवर्सिटींत पसार होऊन मोठाले किताब मिळविलेल्या एकाद्या विद्वानास धरून त्याच्या धोरणानें जेव्हां चालाल तेव्हां स्वर्गाचा मार्ग तुम्हांस दिसेल; पूर्वींचे मार्ग आतां सारे बंद झाले आहेत—अशा प्रकारचा उपदेश मिशनरी लोक त्यांच्याच मतांचें थोडेंसें रूपांतर करून देशास नवा धर्म देऊं पाहणारे आमचे नवीन पंडित हे आज वर्षानवर्षें करीत आले. पण त्यांच्या इतक्या दिवसांच्या उपदेशानें, इतक्या व्याख्यानांनीं, इतक्या मासिक पुस्तकांनीं व इतक्या ग्रन्थांनीं तेहेतीस कोटींतला एकही देव कमी झाला नाहीं, किंवा एकही मूर्ति भंगली नाहीं ! तेव्हां अशा संधीस प्रस्तुत परमहंसाचा जो उदय झाला तो त्यांस किती अभिनंदनीय होय हें सर्वांस सहज समजेल ! वरील मंडळींचें फसे काय, कीं ज्यांच्या उद्धारार्थ ते स्वर्गास शिड्या लावण्याची तजवीज करीत त्या सामान्य लोकांचा त्यांजवर बिलकुल विश्वासच मुळीं बसत नसे. खिस्ती धर्म स्वीकारलेल्या लोकांस तर ते बाटेच म्हणत; व इतरांस धर्मभ्रष्ट किंवा नास्तिक म्हणत. तेव्हां उपदेशाचा मार्ग येथेंच अगोदर खुंटला. पण दयानन्दजींची कशी मौज आहे ! ते परिव्राजकाचार्य असल्यामुळें विरक्त, धर्मशील वगैरे तर झालेच; शिवाय विद्वत्तेची मोठी ख्याति असून वेदग्रंथांचा तर त्यांस अतोनात अभिमान;—तो हर एक प्रसंगीं ते बोलून दाखवितातच ! तेव्हां वरील गुणांनीं लोकांचा विश्वास जडण्याचें त्यांजपाशीं उत्कृष्ट साधन असून शिवाय वरील धर्मस्थापकांचा मुख्य जो मुद्दा कीं कसातरी मूर्तींचा एकदां सत्यानास होवो तो कटाक्ष वरील

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

बोवांचा तर त्यांच्याहूनही चौपट ! तर याप्रमाणें वरील सर्वोत्कृष्ट सोयी असल्यामुळें स्वामीमजकुरांचा जेथें तेथें मोठा आदरसत्कार झाला. शिष्यपरिवारासह यथेच्छ चमचमीत पाहुणचार, धर्मजिज्ञासु व मुमुक्षु जनांची दर्शनार्थ नेहमीं दाटी, विद्वत्तादि गुणांचा सर्वतोमुख जयजयकार, अशा सोहळ्यांत त्यांचें जेथें तेथें कालक्रमण झालें. पुण्यांत तर मागें सांगितल्याप्रमाणें स्वामींचा जो सत्कार झाला तो कांहीं विचारूंच नये ! त्यांतून * 'हिंदु क्लब' मध्यें व्याख्यानसमयीं जो थाट नजरेस पडे तो तर कांहीं अवर्णनीय ! श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य उंच व्यासपीठावर खुर्चीवर बसलेले, त्यांच्या सरस्वतीच्या ओघाचा थेंब ना थेंब टिपून घेण्यास लेखकमंडळी जवळ बसलेली, भोंवतालीं स्वामींचे मुख्य पुरस्कर्ते असे कोणी बडे विद्वान् कोणी छोटे विद्वान् वक्तृत्वाचें सेवन करून मान डोलवण्यास व हंसून विनोदास रंग आणण्यास सदा तत्पर असलेले, आणि सगळ्या दिवाणखान्यांत कोणी केवळ मौज पाहण्याकरितां, कोणी मूर्तिपूजेस कंटाळून तींतून सप्रमाण मुक्त होण्याकरतां, कोणी वक्तृत्वाचा लाभ करून घेण्याकरितां, कोणी ब्राह्मणांची व भटांची फजिती ऐकण्याकरतां, अशा निरनिराळ्या उद्देशांनीं जमलेल्या मंडळीचा थाट ! असा अपूर्व श्रोतृवृंद पाहून कोणत्या वक्त्यास आपलो धन्य वाटणार नाहीं ! मग अगोदरच पंडितंमन्य व अहंकाराचें केवळ वसतिस्थान असे आमचे परमहंस तर केवळ अकांडतांडव करूं लागले यांत काय आश्चर्य ? प्रार्थनासमाजाच्या धुरंधरांनीं पुढें पुढें करून आपली जी येवढो मिजास चालविली आहे व मंडळीचा थाट जमवून ते आपणांस हातावर झेलीत आहेत, याचें गुप्त बीज काय याचा विचार स्वामीमहाराज आपली विशाळ बुद्धि अंमळ खर्च करून जर करते तर

---

* इंग्लंडांत शंभर वर्षांपूर्वी 'जॉन्सन्चा क्लब' म्हणून एक मोठमोठ्या नामांकित पंडितांची मंडळी दर आठवड्यास एके ठिकाणीं जमत असे. त्या धाटणीवर वरील 'क्लब्' येथें एका प्रसिद्ध ठिकाणीं कांहीं दिवस जमत असे. पण इंग्लंड तो इंग्लंड आणि हिंदुस्थान तो हिंदुस्थान ! 'जॉन्सन्चा क्लब' सुमारें पन्नास साठ वर्षें सारखा चालला होता; आणि आमचा तितके दिवसही चालला कीं नाहीं कोण जाणे ! कांहीं दिवस पूर्वीं त्याचा मिलाफ येथील 'गायन समाजा'शीं होणार म्हणून ऐकिलें होतें. हा अपूर्व संयोग कोणत्या रसायनव्यापारानें होणार होता कोण जाणे !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्यांची खात्री झाली असती कीं, ज्यांचा जन्म वेदशास्त्रादिकांचा निवळ अज्ञानानें व दुराग्रहानें उपहास करण्यांत गेला, ज्यांस या देशांत नुसतें बरें म्हणण्याजोगतेंही आजपर्यंत कांहींच दिसलें नाहीं, वैदिक मार्गाचा उत्कर्ष करण्याची ज्यांची इच्छा तर अशी प्रबळ आहे कीं, तो सगळा एकीकडे गुंडाळून ठेवून किंवहुना त्याचा उच्छेद करून डोळे मिटण्याचा व गाणें बजावणें करण्याचा धर्म चोहोंकडे फैलावण्याचा ज्यांचा यत्न सतत चालू आहे, ते आपल्या चरणीं एवढे लीन जे झाले आहेत ते आपलें अज्ञान नाहींसें करून घेऊन आपला मूर्खपणा पदरीं घेण्याकरितां झाले असतील असें नाहीं! मनुष्यस्वभावाची ज्यास लेशमात्र म्हणून ओळख आहे त्यासही वरील विरोध तेव्हांच भासला असता, व यांत कांहीं तरी गोम आहे असा संशय आला असता. पण स्वामींस तसें बिलकुल झालें नाहीं. आपल्या दररोजच्या चंदीस भुलून गेल्यामुळें त्यांची जुक्ती, प्रमाण, अनुमान वगैरे सर्व लटपटून गेलें! ज्यास खरोखरच धर्माची सुधारणा करण्याचें मनांत असून नवा पंथ स्थापायाचा असेल, तो आपल्या प्रतिपक्ष्यांच्या मतलबी मानसन्मानास कधीं भुलायाचा नाहीं. त्यांतून भारती युद्धांत शिखंडीनें जें पांडवांचें कार्य करून दिलें, किंवा एकाद्या किल्ल्याचा दरवाजा फोडणें असतां उंटास पुढें करून जें काम करून घेतात, तसा उपयोग आपली अंजारणी गोंजारणी करून कोणी करून घेण्याचें मनांत आणल्यास तर कोणत्याही सामान्य मनुष्यास अतिशय राग येईल. पण प्रार्थनासमाजाच्या अध्वर्यूंनीं आपल्या पंथाच्या पुष्ट्यर्थ बळी देण्याकरितां आर्यसमाजाची स्वामींच्या द्वारें उत्पत्ति करून त्याचें वरील दुष्ट हेतूनें पोषण करण्याचा घाट घातला असतां त्याच्या जनकाच्या बिचाऱ्याच्या तें मुळींच ध्यानींमनींही नाहीं!

स्वामींच्या वक्तृत्वाच्या परीक्षेस एवढी प्रस्तावना पुरे आहे. ही इतकी लांब लिहिली हेंही कित्येकांस कदाचित् नीट वाटणार नाहीं. पण या शहरांत महिना दोन महिने सारखे गाजून केवळ अजेयत्वानें जे चोहोंकडे मिरवत होते, ज्यांचीं व्याख्यानें (एवढा शब्द तरी स्वामींच्या मतलबी पुरस्कर्त्यांनींच त्यांच्या भाषणांस दिलेला, एरवी त्यांस तो पुरतेपणीं शोभण्याची मारामारच!) बडे बडे विद्वान्ही शिंगें मोडून वांसरांत शिरून पोरांसोरांबरोबर मोठीं भक्तिपुरस्सर ऐकत होते, ज्यांनीं आज हजारों वर्षें पडलेल्या प्रवाहास सहस्रबाहु अर्जुनाप्रमाणें सहसा रोध करून या आर्यभूमीच्या हितकर्त्यांत पहिली पायरी पटकावण्याची हाव बांधली आहे, व वरील महान् उपकाराबद्दल पदरजीं लीन होत्सात्या ज्यांच्या सच्छिष्यांनीं

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्यांस गजेंद्रमस्तकारूढ करून मोठ्या जयघोषानें व समारंभानें एकाद्या समरविजयी वीराप्रमाणें त्यांकडून पुरप्रवेश करविला* अशा—श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य-वर्यत्वाद्यनेकगुणविराजमान दयानंदजींचा गुणानुवाद पृष्ठ अर्ध पृष्ठांत कसा आटपेल ?

---

* श्रीमत्परमहंसांनीं आपल्या चुटपुटत्या शास्त्रज्ञानानें पुण्याच्याचशा काय, पण एकंदर सगळ्या भारतवर्षीय पंडितांचाही पराभव करून टाकला, व त्यांच्याशीं वादास उभें राहण्यास कोणाचीही छाती होईना, एवढा प्रताप आमच्या मतें कोण-त्याही समंजस व सुज्ञ मनुष्यास पुरेसा झाला असता पण रिपुषट्काचा स्वामींनीं जय केला असतांही त्यांतील पांचवा एकाएकीं उच्छृंखळ होऊन त्यानें शिष्यमंडळीस जें प्रेमाचें व भक्तीचें भरतें आलें त्यास साहाय्य केलें. स्वामींची एकाद्या नव्या नवऱ्या मुलाप्रमाणें मोठ्या थाटाची वरात निघणार ही बातमी पुष्कळांस अगोदर खरीशीही वाटेना; गटारयंत्रावरील भटांनीं उगीच द्वेषबुद्धीनें ती पिकविली असेल असें वाटलें. पण अंमळशानें पाहतात तों सर्वांची भ्रांति फिटली. महारापोरांनीं व कामाठ्यांनीं मशाली व दिवट्या धरल्या आहेत, परमहंस गजेंद्रावर आरूढ झाले आहेत, पुढें बाजांचे ताफे चालले आहेत, व लबाड आणि दुष्ट ब्राह्मणांच्या चिरकालिक दास्यांतून निमुक्त झालेले असे त्यांचे शिष्य मोठी कृतकृत्यता मानून आपल्या सद्गुरूंचा पार्श्वभाग सुशोभित करताहेत, अशा थाटानें पालखींत मिरविलेल्या शारूयाच्या सवाईनें स्वारी ब्राम्हणांचें नाक ठेंचीतच शहरांत प्रवेश करती झाली. शेवटीं बुधवारांत दाखल होऊन ज्या ठिकाणाहून दयेचें व आनंदाचें शुभ वर्तमान चोहोंकडे फैलावलें त्या पवित्र जागीं सगळे वऱ्हाडी येऊन दाखल झाले. श्रीमत् सिंहासनावर चढले; मग सद्धर्माच्या प्रीत्यर्थ येवढा खटाटोप करून थकलेली भागलेली अशी शिष्यमंडळी मोठी कृतकृत्य होत्साती जागजागीं बसली. नंतर एकादोघा सच्छिष्यांनीं सुरस भाषणें करून एका पंडिताकडून जगद्गुरूंचा स्तुतिपाठ करविला. याप्रमाणें महिना दीड महिना चाल-लेल्या खटपटीचा सर्व बऱ्याप्रकारें शेवट होऊन एका समाजस्थापनेखेरीज कोणतीही कर्तव्यता उरली नाहींशीं दिसली. पण देवाची लीला अगाध ! त्याचें मूर्तत्व नाहींसें करून टाकून वास्तव स्वरूपाची प्रतीति लोकांच्या हृदयांत ठसविण्यास दयानंदजींनीं व त्यांच्या चेल्यांनीं येवढा विभु रचला असतांही तो अकस्मात् ढासळून सर्वांवर दे माय धरणी ठाय असा प्रसंग एकाएकीं येऊन गुजरला. छबिन्याची मंडळी जी बाहेर उभी राहिली होती तिची व त्यांच्याहून आत्म्याची कळकळ ज्यांस विशेष

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शिवाय स्वामीमहाराजांचा यशोदुंदुभि पत्रोपत्रीं अनेकदां वाजून त्यांच्या उपासकांनीं तर तो दूरदूरच्या प्रदेशांपर्यंत पोंचून दीर्घकाळ राहण्याचीही मागें सांगितल्याप्रमाणें तजवीज केली आहे. तेव्हां त्यास अनुरूप म्हटलें म्हणजे वर जो विस्तार झाला तो कांहींच नाहीं असें म्हटलें पाहिजे. मूर्तिपूजेवर व तदनुषंगेंकरून तत्प्रतिपादक ग्रंथांवर व लोकांवर स्वामींनीं आपल्या व्याख्यानांत जो पांडित्याचा भयंकर कहर उसळवून दिला आहे त्यांत तथ्य कितपत आहे; प्रस्तुत मार्गास वेदांत आधार आहे कीं नाहीं; स्वामींच्या व्याख्यानांत यज्ञाविषयीं, हवा शुद्ध होण्याविषयीं, विमानांविषयीं तारायंत्राविषयीं, वगैरे जो मजकूर आहे तो 'प्रमाणसे, जुक्तीसे, अनुमानसे' कित-

---

अशी खाशी मंडळी जी वर माडीवर बसली होती तिची एका अर्ध्या घटकेंत जी तारंबळ व जी त्रेधा उडून गेली ती सांगतां पुरवत नाहीं! ज्या गजेंद्रानें स्वामींची वरात सुशोभित करून आपलें जीवित धन्य करून घेतलें त्याची कोणी शेपूट ओढून, कोणी सोंड ओढून व महातांस तिसऱ्या ठिकाणीं फुकटाफाकट प्रायश्चित्त मिळून पुण्याच्या दुष्ट व दांडग्या ब्राह्मणांनीं गाढवासारखा माघारीं पार पळवून लावला; ज्या दीपिका या शहरांतील शंभर दीडशें वर्षें सांचलेल्या मूर्तिजन्य अंधकारासच जणों काय दूर करीत होत्या त्याही एकदम मालवून दिवट्यांस पलायन करण्यांतच निभावणूक दिसली; बाजेवाल्यांनीं व तासेवाल्यांनीं तोच मुक्तीचा मार्ग पसंत केला;—इतक्यांत पोलीसचे शिपाई धावत आले. त्यांचाही चारपांच हजार लोकांच्या गर्दीत मोठ्या मारारीनें रिघाव होऊन मग त्यांनीं जो दांडक्यांचा व वाद्यांचा मार सुरू केला तो मोठा कठीण! शेकडों लोकांस स्वामींचें वक्तृत्व व त्यांच्या सच्छिष्यांची प्रेमळ भक्ति हीं फळास आलीं;—कोणाच्या वांट्यास दांडकीं, कोणाच्या चाबूक, कोणाच्या धोंडे, निदान चिखलाचे लपके तरी, असा प्रसाद सर्वांस पंक्तिभेद न होतां भरपूर वांटला गेला. माडीवरील मंडळी खिडक्या लावून बसली होती; कोणीं मधेंमधें उगीच एकादी अंमळ लिकलिकी करून खालची मौज पाहूं लागावें तों आलाच चिखलाचा लवका! याप्रमाणें सप्तंबर महिन्याची पांचवी तारीख मोहरमच्या दहावीप्रमाणें या वर्षी पुण्यास गाजली! असो; तर या छोट्याशा नाटकाची परिसमाप्ति शेवटीं अशी झाली कीं, स्वामींच्या जवळ निदानींच्या समयीं एकही सच्छिष्य न राहून ज्यानें त्यानें आपली वाट काढली. शेवटीं पंधरा वीस एके बाजूस व पंधरा वीस दुसरे बाजूस अशी पोलीसांची रांग दुतर्फा चालून मागून जयघोष होत्साती स्वामींची स्वारी निजधामास चालती झाली!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पतसा खरा ठरेल, कीं सारा 'गोलंकार' च होय; तसेंच निरनिराळ्या शास्त्रांतील वगैरे जे आधार दाखविले आहेत ते अगदीं यथार्थ असून पंडितजींची अखिलशास्त्रपारंगतता सत्य आहे, कीं त्यांच्या भाविक शिष्यवर्गाची ती केवळ प्रेमाची उकळी आहे; वगैरे गोष्टींविषयीं जर यथास्थित निरूपण करूं म्हटलें तर बराच ग्रंथ माजेल. यास्तव स्वामींच्या निमित्त येथें जो मोठा समारंभ झाला त्याची, आर्यसमाजाची, व खुद्द स्वामींची, वर जी थोडी हकीकत दिली ती विषयाचें महत्व पाहतां वाचकांस अप्रासंगिक वाटणार नाहीं असें आम्हांस वाटतें.

आतां स्वामींचें वक्तृत्व. या फारां दिवसांनीं सांपडलेल्या सद्गुरूंचे ठायीं त्यांचे चेले ज्या ज्या गुणांचा मोठ्या प्रेमळ व भाविक बुद्धीनें आरोप करतात त्यांपैकीं वरील गुण हा एक मोठा आहे. स्वामींची विद्वत्ता कांहींही असो; त्यांच्या व्याख्यानांत व कोट्यांत 'जुक्ती' कितीही असो; निदानपक्षीं प्रस्तुत वक्तृत्वाचा गुण तरी त्यांच्यांत मोठा वर्णनीय आहे यांत कांहीं संशय नाहीं असा वरील शिष्यांचा व इतर पुष्कळ लोकांचाही अभिप्राय पडेल. पण याच्या पूर्वींच्या अंकांत वक्तृत्वाची दशा हल्लीं आपल्या देशांत कोणती आहे व त्याची अभिज्ञता तरी कितपत आहे यांविषयीं जें लिहिलें आहे त्यावरून पाहतां वरील अभिप्रायाचें कोणत्याही समंजस मनुष्यास फारसें आश्चर्य वाटणार नाहीं. वक्तृत्वाचें तेज हुद्याच्या व लौकिकाच्या जोरावर किती पडत असतें याविषयीं आम्हीं मागें लिहिलेंच आहे. गवर्नरसाहेब, कलेक्टरसाहेब वगैरेंची गोष्ट तर राहोच; पण एकाद्या मामलेदारानें किंवा शाळांवरील इन्स्पेक्टरानें कोठें कसेंही भाषण केलें, तरी तें 'सुरस', 'मनोवेधक' वगैरे असायाचेंच. तसेंच स्वदेशाच्या हलाखीबद्दल, धर्माच्या नीचावस्थेबद्दल वगैरे कोणीं व्याख्यान दिलें किंवा कीर्तन केलें, कीं विद्वान् व सूज्ञ मंडळी अवश्य गोळा होऊन त्या वक्त्याच्या भाषणास किंवा कीर्तनकाराच्या शोकपर आख्यानास अवश्य मान मिळायाचाच. पूर्वींच्या धर्मभोळ्या लोकांचा कीर्तनावर जसा भाव असे, व कीर्तनास जातांना दरएक पावलास शंभर अश्वमेध केल्याचें पुण्य लागतें वगैरे समजुती असत, त्याचप्रमाणें हल्लीं नव्या तऱ्हेचे भक्तिभाव जडले आहेत. पुस्तकालय, पदार्थसंग्रहालय, वगैरेंची स्थापना होत असल्यास कधीं आडकाठीं घालूं नये, मग त्यांकडे उभ्या वर्षांत कोणीं ढुंकूनही पाहिलें नाहीं तरी चिंता नाहीं; भटाभिक्षुकांच्या हातीं कधीं एक छदामही लागूं देऊं नये, पण दयानंदजींच्या सारखे एकादे अगदीं निःस्पृह देशहितचिंतक कोठेंही गेले असतां शिष्यपरिवारासह

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्यांची बरदास्त जितकी भरपूर ठेवावी तितकी आर्यजननीच्या घरीं रुजू होते; एकादा उत्कृष्ट कीर्तनकार गांवांत आला तर त्यास कोणीही विचारायाचें नाहीं, पण स्वदेशाचा विषय पुढें करून कोणी रडगाणें गाण्यास उभा राहिला कीं विद्वान् मंडळीची ऐकायाला दाटी; कैलासवासी परशुरामपंत गोडबोल्यासारखा सज्जन व खरा परोपकारी गृहस्थ मरण पावला तर त्याबद्दल फारशी विचारपूसही व्हावयाची नाहीं, पण एकादे बडे साहेब शेंकडो लोकांना बुडवून स्वर्गवासी झाले कीं लागलीच त्यांच्या पराक्रमांचें स्मारक कृत्य ! तर याच नव्या भक्तिभावास अनुसरून प्रस्तुत वक्त्याचा जो चोहोंकडे महिमा गाजतो आहे तो होय. मागील अंकाच्या एका टिपेंत एका वसईकर वक्त्याचा लौकिक लिहिला होता तो जसा त्यास केवळ नुसत्या बोलकेपणावरून मिळाला, व येथेंही एका वक्तृत्वनिष्ठ गृहस्थास प्रस्तुत गुणाबद्दल जसा गेल्या सालपर्यंत बराच मान मिळत असे, तशीच स्वामींचीही गोष्ट आहे. हे बोवा येथें इतके दिवस गाजले हा जर त्यांच्या रसवंतीचाच केवळ प्रताप म्हणावा, तर मग मुंबई वगैरे ठिकाणींही तसें कां झालें नाहीं ? येथील 'ज्ञानप्रकाश' वगैरे पत्रांत स्वामींचा महिमा जसा सारखा गाजत होता तसें कांहीं महिन्यांपूर्वी 'इंदुप्रकाशा'दि पत्रांतही कां दृष्टीस पडलें नाहीं ? उघडच आहे कीं, * भावी आर्यसमाजाच्या दोघा खंबीर खांबांनीं येथें स्वामींस जसें झेलून धरलें होतें, तसा पुरस्कार स्वामींस दुसऱ्या कोणतेही ठिकाणीं मिळाला नाहीं; आणि त्यामुळेंच परमहंसांच्या जिव्हाग्रावर वाग्देवीनें येथें जसें निर्भर तांडव केलें तसें इतर ठिकाणीं कोठेंही झालें नाहीं. तर याप्रमाणें पंडितजींच्या वक्तृत्वकीर्तीचें पहिलें कारण स्थानमहात्म्य होय. 'इसापनीतीं'तील खोपटावर चढलेल्या करडाप्रमाणें त्यास महदाश्रयानें उन्नति जर प्राप्त न होती, तर भटांवर, ज्योतिषांवर, देवांवर, मूर्तींवर, पुराणांवर, फार तर काय, पण तुकाराम-तुळशीदास यांवर, व बिचाऱ्या कालिदासावरही, हे बडे वक्ते जसे यथास्थित घसरले तसें त्यांस घसरायास न सांपडतें ! त्यांचा 'मतलबसिंधु,' 'गडबडाध्याय,' 'गोलंकार,' वगैरे चट सारें त्यांचें त्यांच्यापाशींच राहतें ! 'दुसरें कारण विषय-

---

* वर ज्यास 'भावी' म्हटलें तो आर्यसमाज स्वामींनीं येथून प्रयाण केल्यापासून दोनदां स्थापला गेला. हा असा वरचेवर कां ढासळतो कोण जाणे ! 'प्राणप्रतिष्ठे'चा एकादा खरा मंत्र करून स्वामी आपल्या शिष्यांस देतील तर त्यांत दोघांचाही उपहास न होण्याची तजवीज होईल !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

माहात्म्य होय. आमच्या देशांत चोहोंकडे इंग्रजी अंमल बसून राणीसाहेबांच्या रत्नजडित मुगुटानें, कमांडर इन् चीफ्च्या तुऱ्यानें, व मडमांच्या गल्लचूर्णानें, तसेंच आगगाडी, तारायंत्र, फोटोग्राफ वगैरे आश्चर्यमय कलांनीं ख्रिस्तीधर्मास अपूर्व शोभा येऊन तो इकडे जेव्हां चमकूं लागला तेव्हां आमच्या नव्या शिकलेल्या लोकांचे डोळे तेव्हांच दिपून गेले. त्यांस वाटूं लागलें कीं, ज्या धर्मांत इतक्या मौजा आहेत तोच खरा असला पाहिजे. आमचे बुधवारी पंचे नेसणारे भट, शालजोडी उडविणारे शास्त्री, यांच्यापाशीं कोठून खरा धर्म असणार! त्यांतून पाद्री साहेबांचीं कपटी आर्जवें व निरनिराळ्या लालुची दाखविणें. तेव्हां अर्थांतच या सर्व कारणांनीं ख्रिस्ती धर्माचें मोठें गौरव होऊन त्याच मानानें जुन्या धर्माची विटंबना. ही विटंबना आज चांगलीं वीस-पंचवीस वर्षें ज्यारी चालली आहे. नव्या विद्वान् मंडळांत वरील उपहासाचें सुख ज्यानें घेतलें नाहीं असा कदाचित् एकही पंडित सांपडणार नाहीं. असो; तेव्हां असा मौजेचा विषय असल्यावर व आमच्या स्वामीसारखे रंगेल नकले असल्यावर मग ती बहार काय विचारावी! चांगल्या प्रतिष्ठित ठिकाणीं व बड्या बड्या विद्वानांच्या मेळांत तमाशांतील मौज जर ऐकायास सांपडते आहे, व त्यांतून पातक न होतां उलटा फुकटाफाकट पुण्यसंग्रहही जर होतो आहे, तर मग असली लाख रुपयांची वेळ कां दवडा! तर स्वामींचें वक्तृत्व कान भरून ऐकण्यास व हशा पिकविण्यास जीं शेंकडो मंडळी 'हिंदु क्लब' मध्यें नेहेमी भरे त्याचें बीज वरील होय. आपल्या वक्तृत्वाचें सामर्थ्य किती आहे हें पाहायाचें असल्यास स्वामींनीं मूर्तिपूजेचें मंडण किंवा दुसरा एकादा विषय घेऊन पाहायाचा होता, म्हणजे त्याच ठिकाणीं रेवरेंड नीळकंठशास्त्री यांच्या व्याख्यानाची जी मजा उडे तीच खास उडाली असती! * असो, तर ज्या वक्तृत्वख्यातीवर स्वामींचे भक्त येवढ्या उड्या मारतात त्याचीं दोन मुख्य कारणें वरील होत. याखेरीज

---

* 'हिंदु क्लब्' मध्यें गेल्या जुलै महिन्यांत मोठी झटापट चालली होती. एक दिवस स्वामींचें व्याख्यान आणि दुसरे दिवशीं वरील रेवरेंड बोवांचें. त्यांत मौज काय होई कीं, स्वामींच्या वेळेस दिवाणखान्यांत जाण्याला रीघ नसे; आणि रेवरेंड शास्त्रीबोवांच्या वेळेस एकेका श्रोत्यानें बरोबर हातरूण आणून प्रभु येशूचें ध्यान करण्याचें मनांत आणलें असतें तरी हवी तितकी जागा होती! आणि हातरूणाची गरजही खरीच!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

परमहंसांचा स्निग्ध व गंभीर आवाज, ती भव्य फुगीर मुद्रा, भगवी कफनी, मुकटा डोक्यास गुंडाळून ते झोकदार सोडलेले फळे, डोळाचे नाटकी हावभाव, उंच आसन, वगैरे सर्व सामग्री ध्यानांत आणली असतां वक्तृत्वाचा परिपाक इतका उत्कृष्ट उतरला याचें कोणासही आश्चर्य वाटणार नाहीं !

असो; येथवर प्रस्तुत विषयाचा तिसरा भाग आटपला. आतां यापुढें शेवटल्या म्हणजे चौथ्या विषयीं लिहून प्रस्तुत विषय समाप्त करूं.

[निबंधमाला–अंक २५]

केयूरा न विभूषयंति पुरुषं हारा न चंद्रोज्वला
न स्नानं न विलेपनं न कुसुमं नालंकृता मूर्धजाः ।
वाण्येका समलंकरोति पुरुषं या संस्कृता धार्यते
क्षीयंते खलु भूषणानि सततं वाग्भूषणं भूषणम् ॥§

नीतिशतक

१ येथपर्यंत प्रस्तुत विषयाचे तीन विभाग झाले. आतां शेवटल्या विषयीं विचार करूं. यांतील विषय वक्त्यास अत्यंत आवश्यक गुण कोणते, व प्रस्तुत कलेपासून उपयोग काय, वगैरे होय.

२ आतां पहिल्यानें वक्त्याचे गुण. हे गुण म्हणजे मागें एके ठिकाणीं (अंक २३ कलम ४) वक्त्यास आवश्यक असणारीं जीं साधनें सांगितलीं तीं नव्हेत. वरील साधनें सर्वथा बाह्य व प्रयत्नसाध्य होत. हे गुण म्हटले म्हणजे मागें तिसऱ्या व चवथ्या अंकांत कवीचे कित्येक अंगभूत गुण जसे सांगितले तशांसारखे वक्त्याच्या अंगीं जे जन्मसिद्धच असले पाहिजेत ते होत. हे एकदां चांगले समजले असतां

---

§ "पुरुषास शोभा जी येते ती बाहुभूषणांनीं, चंद्रासारख्या तेजस्वी हारांनीं, स्नानानें, गंधादिविलेपनानें, फुलांनीं, किंवा केशसंस्कारानें येत नाहीं; तर एका संस्कार-युक्त वाणीनेंच मनुष्य शोभा पावतो ! कां कीं, वरील सर्व भूषणें अल्पकालिक असून वाणीचें भूषण मात्र सतत राहणारें होय."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कोणाही मनुष्यास कितपतसें वक्तृत्व करतां येईल याचा तेव्हांच अजमास काढतां येत जाईल.

३ वरील गुणांत पहिला म्हटला असतां मनाचा शुद्धपणा म्हणजे जें बोलणें तें केवळ मनापासून व मनाची पूर्ण खात्री होऊन बोलणें हें होय. प्रस्तुत मालेच्या चवथ्या अंकांत वरील गुण कवीस किती आवश्यक होय, व स्वानुभवावांचून केलेलीं वर्णनें किती नीरस व अप्रयोजक उतरतात हें बरेंच सविस्तर सांगितलें आहे. तेंच प्रस्तुत कलेसही लागू पडतें. कारण कवि व वक्ता या दोघांचाही उद्देश हृदयवृत्तींस क्षोभ उत्पन्न करायाचा असल्यामुळें त्यांचे गुण पुष्कळ अंशीं एकमेकांशीं मिळतात. दोघांत मोठा भेद इतकाच आहे कीं, वक्त्यास तर्कशास्त्राचाही जसा अवश्य प्रयोग करावा लागतो, तसा कवीस लागत नाहीं. चित्ताचें रंजन होऊन अंतःकरणांत रसाविर्भाव झाला म्हणजे झालें कवीचें काम; मग त्यानें वर्णिलेल्या गोष्टी निवळ खोट्या असल्या, व केलेलें प्रतिपादन अगदीं चुकलेलें असलें तरी कांहीं हरकत नाहीं. पण वक्त्यास दोन्हीही सांभाळावीं लागतात. नुसतें मनोरंजन झालें, व हृदयास मोठा द्रव येऊन डोळ्यांवाटे अश्रुधारा चालल्या, तर तेवढ्यानेंच वक्त्याचें कार्य झालें असें नाहीं. जे बुद्धीचे कोते असतील व युक्तिशून्य असतील त्यांस वरच्यासारखीं भाषणें यथार्थ वाटतील खरीं; पण सदसद्विवेचनानें ज्यांच्या बुद्धीस रूक्षता व प्रखरत्व हीं आलीं असतील त्यांस वरील प्रकार मुळींच मान्य न होऊन त्यांस तो उलटा तिरस्कारास्पद व उपहास्यही वाटेल. असो; तर कवींत व वक्त्यांत हा विशेष आहे. तरी ज्या पक्षीं वक्तृत्वाचा मुख्य भाग श्रोत्यांचीं अंतःकरणें वश करून घेणें हाच होय, त्या पक्षीं वरील स्वानुभव कवीस जसा अवश्य होय तसाच तो वक्त्यासही होय. पण तो पूर्णपणें होणें हें वरील शुद्धतेखेरीज संभवत नाहीं. कालिदासानें म्हटलें आहे,

छाया न मूर्च्छति मलोपहतप्रसादे
शुद्धे तु दर्पणतले सुलभावकाशा ॥

"मळानें ज्याचा स्वच्छपणा नाहींसा झाला आहे अशा आरशाच्या भिंगावर छाया नीट उठत नाहीं; पण तेंच शुद्ध म्हणजे निर्मळ असेल तर तिचा प्रवेश आंत सहज होतो." तर हीच गोष्ट मनुष्याच्या मनासही लागते. ज्याच्या मनावर दंभ, स्वार्थबुद्धि, वगैरे दुर्विकारांचें पटल सांचलें नसेल त्याच्याच ठायीं कोणतीही थोर मनोवृत्ति यथास्थित प्रतिबिंबित होईल. आणि तसें झालें असतां प्रकाशकिरणांच्या धर्माप्रमाणें तिचें परावर्तनही तसेंच निर्मळ पडेल !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वर सांगितलेल्या गोष्टीचा प्रत्यय आजपर्यंत मोठ्या प्रख्यातीस चढलेल्या सर्व वक्त्यांच्या चरित्रांवरून येईल. पहिल्यानें डिमॉस्थेनीस् घ्या. या वक्त्याची स्वदेशप्रीति केवढी बलवत्तर होती हें त्याच्या मागें सांगितलेल्या वृत्तांतावरून व त्याचा अंत कसा झाला यावरून स्पष्ट दिसून येतें. ज्या फ़िलिप् राजावर तो येवढा भडिमार करून सगळ्या ग्रीस देशाचें सतत प्रोत्साहन करीत होता त्याजपासून इतर कांहीं वक्त्यांप्रमाणें जर तो लांच घेता व त्याचा लाचार होऊन बसता, तर त्याच्या वक्तृत्वास कोणी विचारता ना, व तें अशा कडाक्याचेंही होतें ना. तसेंच त्या वक्तृत्वापासून जें मोठें कार्य निष्पन्न झालें कीं, त्याचे सगळे देशबांधव एकवट होऊन त्यांनीं मासिडन्च्या राजाशीं शेवटला समरप्रसंग केला, त्याची तर एरवीं वार्ताही नको होती. दुसरें उदाहरण सिसरोचें. याच्याही वेळीं रोम शहराची स्थिति डिमॉस्थेनीसच्या वेळेच्या सारखीच झाली होती. ग्रीक लोकांचें पूर्वीचें शौर्य व देशप्रीति हीं नष्ट होत जाऊन फ़िलिप् राजास सगळा देश जसा सहज पादाक्रांत करून टाकतां आला, त्याचप्रमाणें रोमन लोकांचेंही पिऱ्हास् हानिबल् यांच्या वेळचें मान सिसरोच्या वेळेस अगदीं पालटून गेलें होतें. बुद्धीच्या व तरवारीच्या जोरानें जो सर्वांस डोईजड होईल त्यास सगळें राज्य आपल्या कबज्यांत आणण्यास फारसा प्रयत्न नको होता. ही गोष्ट सीजर् यानें बहुतेक साध्य केलीच होती हें सर्वांस माहीत असेलच. असो; तर याप्रमाणें वरील वक्त्याच्या काळीं रोमन लोकांचें पूर्वीचें सत्व अगदीं निघून गेलें होतें. अपार संपत्तीपासून होणारे वाईट परिणाम जे बलहीनत्व व दुराचारप्रीति यांचा त्या काळीं जिकडे तिकडे पुष्कळ प्रादुर्भाव झाला होता. अशा वेळींही 'भांगेंत तुळस' या म्हणीप्रमाणें कोणी कोणी सज्जन व थोर मनुष्य विरलतेनें आढळतातच. अशांपैकींच त्या वेळेस सिसरो हा होता. चोहोंकडे व विशेषतः श्रीमंत लोकांच्या घरोघर नाना तऱ्हेचे दुराचार माजले असतां व पूर्वींच्या रोमन् लोकांचे सर्व सद्गुण नष्ट होत चालले असतां, सिसरोचे ठायीं मात्र पूर्वींच्या लोकांप्रमाणें स्वदेशप्रीति, सदाचरण, धर्मनिष्ठा हे गुण वसत होते. तर तात्पर्य काय कीं, वरील गुणांनीं प्रस्तुत वक्त्याचें मन अत्यंत शुद्ध राहिलें असल्यामुळें त्यानें वेरिस् क्याटिलैन्, आंटनी, यांवर जो तडाका उडविला तो उडाला.

आपला मतलब साधण्याकरितां किंवा प्रतिष्ठा मिळविण्याकरतां जर तो सभाग्रस्थानीं उभा राहून पांडित्य करता, तर सला, सीजर अशांसही जो त्याचा धाक वाटे व क्याटिलैन्, आंटनी अशांसारख्यांस त्यानें जें पळवून लाविलें, तें कधींही झालें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नसतें. तिसरें उदाहरण इंग्लंडांतील वक्त्यांचें. या वक्तृवर्गांत प्रमुख जो बर्क् त्याविषयीं मागें अठराव्या अंकांत बराच मजकूर लिहिला आहे. त्यावरून आपल्या देशाशीं त्याचा बिलकुल संबंध नसतां केवळ भूतदयेनें व अंतःकरणाच्या कळवळ्यानें त्यानें इकडची अतोनात माहिती मिळवली, सात वर्षें हेस्टिंग्स याचा पार्लमेंट सभेंत सारखा पिच्छा पुरविला, व सात हजार कोस दूर असणाऱ्या हिंदुस्थानांतील लोकांचा स्वतःच वकील बनून त्यांच्या तर्फेनें पहिल्या गवरनर जनरलास आरोपी ठरवून पार्लमेंटांतील पिंजऱ्यांत उभा केला, या सर्व गोष्टींवरून त्याच्या मनाचा थोरपणा व शुद्धपणा स्पष्ट दिसून येतो. हेस्टिंग्स् याजवर त्यानें सात वर्षें सारखा जो गहजब उडवून दिला याचें कारण त्यांची पूर्वींची कांहीं चुरस होती ती होय, असें जें कित्येक म्हणत असत त्याचें मेकॉलेनें आपल्या निबंधांत खंडन करून टाकलें आहे, व असें दर्शविलें आहे कीं, प्रस्तुत वक्त्यानें बंगाल लुटलेल्या प्रतिष्ठित दरवडेखोरावर जो येवढा बिभु रचला तो केवळ त्याच्या राक्षसी कृत्यांचा त्यास अतोनात संताप येऊन गेल्यामुळेंच होय. * असो; तर वर जो वक्तृत्वास अत्यंत अवश्य म्हणून गुण सांगितला तो या तिसऱ्या महावक्त्याच्या ठायींही अगदीं परिपूर्ण होता. त्याच्या योगानेंच त्या सगळ्या प्रकरणास अतिशयित शोभा येऊन तो प्रसंग एकंदर जगाच्या चिरकाळ ध्यानांत राहण्यासारखा झाला आहे. वरील गुणानें बर्क्च्या वक्तृत्वाचें तेज किती वाढलें व त्याच्या प्रतिपक्षांस तें केवढें दुःसह झालें याचा दाखला आम्हांपाशीं एक फार पसंत आहे. तो दुसऱ्या तिसऱ्याचा नव्हे; तर खुद्द खाशा स्वारींचाच आहे. हिंदुस्थानाचे

---

* प्रस्तुत विषयाच्या संबंधाचा मेकॉलेचा लेख फार उत्कृष्ट आहे म्हणून मागें एके ठिकाणीं सांगितलेंच आहे. तो वरील वक्त्याची योग्यता चांगली ध्यानांत येण्याकरितां समग्र वाचण्याविषयीं आम्ही येथें आमच्या वाचकांस पुनः शिफारस करतों. वॉरन् हेस्टिंग्स् याच्या एकंदर वर्तणुकीविषयीं व कृत्यांविषयीं प्रस्तुत ग्रंथकाराचे गोड गोड व लडिवाळपणाचे लेख कोणत्याही सत्यपक्षपाती व न्यायाभिमानी मनुष्यास, व त्यांतून एतद्देशीय वाचकांस तर, बिलकुल पसंत पडणार नाहींत हें खरें; तरी वरील निबंध मोठ्या सफाईनें लिहिला असल्यामुळें व वरच्यासारखीं उत्कृष्ट स्थलें त्यांत असल्यामुळें इकडील लोकांनीं तो विशेषेंकरून वाचण्यासारखा आहे.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पहिले अधिपति एक गुडघा टेंकून पार्लमेंटाच्या पिंजऱ्यांत जेव्हां उभे राहिले, व पहिल्यानें बर्क् यानें फिर्यादीचीं कलमें वाचून व एकंदर मोकद्दम्याचें स्वरूप सर्वांच्या लक्षांत आणून देऊन मुख्य आरोपीवर जेव्हां भडिमार चालविला, तेव्हां त्याच्या मनाची जी स्थिति झाली ती त्यानें येणेंप्रमाणें लिहून ठेविली आहे. तो म्हणतो, "त्या वेळेस एक अर्धा तासभर मी केवळ आश्चर्यस्तब्ध होत्साता वक्त्याकडे पाहात होतों; आणि त्याचे शब्द माझ्या हृदयास इतके टोंचले कीं, कांहीं वेळपर्यंत पृथ्वीच्या पाठीवर माझ्यासारखा दुष्ट कोणी मनुष्य नसेल असें मला वाटत होतें !'

असो; बर्कच्या खालोखालचे मोठे नामांकित वक्ते जे दोघे पिट् व फॉक्स् वगैरे दुसरे कित्येक वक्ते, त्यांचीही अशीच गोष्ट होय. पहिला पिट् ऊर्फ लॉर्ड च्याथम् याचें उदाहरण तर वरील सिद्धांताचा प्रत्यय दाखविणारें व त्याचें दृढीकरण करणारें मोठेंच उत्कृष्ट आहे. हा जेव्हां "हौस आफ् कामन्स्" (मध्यम प्रतीच्या लोकांची सभा) हींत पहिल्यानें बोलूं लागला, त्यावेळेस राजाचे दिवाण सर राबर्ट् वॉल्पोल् हे सगळा राज्यकारभार आपण हांकीत होते. वरील सभा केवळ नांवाला मात्र असून वॉल्पोल् जी करील ती पूर्व दिशा असा प्रकार होता. राजाचा खजिना स्वाधीन असल्यामुळें लोकांच्या तर्फेनें जो भांडायाला उठेल त्याची मूठ गच्च भरून दिवाण साहेबांनीं त्यास खालीं बसवून टाकावें. या श्लाघ्य कृत्यांत त्यांस इतकें यश आलें कीं, 'प्रत्येक मनुष्याची ज्याची त्याला किंमत आहे' * अशी त्यांनीं एक म्हणच करून टाकली. ती यांच्या नांवावर अद्याप चालत आहे. असो; पण सरते शेवटीं वरील प्रख्यात वक्ता मात्र त्यांस मोठा वस्ताद भेटला त्यावर त्यांचे कुटिल प्रयोग सर्व व्यर्थ होऊन त्यांस आपली आवडती म्हण माघारी घ्यावी लागली. पिट् हा त्यावेळेस वयानें लहान होता पण वरील अमूल्य गुणास्तव त्याचें वजन

---

*'Every man has his own price.' या म्हणीवरून खरा प्रामाणिकपणा म्हणून जगांत मुळींच नाहीं, अशी वरील प्रधानाची समजूत होती हें स्पष्ट दिसतें. हें अर्थातच सर्वांशीं खरें नाहीं. असें म्हणणें म्हणजे एकंदर मनुष्यजातीची अब्रू घेणें होय. असो; 'हितोपदेशां'त अशाच अर्थाची पण निराळ्या अभिप्रायानें केलेली एक उक्ति आहे.

पंचाभिर्याति दासत्वं पुराणैः कोऽपि मानवः ।
कोऽपि लक्षैः कृती कोऽपि लक्षैरपि न लभ्यते ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

चोहोंकडे एकदम असें बसून गेलें, व त्याच्या सरस्वतीच्या ओघास त्याच्या योगानें अशी उद्दामता प्राप्त झाली कीं, वरील दिवाणाचें तेज या नव्या वक्त्यापुढें लोपत चाललें. सरतेशेवटीं त्यास आपल्या हुद्याचा राजीनामा देणें भाग पडून सगळें राज्यतंत्र पिट् याच्या हातीं आलें. तें त्यानें कांहीं वर्षें मोठ्या दक्षतेनें सांभाळून आपल्या नांवाचा सगळ्या जगभर जयजयकार करून सोडला. आणि त्याच वेळेपासून कामन्स् लोकांच्या सभेचें जें राज्यांत वजन आहे तें बसलें.

असो; तर याचप्रमाणें मनाचें शुद्धत्व हा वक्त्यास अवश्य असणाऱ्या गुणांपैकीं पहिला होय. जें श्रोत्यांस सांगावयाचें तें वक्त्यास पूर्णपणें भासून त्यानें अंतःकरणाच्या केवळ कळवळ्यानें जर प्रगट केलें नसेल, तर तें ऐकणारांच्या हृदयास विशेष म्हणण्यासारखा विकार करील हें मुळींच संभवत नाहीं. त्यानें ओढून ताणून आणलेल्या आवेशास कांहीं अतज्ज्ञ लोक कदाचित् भुलून जाऊन फसतील; पण खऱ्या मार्मिक श्रोत्यांस केवळ लटपटपंची केल्यानें लेशमात्रही द्रव येणार नाहीं. यास्तव 'पुराणांतील वांगीं पुराणांत' असा कपटभाव मनांत धरून जो वक्तृत्व करील त्यानें तें न केलेलें बरें; कारण तशानें त्याचे श्रम तरी वांचतील. आपल्या भाषेंत एक उत्कृष्ट म्हण आहे, कीं 'जाळावांचून कड नाहीं; आणि मायेवांचून रड नाहीं.' तर या लहानशा वाक्यांत येथवर सांगितलेल्या सर्व गोष्टींचा थोडक्यांत समावेश होतो.

४ वक्त्याच्या अंगीं अवश्य पाहिजे असा दुसरा गुण विद्वत्त्व होय. म्हणजे ज्याविषयीं बोलायाचें त्याविषयींची पूर्ण माहिती असून साधक बाधक प्रमाणें त्यास सारीं अवगत पाहिजेत. शिवाय अनेक ग्रंथांच्या अवलोकनानें जें बहुश्रुतत्व अंगीं येतें तेंही त्यास अनकूल पाहिजे. अशी सर्व सामग्री असली म्हणजे ज्या विषयावर बोलायाचें त्याचें त्यास परिपूर्णतेनें उद्घाटन करतां येऊन श्रोत्यांचें मन संशयमुक्त होतें, व केलेलें भाषण त्यांच्या हृदयावर पूर्णपणें ठसतें. वर सांगितलेले तिन्ही वक्ते याप्रमाणेंच मोठे विद्वान् होते, व त्यांच्या कोटिक्रमापुढें कोणाचाही टिकाव निघत नसे. वरील गुण मुख्यत्वें करून वकिलांच्या अंगीं अवश्य पाहिजेत. सिसरो तर मूळचा वकीलच होता; व बर्कनेंही पार्लमेंटांत आमच्या देशाची एक पैही फी न घेतां वकिलीच केली; आणि काळ्या गोऱ्या लोकांचा मोकद्दमा चालला असतां जसे अद्याप फैसले झालेले दृष्टीस पडतात तसाच वरील महाप्रसंगींही येवढें अवडंबर रचलें असतांही झाला. असो; या ठिकाणीं विख्यात तत्वज्ञ जो सर फ्रयान्सिस् बेकन् त्याच्या वकिलीविषयीं

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रसिद्ध कवी बेन् जॉन्सन् यानें लिहिलेला एक उत्कृष्ट चुटका सरतेशेवटीं देतों. हा कवि महाविख्यात जो शेक्सपीयर त्याचा जिवलग मित्र होता, व त्याच्याप्रमाणें याचीही कीर्ति त्याच्या नाटकांवरच आजपर्यंत चालत आली आहे. हा बेकन् याच्याहून पुष्कळ वडील होता; तरी त्याच्या कीर्तीचा व वैभवाचा त्यास तिळमात्रही मत्सर न वाटतां त्यानें बेकन्च्या स्तुतिपर पुष्कळ मजकूर लिहून ठेवला; तो अद्याप प्रसिद्ध आहे. बेकन्च्या वक्तृत्वाविषयीं तो येणेंप्रमाणें लिहितो—" माझ्या वेळीं एक उत्कृष्ट वक्ता चोहोंकडे गाजत होता. त्याचें भाषण मोठें प्रौढ असे. ज्या वेळेस तो विनोद करी त्याखेरीज करून त्याचें भाषण नेहमीं अतिशय गंभीरतेचें असे. त्याच्यासारखा बेतावातानें, युक्तीस धरून, व अर्थगांभीर्यानें बोलणारा माझ्या पाहण्यांत दुसरा कोणी आला नाहीं; त्याच्या बोलण्यांत वायफळ असा एक शब्द किंवा एक अक्षरही नसे. ज्या त्या शब्दास त्याची अशी कांहीं ना कांहीं तरी खुबी असायाचीच. त्याच्या श्रोत्यांतून एकाद्यानें जर क्षणभर एकीकडे पाहिलें किंवा कोणाला खोकला आला, तर तितक्यांतही कांहीं गहन अर्थाचे शब्द निघून जाऊन त्यांची त्यास हळहळ वाटावी. तो बोलायास उठला कीं सर्वांनीं स्तब्ध होऊन त्याच्या बोलण्याकडे एकाग्र चित्त द्यावें; आणि न्यायाधीशांचे रागद्वेष केवळ त्याच्या स्वाधीन असत, त्यांच्या साऱ्या मनोवृत्ति या वक्त्याच्या जशा काय मुठींत होत्या; साऱ्या श्रोत्यांस असा नेहमीं धाक वाटे कीं, हा इतक्यांतच आटपतो कीं काय ! "* असो; तर ही गहनार्थता व युक्तिमत्व पुरतेपणीं साधण्यास वक्त्याची बुद्धि कुशाग्र व विशाल असून तिच्यायोगानें त्यानें मोठी विद्वत्ता संपादन करून ठेवलेली असली पाहिजे.

५ वरच्या खेरीज सहृदयत्व, तार्किकता, विषय जुळविण्याची शैली, अर्थविशदत्व, वगैरे जे कित्येक गुण उत्तम वक्त्याचे ठायीं अवश्य असले पाहिजेत, त्यांविषयीं येथें आणखी सविस्तर लिहीत नाहीं; कां कीं, वर सांगितलेल्या दोन्ही गुणांत त्यांचा बराच समावेश होतो; व त्यांचें स्वरूप उत्तम भाषणांकडे नीट लक्ष पुरवलें असतां सर्वांच्या तेव्हांच ध्यानांत येणारें आहे. शिवाय समग्र विषयाचें श्रोत्यांस सुखानें ग्रहण करतां येई अशी त्याची रचना कशी करावी, व त्यावर केलेलें प्रतिपादन

*प्रस्तुत विषयाच्या आरंभीं जें संस्कृत पद्य घातलें आहे त्यांतील पुष्कळ अर्थ वरच्या वर्णनाशीं मोठ्या चमत्कारिक रीतीनें जमतो !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सर्वांस सुबोध होण्यास काय करावें याविषयीं नियम सांगणें कठिण आहे. अशा पुष्कळ गोष्टी असतात कीं, त्या चांगल्या करतां येणें हें केवळ अनुकरणसाध्य मात्र असतें; त्यांविषयीं नियम म्हटले म्हणजे करतांही येत नाहींत, व केले तर ते सर्वव्यापक होत नसल्यामुळें त्यांपासून तादृश उपयोगही होत नाहीं. तर अशा प्रकारच्याच वरील दोन गोष्टी होत. यास्तव ज्या कोणास त्या शिकणें असतील त्यांनीं प्राचीन व अर्वाचीन काळच्या महावक्त्यांचीं भाषणें लक्षपूर्वक वाचावीं व त्यांवर मनन करावें एवढाच काय तो चांगलासा उपाय आहे.

६ याप्रमाणें वक्त्याच्या अंगीं स्वभावतःच जे गुण असले पाहिजेत त्यांचें निरूपण झालें. आतां सरतेशेवटीं या कलेपासून उपयोग काय याविषयीं लिहून प्रस्तुत विषय आटोपतों. हा उपयोग दोन तऱ्हेचा आहे. एक व्यक्तिदृष्ट्या व दुसरा लोकदृष्ट्या. व्यक्तिदृष्ट्या प्रस्तुत कलेचा उपयोग उघडच आहे कीं, ती ज्याजपाशीं वसत असते तो सर्वांस प्रिय व सन्मानार्ह होतो. अशा मनुष्याचा सहवास करण्याविषयीं लोक नेहमीं उत्सुक असतात, व आपल्या भाषणाच्या मोहनीनें तो सर्वांचीं चित्तें आपणास वश करून घेतो. शिवाय हा गुण प्रस्तुत अंकाच्या आरंभीं घातलेल्या पद्यांत सांगितल्याप्रमाणें त्यास मोठा अलंकारही होतो. हा सहज अलंकार त्यास श्रमाशिवाय व निर्भयपणें धारण करतां येऊन यावज्जन्म त्यास शोभादायक होतो. पण इतकेंच नव्हे. एकाद्या शूर सरदारास त्याच्या कमरेस लटकलेली तरवार जशी केवळ शोभाच देते असें नाहीं, तर त्याच्या सामर्थ्याची ती निशाणी असून तिची लकाकी शत्रूंच्या काळजास थरारवीत असते, त्याचप्रमाणें वाक्शस्त्राचें तीव्रत्वही प्रतिपक्षिजनांस अत्यंत भयावह असतें. मिलिटसानें साक्रेटिसावर द्वेषबुद्धीनें कारस्थान रचून न्यायसभेंत त्यावरचे सगळे बनावट व शुष्क आरोप जेव्हां बोलून दाखवले, तेव्हां सरतेशेवटीं आपल्या पक्षाची दुर्बलता व आपल्या प्रतिपक्ष्याचें बुद्धिसामर्थ्य मनांत आणून न्यायाधिशांस त्यानें विनंति केली कीं, "महाराज, साक्रेटीस शब्दपांडित्यानें आपणास मोहित करील, तर आपण फार सावध असावें; व तो आपणांस फसवण्यासाठीं गोड गोड काव्याचीं भाषणें करील, तर आपण त्याचें बोलणें बहुत करून खरें मानूं नये." असो; तर याप्रमाणें प्रस्तुत गुणानें मनुष्य भूषित होऊन त्याचें सर्वांवर वजन बसण्यास तो कारण होतो. आतां राष्ट्राच्या संबंधानें पहा. या संबंधाचीं उदाहरणें मागील अंकांतून ग्रीस, रोम, इंग्लंड्, व हिंदुस्थान या देशांतील दिलींच आहेत. त्यांवरून एका मनुष्याच्या वक्तृत्वशक्तीचा प्रभाव प्रसंगविशेषीं

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

किती दृष्टीस पडतो याचा प्रत्यय आमच्या वाचकांस चांगला आलाच असेल. तसलीं उदाहरणें आणखी बहुधा प्रत्येक देशाच्या इतिहासांतूनही देतां येतील. असो; आतां प्रस्तुतच्या देशस्थितीला सांप्रत कलेचा कितीसा उपयोग होईल याविषयीं कांहीं लिहून एकंदर विषयाची परिसमाप्ति करतों.

यापूर्वी आलीकडे चालू झालेल्या वक्तृत्वोत्तेजनाच्या प्रकाराविषयीं जें आम्हीं लिहिलें आहे त्यावरून त्या उद्योगाविषयीं आमचें काय मत आहे, व प्रस्तुत कला सुधारणें असल्यास काय केलें पाहिजे, हें आमच्या वाचकांस कळलेंच आहे. त्याविषयीं येथें जास्त सांगण्यासारखें एवढेंच आहे कीं, युरोपांतील कोणताही प्रकार पाहून त्यासारखें येथें करण्याचा प्रयत्न करणें हें फार असमंजस होय. एकाच्या शरीरप्रकृतीला जें मानवलें तें दुसऱ्यास मानवेलच हा जसा नेम धरवत नाहीं, त्याप्रमाणें युरोपच्या स्थितिविशेषाला लागू ज्या गोष्टी त्या इकडे लागतीलच हें कदापि होणार नाहीं. रोम, आथेन्स वगैरे ठिकाणीं लोकसत्तात्मक राज्यप्रकार होता; तेव्हां आंटनी, डिमॉस्थेनीस् वगैरे पुरुषांचे जे प्रभाव इतिहासांत दाखल केले आहेत ते तेथें घडण्यांत आले हें सहजच आहे. पण तो नमुना धरून येथें जर तशा गोष्टी बळेंच घडवून आणण्याचा घाट घातला, तर येथें तसली सामग्री काय आहे ? एशिया खंडांतील कोणत्याही राष्ट्रास राजसत्तेखेरीज दुसरा कोणताही प्रकार आजपर्यंत कधींच माहीत झाला नाहीं; व लोकस्वातंत्र्याची कल्पना त्यांच्या कधीं स्वप्नींही आली नाहीं. रोमन् लोकांस 'राजा' हा शब्दही सहन होत नसून सोजरासारख्यांस त्यांनीं कट करून ठार मारून टाकलें ही गोष्ट येथील लोकांस अतिशय विलक्षण वाटणारी आहे; कीं, ज्याप्रमाणें एवढ्याशा काडतुसाच्या चिरडींवरून बंगाल्यांत झालेला दंगा युरोपियन लोकांस विचित्र वाटला ! असो; तर एकंदरींत एका राष्ट्राची प्रकृति दुसऱ्या राष्ट्राच्या प्रकृतीशीं सर्वांशीं कधीं मिळण्याची नाहीं. त्यांतून इंग्लंड व हिंदुस्थान अशा हरएक प्रकारें भिन्न असणाऱ्या देशांविषयीं तर कांहीं बोलायालाच नको. यास्तव वक्ते तयार होऊन त्यांनीं लोकांचीं मनें आपणांकडे ओढून घ्यावीं, व हवा तो फेरफार एकंदर राष्ट्रांत सुरू करावा, वगैरे बेत जे आमच्या लोकांच्या मनांत घोळताहेत ते सगळे पुष्कळ अंशीं व्यर्थच होत. वक्तृत्वाचा येवढा प्रभाव येथें दृष्टीस पडूं लागण्यास अद्याप पुष्कळच काळ लोटला पाहिजे; व तितका लोटल्यावरही तो निश्चयानें पडेलच असेंही सांगवत नाहीं. तर याप्रमाणें प्रस्तुत देशस्थितीला वक्तृत्वाची अतिशय आवश्यकता आहे, व तो गुण नसल्यामुळें देशाचें मोठें नुकसान होत आहे, हें मत

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आमच्या मतें पुष्कळ अंशीं अत्युक्तीचें व असमंजस असें होय.

तेव्हां प्रस्तुत कलेचा उपयोग हल्लीं आमच्या देशास म्हटला म्हणजे कविता चित्रविद्या, इत्यादि इतर कलांप्रमाणेंच होय. म्हणजे ती आपल्या देशांत वाढली असतां लोकरंजनाचें एक उत्तम साधन होऊन देशास भूषण होणार आहे. तसेंच हल्लीं जे लोककल्याणाचे कित्येक उद्योग चोहोंकडे सुरू झाले आहेत त्यांची वृद्धि करण्यासही तिचा बराच उपयोग होईल खरा; पण तसें होण्यास हल्लीं-पेक्षां तिचें स्वरूप फार निराळ्या प्रकारानें प्रगट झालें पाहिजे. हल्लीं ज्याप्रमाणें एक वाक्शक्ति व एके रीतीचा धीटपणा येवढीच सामग्री वक्तृत्वास पुरते, तसा प्रकार कामाचा नाहीं. कोणत्याही विषयाविषयीं जो लोकांस आपल्या मताला मिळवूं पाहणार त्यानें अगोदर तो विषय चांगला समजून घेऊन नंतर मनोवेधक रीतीनें त्याचें प्रतिपादन केलें पाहिजे. असें करतां येण्यास त्यानें कोणतीं साधनें आपणास अनकूल करून घेतलीं पाहिजेत तीं मागें सांगण्यांत आलींच आहेत. असें जर न केलें, तर हल्लीं जसें वक्तृत्व बहुधा निष्फळ होतें; किंवा त्यापासून कांहीं निष्पन्न झालेंच तर भलतीं मतें लोकांच्या मनांत अर्धीमुर्धीं शिरून जातात, तसा मात्र प्रकार होईल. असो; तर प्रकृत कलेपासून विद्यमान स्थितींत आपल्या देशास जो उपयोग होणार तो वरच्या इतका मात्र होईल असें आम्हांस वाटतें.

— समाप्त —

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

टीपा

[प्रत्येक टीपेच्या प्रारंभीं पृष्ठाचा व ओळीचा आंकडा दिला आहे.
पहिला आंकडा पृष्ठाचा. दुसरा ओळीचा.]

[अंक १८]

१-४–हा श्लोक 'सुभाषितरत्नभांडागारां'त आढळतो.

१-५–'वक्तृत्व' निबंध लिहिण्याच्या पूर्वीं वक्तृत्वोत्तेजक सभा मुंबई, पुणें वगैरे जागजागीं स्थापन होत होत्या म्हणून 'आलीकडे पांच सहा वर्षें' लोकांचें लक्ष तिकडे लागलें होतें, असें म्हटलें आहे.—मुंबईस पहिला वक्तृत्वसमारंभ १८६७ सालीं झाला.

२-१२–मेकॉलेनें On Athenian Orators या निबंधांत 'The object of oratory alone is not truth, but pursuasion' असें म्हटलें आहे त्याची छाया वक्तृत्व म्हणजे मोहकपणा' (२-१२) च्या मालाकारांच्या विधानावर पडलेली उमगून येते.

२-२५–कारणभूत, खरें रूप कारणीभूत. पण मालाकारांनी कारणभूत असेंच रूप वापरलें आहे.

२-२६–लोकसत्तात्मक राज्य म्हणजे जेथें सत्ता राज्यांतील लोकांच्या हातांत असते तसलें राज्य (Democracy).

३–२–Athens, Thebes, Sparta, Macedon इत्यादि प्रांत व स्थळें युरोपच्या नकाशांत, ग्रीस देशाच्या हद्दींत जवळपास सांपडतील. Rhodes हें बेट आहे व तें आथेन्सूच्या पूर्वेस सांपडेल.

प्राचीनकाळीं Athens, Sparta वगैरे ग्रीक संस्थानें फार प्रसिद्ध होतीं.

३-११–प्रजासत्तात्मक राज्य (Republic) म्हणजे लोकसत्तात्मकच. जेथें राजाच्या हातांत सर्व सत्ता राहते ती राजसत्तात्मक पद्धति (Monarchy).

३-२७–अनेक लहान राज्यें पोटांत असणारें तें साम्राज्य म्हणावें (Empire). आमच्याकडे प्राचीन काळीं लोकसत्तात्मक 'गण'राज्येंहि होतीं असें हल्लीं पुष्कळ विद्वानांनी मान्य केलें आहे. लोकसत्तात्मक पद्धति व वक्तृत्व यांचा संबंध–या विषयाचा सर्व बाजूंनीं विद्यार्थ्यांनी खल करण्यासारखा आहे.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

४-३,४–मिसर=इजिप्त; दोन तुर्कस्थान देश म्हणजे त्यावेळीं आशिया० तुर्क० व युरोपी तुर्क० असे होते. आज सर्व बदललें आहे.

४-१०,२३–वक्तृत्वासंबंधीं ग्रीक भाषेंतील पहिला ग्रंथ ग्रीक भाषेंतील प्राचीन काळचा सर्वोत्कृष्ट वक्ता जो पेरिक्लीज् (Pericles) त्यानें लिहिला आणि त्याही-पेक्षा सरस ग्रंथ हालिकार्नेससूचा डायोनीशियस् (Dionysius) यानें लिहिलेला आहे. लॅटिन्मध्यें सिसरो, क्विक्टिलियन् (Cicero, Quictilian) वगैरेंनी वक्तृत्वाविषयीं पुष्कळ विवेचन केलें आहे. डॉ. ब्लेअर यानें मालाकारांप्रमाणेंच प्रतिपादन आपल्या व्याख्यानांतून केलें आहे.

५-८–'एकचित्त'–'निबंधमाला'कारांनी संस्कृतांतून निवडलेला एक गोड शब्द. हल्लीं कधीं कधीं भोजनप्रसंगीं 'सगळ्यांचें झालें, उठावें का ?' या अर्थी वापरतात.

५-२६–रोम् व ग्रीस् दोन्ही देशांचे छोटे इतिहास अनुक्रमें १८५७ व १८६७ मध्यें मराठींत छापून प्रसिद्ध झाले होते !

६-४,६–ही अतिशयोक्ति आहे. देवाचे पैगंबर म्हणजे देवानें मुद्दाम पाठविलेले दूत, प्रेषित, प्रतिनिधि (Prophets). ग्रीस देशहि ग्रीक देवतांचा लाडकाच होता. एरवीं ग्रीक लोक इतरांस 'रानटी, अडाणी' म्हणते ना ! 'देवाचा लाडका' यांतील खोंच ख्रिस्ती समजुतीवर आहे. पण ग्रीसूची कथा ख्रिस्तापूर्वीचीच आहे मुळीं !

६-१५–आथेन्स् वगैरे एकेक शहर हेंच त्यावेळीं एकेक स्वतंत्र संस्थान असे (Greek City States).

६-२४–डिमॉस्थेनीज् (Demosthenes); फिलिप् विरुद्ध लढाई ३३८ मधली. (९०–९ पहा)

७-८–दहाच वक्ते Attic orators म्हणून उल्लेखलेले आढळतात. बारांची भरती करतां आली तरी दहांचाच पाठ अधिक. ते दहा हे: —

Antiphon; Andocides; Lysias; Isocrates; Isæs; Lycurgus; Æschines; Hyperides; Demosthenes; Deinarchus. अकरावें नांव Hegesippus चें धरतां येईल.

हे सर्वच जण डिमॉस्थेनीस्च्या व फिलिप्च्या लढ्याच्या वेळीं जिवंत होते कीं नाही याची शंका आहे. या सर्वांत Isocrates हा शतायु होता आणि Isæs, Lycurgus, Æschines, Hyperides वगैरे त्याचे शंभरावर शिष्य होते. Isæs हा डि०चा गुरु होता. Hyperides हा वक्तृत्वांत डि०च्या खालोखाल होता. डि०स

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

 Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

परिणामांत भारी तर Hyperides ची ढव वरचढ. Æschines हा तर डि०चा प्रतिस्पर्धीच होता. कुलानें व विद्येनें तो डि०पेक्षां श्रेष्ठ होता. या दोघांच्या लढ्यांत झालेलें एशिनीसाचें भाषण–De Corona–सरस होतें असें प्रो. मरे यांचें मत आहे.

७-२६–ग्रीसचें वैभव रोमनें हरण केलें. पुढें इ. स. १७१८त ग्रीस् हा तुर्की साम्राज्याचा भाग झाला. इ. स. १८२१त ग्रीकांनीं स्वातंत्र्याची उठावणी केली. अखेर १८२९ त फ्रान्स्, रशिया व इंग्लंड यांच्या मध्यस्थीनें ग्रीस्ला राजा देण्यांत आला! महायुद्धानंतर ग्रीसमध्यें बऱ्याच घालमेली होऊन अखेरीस नुकताच ग्रीसूचा राजा जॉर्ज परत ग्रीसूमध्यें राज्य करूं लागला आहे! लोकसत्ताक ग्रीसूच्या इतिहासांतील हीं आंदोलनें खचित बोधप्रद आहेत!

८-११–थुसिडिडीज् (Thucydides) याचा इतिहास म्हणजे 'History of the Peloponessian War' हा होय. यांत अनेक काल्पनिक भाषणें व संवाद यानें रचून घातले आहेत. भाषाहि अत्यंत कठिण व क्लिष्ट आहे. तथापि माहिती, समजूतदारपणा, कल्पनाशक्ति आणि पद्धति या प्रकरणीं त्याची श्रेष्ठता सर्वमान्य आहे.

(जिज्ञासू शिक्षकांनी Gilbert Murray कृत 'A History of Ancient Greek Literature' मधील Demosthenes and his contemporaries, the Orators व Thucydides हीं प्रकरणें पहावीं.)

८–२४ फिलिपूच्या विरुद्ध जीं डि०चीं भाषणें तीं फिलिपिकें आणि ऑलिन्थस् शहराचें फिलिप्विरुद्ध अथीनीयनांनी साहाय्य करावें म्हणून जीं तीन भाषणें डि०नें केलेलीं तीं Olynthiacs 'ऑलिन्थियाकें.'

८-२९–'अनेकविद्यामूलतत्त्वसंग्रह,' कृष्णशास्त्री चि० चा ग्रंथ; (इ. स. १८६१). यांत बहुतेक शास्त्रीय विषयांची माहिती आहे. 'वाग्चातुर्य' या विषयावर एक निबंध यांत आहे. त्यापुढेंच डिमॉस्थेनिसूचें, सिसरोचें व केशस् मेरियसूचें या तिघांचीं भाषणें मराठींत भाषांतर करून दिलीं आहेत, तीं अवश्य वाचावीं.

९-५–महाजन–ज्यांस Patricians असें म्हणत; सामान्यजन ज्यांस Plebians असें म्हणत असत. महाजन हे रोमचे वरिष्ठ वर्ग, राष्ट्र-पिते, धनी आणि सामान्यजन हे कनिष्ठ वर्ग, उपरी, सत्ताहीन. या दोन वर्गांमध्यें हक्कासाठीं मोठा जोराचा झगडा शेंकडों वर्षें चालत होता. हळूहळू कनिष्ठ वर्गांनीं पुष्कळ अधिकार मिळविले. रोमन इतिहास यांच्या झगड्यांनी रंगलेला आहे. (पहा–रा. वि. कों. ओक, रोम, राष्ट्रकथामाला–भाग चवथा.)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ख्रि. पू. ४९४, सावकारकुळांबाबतचे जाचक नियम आणि इतर तक्रारीसाठीं प्लेबियन् मंडळी रुसून बसली तेव्हां त्याची समजूत मिनिनियस् ॲग्रिप्पा (Menenius Agrippa) यानें पोट आणि अवयवांची गोष्ट सांगून केली आणि प्लेबियन् लोकांस कांही अधिकार व सवलती मिळाल्या.

९-१०–पिऱ्हस् (Pyrrhus) ग्रीसूच्या उत्तरेकडील एपिरस् प्रांताचा एक शूर राजा (ख्रि. पू. २९५–२७२). रोमनांचा यानें अनेकदा पराभव केला. एका बाईनें फेंकलेलें कौल लागून हा मरण पावला ! यानें जय मिळवावे पण त्यासाठीं खराबी फार व्हावी; अशावरून 'Pyrrhic Victory' हा संवादप्रचार इंग्रजींत आला आहे. एका अर्थानें अहमदशहा अबदालीचा पानिपतवरील जय किंवा भाऊसाहेबांचा उदगीर येथील जय हे अशा सदरांत घालतां येतील.

पिऱ्हसूचा हुशार मंत्री सिनियस् (Cineus) यानें मोहकवाणीनें रोमनांस सुचविलें कीं पिऱ्हसूचा जय झाला आहेच; तरी रोमनांनी पिऱ्हसूच्या दोस्तांस त्रास देऊं नये म्हणजे पिऱ्हस् परतेल. परंतु ॲपियस् (Appius) या म्हाताऱ्या आंधळ्या सभासदानें सर्व रोमनांस इषारा दिला कीं सशस्त्र शत्रूंस सवलती देऊं नका. त्यामुळें पिऱ्हस् यास हात हालवीत परत जावें लागलें. (ख्रि. पू. २७९–२८०)

९–१७–१८–सिपियो (Scipio)–प्रख्यात घराण्यांतील; पांपेचा सासरा; सीझरविरोधांत अखेर स्वतःस मारून घेतलें (४६ ख्रि. पू.)

केटो (Cato)–ख्रि. पू. ९५ ते ४६–नमुनेदार रोमन्, शूर, उदार, सच्चा, विद्वान्. सिसरोच्या बाजूनें सीझराचा विरोधक. अखेर सीझरशीं झगडत असतां प्लेटोचें आत्म्याच्या अमरत्वावरील प्रवचन वाचून यानें स्वतःस भोसकून घेतलें !

९-२०–मेरियस्–(ख्रि. पू. १५७–८६) प्लीबियन् पुढारी–सहा वेळां कॉन्सल निवडून आला, सत्ता फार गाजविली; सलाचा विरोधी; सीझरचा मावसा.

सीझर–(ख्रि. पू. १००–४४) जगप्रसिद्ध रोमन बादशाहा; शूर, ग्रंथकार, वक्ता, विद्वान्, शहाणा, राज्यसुधारक; अखेरीस भरसभेंत मित्र म्हणविणारांच्या हातें खून !

१०-१–ब्रूटस्–प्रख्यात वक्ता, विद्वान्, सीझरविरुद्ध कटाचा एक पुढारी, अखेरीस स्वतःस मारून घेतलें. (४२ ख्रि. पू.)

आंटनी (८३–३० ख्रि. पू.) वक्त्यांच्या कुळांतला; सीझरच्या बाजूचा; सीझरनंतरचा एक सत्ताधारी; क्लिओपात्रा या अप्सरेचा दास; शूर परंतु पोकळ डौली; छांदिष्ट;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

 Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्वतःस भोसकून मेला. त्याचें भाषण शेक्सपीअरनें रचून दिलेलें 'ज्युलियस सीझर' नाटकाच्या तिसऱ्या अंकांत दुसऱ्या प्रवेशांत पहा. पाठ करण्यासारखें आहे.

१०-२–नाटकाचें नांव Julius Cæsar.

१०-७–बेताबाताचें, या शब्दाचा प्रयोग येथें नेहमींहून जरा निराळ्या अर्थानें केला आहे (पहा. ९४–९)

१०-२६–न्यायसभा–हीच रोमनलोकांची सेनेट (Senate).

११-६–तुलना 'शोकस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानिच'; 'जया अंगीं मोठेपण। तया यातना कठीण' –तुकाराम–

११-१–क्याटिलैनचा कट (Catilinian Conspiracy)–कॅटिलैन् हा एक प्रख्यात रोमन् सरदार; सलाचा साहाय्यक; याला कॉन्सल् निवडलें नाही म्हणून रागावून सर्व रोमच जाळून टाकावें, खजिना लुटावा अशा हेतूनें कांही व्यसनी मित्रांच्या मदतीनें यानें भयंकर कट केला. सिसरो होता यावेळीं कॉन्सल्. त्याला बातमी लागतांच त्यानें कटाचा बंदोबस्त केला (ख्रि. पू. ६३). पुढें कॅटिलैन् पळून गेला व अखेर मारला गेला. लोक सिसरोस रोमचा 'पिता' म्हणूं लागले !

११-१० **सिसरो** (१०६–४३ ख्रि. पू.)–एका रोमन सरदाराचा मुलगा; तत्त्वज्ञ; लेखक व वक्ता; कायदेपंडित; कॉन्सल् पण जरा भित्रा; 'लोकपिता;' हा सीझर विरुद्ध; पांपेच्या पक्षाचा; सीझरच्याच खुनानंतर अँटनीनें यास आरुस धरून मारविला.

डिमॉसूथेनीसूच्या वक्तृत्वामध्यें आवेश आणि मर्दपणा तर सिसरोच्यांत अलंकारिकपणा अधिक. सिसरोचें वक्तृत्व बोजड आणि फोपसें, सबब 'एशियाटिक' जातीचें. खरें अस्सल ग्रीक् नाणें म्हणजे 'ॲटिक्' (Attic) जातीचें तें नव्हे असा आक्षेप त्याचे प्रतिपक्षी करीत. 'ऱ्होडेशियन्' पद्धति समधात किंवा 'मध्यम' गणली जात असे. सिसरो म्हणे कीं माझीच पद्धति खरी 'ॲटिक्'—आर्ष–आहे. कांही असलें तरी सिसरोच्या वक्तृत्वांत पोकळ डामडौलीपणाचा वारा अधिकच खरा.

सिसरोचें कुळ हीन म्हणतां येत नाहीं. सिसरोनें २६ व्या वर्षी एक खटला चालवून प्रसिद्धि मिळविली; आणि पुढल्या वर्षी रॉशसूचा खटला असा चालविला कीं त्याचें नांव सर्वत्र गाजलें. लवकरच वकिलांचा पुढारी हॉर्टेन्शियस् (Hortensius) यास सिसरोनें मागें टाकलें. हॉर्टेन्शियस् १९ व्या वर्षीच पहिला खटला लढवून प्रसिद्धीस आला. हा प्रख्यात वक्ता होता. याच्या मुलीनेंहि त्याचा गुण उचलला होता !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

११-११–सीझरखुनानंतर अँटनीचा 'दुष्ट' पक्ष. सिसरोच्या शिराचें प्रदर्शन यानेंच करविलें !

१२-२–व्हेरीस् (Verres) सिसिली प्रांताचा Prætor; याजवर जुलम–जबरदस्तीचा आरोप सिसरोनें केला; मग रोमहून निसटला; मारला गेला (४३ ख्रि. पू.)

१३-२०–सांगोपांगी–हें रूप बरोबर. सांगोपांग याचा अर्थ संपूर्ण असा आहे.

१४-१६–ज्याला आधार द्यावयाचा तें आधेय; येथें विषय हा आधार आणि वक्तृत्व हें आधेय. याला आधाराधेयसंबंध म्हणतात.

१४-१८–सुमार–मूळचा फारसी शब्द; अर्थ मोजणी–यावरून मग बेताचा वगैरे अर्थ आले. उदा०–'माझी प्रकृति पहिल्यापासून सुमारच आहे,' 'त्याचें भाषण सुमारच झालें' इत्यादि.

१६-१–**कुटुसाफ्**:–Kutusov रशियन् सैन्याचा मुख्य; रशियांतून माघार घेत असतां फ्रेंच सैन्याचा पाठलाग यानें केला; इतर कांहीं मोहिमांत त्यानें संयुक्त युरोपी फौजेचें फ्रेंचांविरुद्ध आधिपत्य केलें होतें.

१६-१३–**एडमंड् बर्कचें चरित्र**–रावसा. ना. गो. चापेकर यांनी लिहिलें आहे तें पहावें.

विशेषें—मूळ 'विशषेण' हें रूप.

१६-२६–Wellesley पूल म्हणजे पुण्यास संगमावर जो वाहतुकीचा मोठा पूल आहे तो. १८३० सालीं एक लाकडी पूल वेलस्लीच्या १८०३ च्या बहादुरीच्या स्मरणार्थ बांधला. पुढें तो जुना झाल्यावरून मोडून नवा दगडी १८७५ त बांधून झाला. त्याचें काम १८७० त सुरू झालें. यामुळें 'तिगस्तापर्यंत' असे टिपेंत शब्द योजिले आहेत.

१७–१ फासेट् हा पार्लमेंटांत हिंदुस्थानचे वतीनें भांडत असे. १८७९–८० त अफगाण युद्धाचा खर्च याचे सूचनेवरून सर्वच हिंदुस्थानावर पडला नाहीं. ग्लॅड्स्टन्चे बाजूचा. (पहा, ग्लॅड्स्टन् चरित्र–मराठींत वि. कों. ओक यांचें पृ. ७० वगैरे)

१७-४–जान्सन्चें चरित्र निबंधमालेंत आलें आहे. त्यांत ३७ व्या अंकांतील २ रे कलमांत जान्सन्च्या क्लबचीहि थोडी माहिती आहे.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

 Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

१८-२०।२५-'टास्क्' या काव्याचा कर्ता कौपर कवि होय. William Cowper-(१७३१-१८००).

१९-३-अशा फिर्यादीला Impeachment म्हणतात.

१९-१४-शेरिडॅन्-Richard Sheridan (१७५१-१८१६)-आयरिश्; नाटककार; १७८० त पार्लमेंटप्रवेश.

British......Orations :—

बर्क्, चॅथॅम्, पिट्, फॉक्स्, शेरिडॅन्, ग्लॅडस्टन्, डिझरायली, ब्राइट् इत्यादि ज्या अनेक प्रख्यात इंग्रजी वक्त्यांचा उल्लेख 'वक्तृत्व' निबंधांत मालाकारांनी केला आहे त्यांच्या **वक्तृत्वाचे मासले** पाहण्यासाठीं **British Historical and Political Orations** या नांवाचें **Everyman's Library** मालेंतील पुस्तक तरी सर्वांनी पाहावें. या पुस्तकांत शास्त्रीबोवांनी उल्लेखिलेलीं पुढील भाषणें आलीं आहेत:—

(१) थोरला पिट् ऊर्फ चॅथॅम् याचें अमेरिकन् धोरणाबाबतचें; (२) शेरिडॅन् याचें हेस्टिंग्ज खटल्यांतील; (३) या खेरीज ग्रॅटन् सारखे प्रसिद्ध आयरिश् वक्ते, ज्यांचा उल्लेखहि मालाकारांचे निबंधांत नाही, त्यांचींहि भाषणें या संग्रहांत आहेत. हें पुस्तक घेणें किंमतीनें सुलभ आहे.

[अंक १९]

२०-५-मोरोपंतांची ही आर्या त्यांच्या आर्याभारतांत कर्णपर्वाचे अखेरीस आली आहे. यांत पंतांचे यजमान बाबूजी नाईक बारामतकर यांची स्तुति आहे. देवव्रत म्हणजे भीष्म; यावरून बाबूजी वृद्ध असतां त्यांस पाहून ही पंतांनी लिहिली वगैरे अनुमानें व चर्चा, चित्रमयजगत्, १९२२ च्या २ च्या अंकांत 'पंतांच्या कर्णपर्वा-संबंधानें कांहीं नवीन विचार' या आमच्या निबंधांत पहावी. अभ्यासूंस ह्या लेखाची प्रत आमचेकडे मागितली असतां मिळेल.

या आर्येच्या दुसऱ्या चरणांत '**पंडित**' ऐवजीं '**मंडित**' असा पाठ पाहिजे. पंतांच्या स्वहस्तलिखित प्रतींत 'मंडित' असाच पाठ आहे आणि तो युक्तहि आहे. बाबूजी नाइकांवर 'पितृप्रसाद' होता; कारण त्यांचे वडील सदाशिव नाईक हे मोठे सावकार; यांनी काशींत मराठ्यांची कीर्ति वाढविली; पुण्यांतील शनिवार पेठ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नाईकांनींच वसविली; बाबूजीस बाळाजी विश्वनाथानें आपली मुलगी भिऊबाई दिली. पेशवे दप्तरांत नाइकांचीं पत्रें वगैरे पुष्कळ आहेत. नाईक व पेशवे यांचें पुढें वैरच माजलें.

२१-१०।१५–ईलियड् (Iliad) हें महाकाव्य सुमारें तीन हजार वर्षांपूर्वी होमरनें रचलें असावें. इलियड्चें मराठी कवितावद्ध भाषांतर रा. गणेश रामचंद्र हवालदार, मुंबई यांनी प्रसिद्ध केलें आहे. त्यांत भाग ९ मध्यें नेस्टरचीं भाषणें आलेलीं आहेत. ग्रीक पक्षांतील अकिलीस् व ॲगॅमेम्नन् सारख्यांतील भांडणें मिटविण्यासाठीं हा नेस्टर प्रयत्न करी. वृद्ध परंतु शहाण्या पुढाऱ्यास Nestor शब्द इंग्रजींत हल्लींहि लावतात !

२१-१९–चीन देशाविषयीं हल्लीं पुष्कळ माहिती इंग्रजी वगैरे भाषांतून बाहेर आली आहे. खुद्द चिनी भाषेंत पुष्कळच प्राचीन ग्रंथ आहेत.

२१-२५–मागें पान ३–१८ पहा. बोलणारा तो वक्ता, या अर्थानें सर्वच वक्ते असतात. परंतु बोलण्याची कला डेमॉस्थेनीसाप्रमाणें अभ्यासानें अंगीं आणून तो उद्योग करणारे ते हल्लींच्या युगांत 'वक्ते' या विशेष संज्ञेला पात्र होतात. (पुढें ५४–९ पहा.)

२२- या पानावरील सर्व विवेचन कितपत मान्य करण्यासारखें आहे याची चर्चा व विचार करावयास पाहिजे. खुद्द शास्त्रीबोवा यांना वक्तृत्वाचा स्वानुभव नव्हता हें यावरून उघड आहे. वक्तृत्वासाठीं अभ्यास करणें हें अवश्य आहे. स्थळ, काळ, आवाज, शब्दयोजना, टिपणें, विचार, कितीतरी गोष्टी वक्तृत्वास अनुकूल असाव्या लागतात.

इंग्रजीमध्यें या तयारीचें स्वरूप सांगणारीं अनेक पुस्तकें आहेत. जसें, **Public Speaking** (by Prof. Duncan ; Foulsham's Series) हें छोटें व सुबोध पुस्तक. **The Spoken Word** (by Hopps) या पुस्तकांत वक्त्याची छाती, फुप्फुसें, आवाज, श्वसन इत्यादिकांविषयीं सुगम विवेचन केलें आहे. रा. ठाकरे यांच्या 'वक्तृत्वशास्त्रांत' हि हा विषय घेतलेला आहे. वक्त्यानें प्रवाहीपणा कसा साधावा याचा उलगडा **The Art of Extempore Speaking** (by Harold Ford) या ग्रंथांत केलेला सापडेल. वक्त्यानें अनुकूल प्रतिकूल मुद्दे कसे पहावे तें **Pros and Cons** (by Hideric Cousens) या टांचणपुस्तकांवरून कळेल. हीं पुस्तकें चांगल्या शालेय ग्रंथालयांत मिळण्यासारखीं आहेत.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

 Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

२३–२५–कालिदास शाकुंतलांत म्हणतोः—"इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी"–(अंक १–१७).

२४-४–'बृहस्पति' शब्दाचा उपयोग मराठींत सरळ अर्थानें वक्त्याप्रमाणें विद्वानाकडेहि होतो. याचा उपरोधिक उपयोगहि सर्वांस माहीतच आहे.

२४-७–'वाग्मी'—२१ वे अंकाचे मथळ्याचा श्लोक पहा.

२४-१०–जुन्या काळीं सहा दर्शनें आस्तिक म्हणजे वेद मानणारीं आणि सहा दर्शनें नास्तिक म्हणजे वेद न मानणारीं प्रसिद्ध आहेत.

दर्शन—दिसणें, मूळ तत्त्व शोधतां शोधतां ज्या कोणा मोठ्या माणसास जें खरें वाटलें तें त्याचें दर्शन किंवा मत.

सहा आस्तिक दर्शनेंः—पूर्व मीमांसा (जैमिनि); उत्तर मीमांसा (बादरायण); (गौतम); वैशेषिक (कणाद); सांख्य (कपिल); आणि योग (पतंजलि)—शिवाय नास्तिकांत जैन, चार प्रकारचे, बौद्ध आणि चार्वाक, अशीं सहा येतात. या नांवांत व यादींत बदलहि सांपडतो.

न्याय हें तर्कशास्त्र म्हणतां येईल. सोळा मूळ पदार्थ मानणारे ते न्यायभक्त. हे नैय्यायिक आणि सहा पदार्थ मानणारे ते वैशेषिक. सांख्य हे पंचवीस तत्त्वें किंवा पदार्थ मानतात आणि योगांत ईश्वर सव्विसावा पदार्थ मानतात. पूर्वमीमांसेचा भर यज्ञादिकर्मांवर आहे आणि उत्तरमीमांसा म्हणजेच वेदान्त—सर्व एक आहे हें मत.

चार्वाक हा एक मतस्थापक होता. तो ईश्वर, स्वर्ग कांहीं मानीत नाहीं. 'खाना पीना चमन उडाना' हें त्याचें तत्त्व ! कुठला आला आहे आत्मा ? (गौतमबुद्धाचे) बौद्ध सर्व क्षणिक व शून्य मानतात. आणि जैन (जिनाचा) हे सर्वज्ञास अनुसरावें वगैरे सांगतात. (पहा—'प्रस्थानभेद,' लेले किंवा 'भारतीय तत्त्वज्ञान,' केळकर)

२४-१९–हे मनोरे म्हणजेच पिरॅमिड्स्–Pyramids. ह्यांतील कित्येक पांच पांच हजार वर्षांच्या जुन्या आहेत. ह्या राजांच्या कबरी आहेत. यांतून राजांचीं चाळवून ठेवलेलीं प्रेतें–ममी–सांपडतात व पुष्कळ आश्चर्यकारक वस्तु हल्लीं हातीं लागत आहेत.

२४-२६।२७–शंकराचार्य हे अद्वैत मताचे स्थापक; मंडनमिश्राशीं त्यांचा वाद झाला. त्यांत मिश्रांची स्त्री सरस्वती हिनें आचार्यांस अडविलें. जैमिनीचीं पूर्वमीमांसेवर सूत्रें, त्यावर शबरांचें भाष्य आणि तें भाष्य स्पष्ट करण्यासाठीं त्यावर कुमारिलभट्ट या विद्वानानें वार्तिकें रचिलीं आहेत.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

२५-७–रॉशस् हा रोमन् होता, ग्रीक् नव्हे.

२५-८–गॅरिक्चें चरित्र मराठींत रा. शंकर बा. मुजुमदार यांनी लिहिलेलें प्रसिद्ध आहे.

२५-९–सॉफोक्लीज् (Sophocles ख्रि. पू. ४८५–४०६) प्रख्यात शोकान्त नाटककार; याच्या १३० नाटकांपैकीं सारीं सातच उपलब्ध आहेत !

२५-११–राफेल (Raphael १४८३–१५२०) एक अतिविख्यात इतालियन चित्रकार.

रेनॉल्ड्स् (Sir Joshua Reynolds; १७२३–१७९२) प्रख्यात इंग्रज चित्रकार; इतालीहून शिकून आला; पुढें राजाश्रय; युनिव्हर्सिट्यांनी सत्कार केला; अनेक कलासंस्थांकडून मान; जॉन्सन्क्लबाचा संस्थापक; लेखक.

२५-१४–शांकुतल—नाटककर्ता कालिदास; उत्तररामचरित—नाटककर्ता भवभूति; मृच्छकटिक—नाटककर्ता शूद्रक.

२६-१५–पण अलीकडे चित्रपट—सिनेमा—ग्रॅमोफोन्–इत्यादि अनेक युक्त्या निघाल्या आहेत हें आज लक्ष्यांत घेणें जरूर आहे.

२९-११–या ठिकाणीं पुढील माहिती लक्षांत घ्यावी. गौतम बुद्धाच्या नंतर त्याच्या अनुयायांच्या मोठाल्या सभा झाल्याचे उल्लेख आहेत. त्यांस 'संगीति' म्हणत.

प्रसिद्ध अकबर बादशाहानें ' इबादतखाना ' म्हणून एक स्वतंत्र इमारत बांधली होती (तु० पान ३११) आणि तेथें सर्व धर्मांचे प्रमुख जमत असत व धार्मिक प्रश्नांवर हमरीतुमरीचे वाद होत असत.

२९-१२–' कशी ? तर जशी'...वाक्य पुढें तशी वगैरे शब्द घालून पुरें केलेलें नाहीं. बोलण्यांतल्याप्रमाणें लिहिलें आहे. (पान २३, ओळ २४।२५ व ४९।२३ पहा.)

२९-१३–रामायणांतून अंगद, हनुमान् प्रभृतींचें शिष्टाईप्रसंगीं वक्तृत्व वाखाणिलें आहे.

३०-१८–एकदेश शब्दाचा शास्त्रांत अर्थ एक भाग.

३१-१–सार्वजनिक भाषणासाठीं बांधलेल्या रोममधील जागेस Forum म्हणत. आतां या जुन्या काळच्या जागा शोधून काढून तेथील इमारतींच्या अवशेषाचीं चित्रेंहि पाहावयास मिळतात.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

 Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

३१-२–ग्रीसूच्या पूर्वसमुद्रांतील एक छोटें बेट (४९×२१ मैल); पूर्वी एक ग्रीक संस्थान; इतिहास मनोरंजक; फारसी, ग्रीक, रोमन, तुर्की आणि ख्रिस्ती क्रुसेडर्स नाइट यांचे ताब्यांत निरनिराळ्या काळीं; एके प्रसंगी एक लाख तुर्क लोक यासाठीं कामास आले; सुपीक; लोक ग्रीक.

३१-१४–विश्वकर्मा, देवांचा शिल्पी.

३१-१६–मावळ्यांच्या बद्दलची ही समजूत चुकीची आहे. शिवाजीच्या पूर्वी मावळांत व कोंकणांत अनेक मोठमोठीं लढाऊ घराणीं होतीं आणि शहाजीमहाराज तर पंचवीस हजार सैन्य जवळ बाळगणारे प्रतिबादशाहाच होते. आतां नवीन पुरावे हल्लीं पुष्कळ प्रसिद्ध झाले आहेत. केवळ बखरींच्या गोष्टींवर विसंबावयाला नको. मावळे भावडे व भित्रे होते म्हणण्यास कसलाहि आधार नाही.

३१-२६–मध्याह्नीचा? या ठिकाणीं मध्यरात्रीचा पाहिजे. लिहिण्याच्या भरांतली चूक.

३२-२४–फिरंगी–हा शब्द मूळ Frank शब्दावरून बनला; इकडे सर्व युरोपिअनांना थट्टेनें हा लावीत पण विशेषेंकरून **पोर्तुगीझ्** (हिंदी पोर्तुगीझ) यांसच तो लावतात.

३३-५–हाहि प्रसंग ग्रांट डफ्नें वर्णिला आहे.

३३-८–चढाइत–घोड्यावर चढणारा. बाळाजीपंतांना रोगामुळें घोड्यावर नीट बसतां येत नसे.

३४-५–हिमालयाच्या मस्तकीं–येथें ग्रांट डफ् म्हणतो कीं 'किन्नर खंडांत' असे शब्द मूळांत आहेत.

३३-३६–या पानांत सर्व पेशवाईविषयीं मजकूर आहे. रा. सा. सरदेसाई यांच्या रियासती पाहिल्या असतां यांतील प्रसंगांविषयीं खरी माहिती कळून येईल.

३४-१४–नानासाहेब पेशवा.

३४-१५–थोरले माधवराव पेशवे.

३४-१६–हा राजेंद्र नारायणराव पेशवा.

३५-१–हा सवाई माधवराव.

३५-२–हा सर्प म्हणजे धाकटा बाजीराव; याची आई आनंदीबाई; सर्जेराव घाटग्यासारख्या दुर्जन नक्रांस उत्तेजन बाजीरावाचें.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

३५-७–ब्रह्मवध––गंगाधरशास्त्री पटवर्धन यांचा खून. 'मराठी रियासत' पहा.

३५-८–विठोजी होळकरास हत्तीच्या पायाखालीं देऊन मारविलें! विठोजीचें देऊळ हल्लींहि होळकर पुलापलीकडे आहे!

३५-१०–यशवंतराव होळकर यानें मग पुणें जाळलें! (इ. स. १८०२)

३५-११–म्हणजे इंग्रजांवर उलटून

[अंक २०]

३७-४–जीव=बृहस्पति, देवांचा गुरु. अमृतराय ऊर्फ रायजी मराठींतले प्रसिद्ध कटावकर्ते कवी (शके १६२०–१६७५); पैठणचे; गुरु मध्वनाथ (पेशवे दप्तर ४३–१०५) समाधि औरंगाबादेस (चंपकराव जहागिरदार).

३७-५–सन्मणिमाला—हें मोरोपंती प्रकरण.

३७-२०–ख्रिस्तीधर्म हा महंमदी धर्माचा 'वडील' भाऊ; कारण ख्रिस्त जुना आणि कुराणास मान्य आहे.

३८-११–पूर्वीय=पूर्वज. हा शब्द बरोबर वाटत नाही. पूर्वींच्यांच्या असें असावें.

३९-१–पिंड–म्हणजे शरीर; आणि ब्रह्मांड–म्हणजे सारी सृष्टि (खालीं ३९-५।६ शरीर-विश्व, पहा.)

३९-९–शरीर हें जड, मातीचें, पंचमहाभूतांचें आणि त्यांत चित् जो आत्मा, चैतन्य असलेला, तो मिळून मनुष्य होतो.

३९-१६।१७–अ+गो (इंद्रिय)+चर (समजणारें); हा जिज्ञासेचा स्वभाव लहान मुलांच्या वागण्यांत उठून दिसतो. 'नको' म्हटलें कीं तीं तें हटकून करूं पाहतात! (४०–५ मध्यें अशा 'बाल'राष्ट्राचा उल्लेख आहे.)

४०-१–शरीर ज्या मातीचें बनलेलें त्यांतच प्राण गेल्यावर तें मिसळून जातें–जिकडले परमाणू तिकडे जातात!

४०-१।५; ४३-१०–कथाकीर्तनसांप्रदाय नवा नाहीं. याबद्दलचें पारखीशास्त्री यांचें पत्र 'निबंधमालें'त छापलें आहे. त्यांतून उतारा या पुस्तकांत दिला आहे. पहिला कीर्तनकार नारद. नामदेवादिक संतमंडळी रामदासांपूर्वी कैक शतकें कीर्तनें करीत असत हें स्पष्ट आहे.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

 Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कीर्तनप्रथा

नोव्हेंबर १८७५–निबंधमाला—अंक २३ (मूळावरून)

(पृ. ३२–३३)–कै. पांडुरंगशास्त्री पारखी यांचे पत्रांतील उतारा.

"रामकृष्णादिकांच्या गुणानुवादार्थी कीर्तन व कथा या शब्दांचे प्रयोग प्राचीन संस्कृत ग्रंथांतून पुष्कळ ठिकाणीं आढळतात; आणि कीर्तनप्रचार प्राक्कालापासूनच चालत आलेला आहे असेंही सिद्ध होतें. यास प्रमाणः—

मृदंग–ताल–सहितं कर्तव्यं कीर्तनं ततः ।

(ब्रह्मपुराण, उत्तरखंड, भागवतमहात्म्य, अध्याय ६, श्लोक ५८.)

दृष्ट्वा प्रसन्नं महदासने हरिं ते चक्रिरे कीर्तनमग्रतस्तदा ॥
भवो भवान्याकमलासनः सुतैस्तत्रागमत्कीर्तनदर्शनाय ॥ ८६ ॥
प्रऱ्हादस्तालधारी तरलगतितया चोद्धवः कांस्यधारी ।
वीणाधारी सुरर्षिः स्वरकुशलतया रागवक्ताऽर्जुनोऽभूत् ॥
इंद्रोऽवादीन्मृदंगं जयजयसुकराः कीर्तने ते कुमारा ।
यत्राग्रे भाववक्ता रस-विरचनया व्यासपुत्रो बभूव ॥८७॥
अलौकिकं कीर्तनमेववीक्ष्य हरिः प्रसन्नोभवदब्रवीत्ततः ।
मत्तो वरं भागवता वृणुध्वं प्रीतः कथागायनतोस्मि सांप्रतं ॥ ८८ ॥

(पद्म पु०, उत्तरखंड, भागवतमहात्म्य, अध्याय ६.)

पारावतान्यभृतसारसचक्रवाकदात्यूहहंसशुकतित्तिरिबर्हिणां यः ॥
कोलाहलो विरमते चिरमात्रमुच्चैर्भृंगाधिपे हरिकथामिवगायमाने ॥

(भागवत-स्कंध ३, अ० १५, श्लोक १८.)

या वरील पद्यांवरून आपल्या व आपल्या निबंधमालेच्या वाचकांच्या लक्षांत येईलच कीं, कीर्तनप्रकार पूर्वकालापासूनच चालत आलेला आहे; व कीर्तन आणि कथा हे शब्द भगवद्गुणानुवर्णनार्थी हीस प्रमाण आहेत. आतां इतकेंच कीं, कीर्तनांत नकला वगैरे प्रकार मात्र आलीकडेच घुसलेले आहेत.

वाळापूर, प्रांत वऱ्हाड, १२–१२–७५. पा. गो. शा. पा."

४०-१५–आत्म्याबद्दल तें अध्यात्म. त्याचा विचार हिंदुस्थानांतच अधिक कां, तर जमीन पिकाऊ म्हणून खाण्यापिण्याची काळजी नाहीं; हवा उष्ण म्हणून अतिशय

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आळस येऊन मुबलक स्वस्थपणा मिळतो; आणि मोठाल्या नदीपर्वतांमुळें मनांत सदा भीति वागते; यांमुळें गूढ विचारांकडे मन धावणें सहज आहे.

४०-२७–बिहार प्रांतांत प्राचीन नालंदाचें विद्यापीठ आतां उकरून काढलें आहे. तेथें हजारों विद्यार्थ्यांस एकदम उपदेश करण्याजोग्या भव्य व प्रशस्त जागा व पीठें बांधलेलीं दिसतात. त्यांस साजतीलसे धर्मप्रवक्ते त्यावेळीं असतीलच !

४१-१४–वीर्यावर=वीर्यानें, शौर्यामुळें.

४१-१६ रामायण–महाभारतादि ग्रंथांचें वाचन शूर वीर मराठेशाहींत करीत याला कागदोपत्रीं पुरावे सांपडतात. विशेषतः मुक्तेश्वराचीं चार पर्वें व कृष्णदास मुद्गल व रामदास यांचीं रामायणपर्वें किल्लोकिल्लीं असत.

४१-१७ दादाजी ('दो' नव्हे) –हा पलठणचा कुळकर्णी, आडनांव गोचिवडे.

४१-१८ शककर्ता–ज्याच्या नांवानें नवा शक सुरू होतो तो शककर्ता. शिवाजीचा शक सुरू झाला होता त्याला 'राज्याभिषेक शक' म्हणतात. मुसलमान बादशहांत असे शक नेहमीच सुरू करीत. त्यांस 'जुलूस' म्हणतात.

४१-२१; ४२-१–या व असल्या गोष्टी हनुमंतस्वामीकृत रामदासांची बखर व महिपतीकृत भक्ति व संतविजयादि ग्रंथांत वाचावयास मिळतात.

४२-८–राज्यव्यूह—राज्यघटना; राज्यशरीर. (मागें १२–१२ पहा)–हा शास्त्रीबोवांचा आवडता शब्द दिसतो. असे लेखकाचे आवडते शब्द व शब्द-प्रयोग शोधून काढावे म्हणजे त्याच्या लेखनाची ढब स्पष्टपणें समजून येते.

४२-१०–'कीं तोडिला तरु फुटे अणखी भरानें'

४२-२०–या भेटीबाबत तुकारामांचे 'राया छत्रपती ऐकावें वचन' इत्यादि अभंग प्रसिद्ध आहेत.

४२-२८ –वामन कांहीं रामदास-तुकारामांच्या जोडीचा संत नव्हे. तेव्हां त्याचा व शिवाजीचा प्रसंग होण्याचें तादृश कारण नाही.

४३-१–वस्ताद (उस्ताद) 'गुरू' या अर्थी.

४३-६।१०–पारखी यांचे पत्रांतील उतारा पहा.

४३-१५–कथा–गोष्टी सांगण्याची गरज नेहेमीच राहणार; मग ग्रंथ असोत किंवा नसोत.

४३-२५–श्रीधरस्वामी—भागवतटीकाकार.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

 Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

४४-१६।१७–कबीर. प्रसिद्ध साधु; याचे दोहरे हिंदुस्थानभर आजही गातात. सूरदास—'अष्टछाप' हिंदी कवींतला एक श्रेष्ठ कवी; (जन्म अजमासें १४७८ इ. स.) कृष्णभक्त; 'सूरसागरा'चा कर्ता. तुळसीदास—रामभक्त; याचें 'रामचरितमानस' वाचीत नाही असा हिंदुस्थानी विरळा; याचा ग्रंथ रामचरितमानस (तुळसीरामायण) जगप्रसिद्ध; (मृत्यु संवत् १६८०; इ. स. १६२३).

४४-२८–हे गीतेवरील अभंग खात्रीनें प्रसिद्ध तुकारामाचे नाहीत.

४४-१९–योगवासिष्ठ—अद्वैत वेदान्त सांगणारा कठिण परंतु उत्तम संस्कृत ग्रंथ. यांत कर्त्यानें वसिष्ठाच्या तोंडून रामाला ज्ञान सांगितलें आहे. रंगनाथ वगैरे जुन्या कवींनी मराठींत आणला आहे.

४५-१–'विवेकसिंधु'—मराठी ओवीबद्ध वेदान्ताचा ग्रंथ; कर्ता मुकुंदराज. हा ज्ञानेश्वरापेक्षा वडील समजतात. छिंदवाडा बैतुलकडील असावा. याचा दुसरा ग्रंथ परमामृत. याचें संस्कृतभाष्यहि छापलें आहे.

४५-३–गणवृत्त–कवितेची बांधणी गणांनीं व मात्रांनी करतात. भ, ज, स, य, र, त, म, न, असे आठ अक्षरगण आहेत. हीं गणवृत्तें वामनाच्या पूर्वींच शेंकडों वर्षें भीष्ममुनीसारख्या महानुभाव कवींच्या ग्रंथांत आढळल्यावरून वामनाकडे त्याचें प्रचालकत्व आतां देतां येत नाही.

४५-५–चूर्णिका–एक नादयुक्त पण सोप्या गद्याचा प्रकार.

४५-६–दिण्डी वगैरे छंद किंवा वृत्तें अस्सल मराठी आहेत.

४५-८–संस्कृतांत प्रसिद्ध अशीं पांच महाकाव्यें मानलीं आहेत. त्यांतील हर्षाच्या नैषधचरितावरून छोटेंसें पण चटकदार असें 'दमयंतिस्वयंवराख्यान' मराठींत रघुनाथपंडितानें रचिलेलें प्रसिद्ध आहे. याची एक सुरेख आवृत्ति रा. अ. का. प्रियोळकर यांनी काढिली आहे.

४५-२३–चंपू—कठिण, कृत्रिम गद्यपद्यमिश्रित वाङ्मयप्रकार जसें नलचंपू इ.

४६-२३–अखबार (हकीकत, वृत्त;) तिचे नवीस (लिहिणारे) ते अख (क नव्हे) बारनवीस (फारसी). शास्त्रीबोवांनीं 'काव्येतिहाससंग्रह' कां काढला तें यावरून समजेल.

४७-१–मालेचा आठवा अंक–यांत 'इतिहास' विषय आहे. कीर्तनेविरचित ग्रांट डफ्वरील टीकेच्या अनुरोधानें यांत मजकुर आहे. (चित्रशाळा, नि. मा. पृ. ९३)

 CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

४८-१६।२४–या सर्व मराठी कवींची खात्रीलायक माहिती 'महाराष्ट्रसारस्वत' (रा. वि. ल. भावे) या ग्रंथांत मिळेल.

४९-१२–भर्तृहरी—वैय्याकरणी, तत्वज्ञानी, कवी; सातवें शतक पूर्वार्ध; व्हॉन्-त्संग याची माहिती देतो. मराठींत वामनादिकांनीं याची तीन्ही शतकें आणिलीं आहेत.

४९-१५–जगन्नाथपंडित. उत्तम कवि. 'गंगालहरी' व 'रसगंगाधर' हे याचे प्रसिद्ध ग्रंथ; शहाजहानाच्या वेळीं होता. याच्या भामिनीविलासाचें समवृत्त मराठी भाषांतर कै. लक्ष्मणशास्त्री लेले यांनी केलेलें पाहण्यालायक आहे.

४९-१८–या नातवाचें नांव रामचंद्र. या नातवाच्या हौसेसाठीं जगन्नाथानें २५ श्लोकांची 'अश्वधाटी' रचिली. तिचें मराठी भाषांतर रा. सी. बा. गुर्जर यांनी पद्यांत केलेलें छापलें आहे. अश्वधाटी (मंदारमाला) म्हणजे घोडचाल–हें वृत्त मौजेचें आहे. जगन्नाथाच्या अश्वधाटीचा एक चरण पहा:—

'दावानलार्चिरिव तावानयं
तपति हा वाग्यकृल्कलिरहो ॥'

४९-२३–मागें दाखविलेली लकब—(२९।१; २३।२५ पहा.)

४९-२५–मिल्टन् (१६०८–१७७४)—आंधळा महाकवी; Paradise Lost चा कर्ता; L Aljeseo व १९ Penseraso.

५०-२२–पन्हाळकरबोवा हे पूर्वी सांगलीमिरजेकडे कारकून होते. वडील मुलगा वारला. नंतर विरक्त झाले. खरे निस्पृह हरिदास. मुख्य भर पाठांतर; गायनवादन गौण—वक्तृत्व हा त्यांचा विशेष (वि. कृ. चि. चरित्र पृ. ५०)

५०-२४–गोसावी (गोस्वामी)–हा शब्द साधु, हरिदास यांस लावतात (तु–स्वामिगोसावी यांसि)

५०-४–'हटातटानें पटा रंगवुनि जटा मिरविशी शिरीं । मठाची उठाठेव कां करी'—ही याची चरचरीत लावणी व तींतील शुभराय बोवावरील तडाखा पहा.

५०-७–समाजांतले जन ते सामाजिक. नामासारखा उपयोग क्वचित् दिसतो.

५०-१६–अनंतफंदी–हे संगमनेरचे पेशवाई अखेरचे लावणी–कवी. 'फंदीअनंत कवनाचा सागर'–म्हणून प्रसिद्ध. यजुर्वेदी, घोलप आडनांव; समाधि शके १७४३; गुरु भवानीबोवा. (पहा, महाराष्ट्रसारस्वत, भावे. भाग २ रा ५–२७०–७५)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

५०-१७—निबंधमालेंत आलेल्या आख्यायिका पुनः निराळ्या छापल्या आहेत त्या पुस्तकांतून पुढील उतारा देतों;—

माणकेश्वर

(शेवटले दिग्विजयी पेशवे गादीवर येतांच त्यांनीं 'मुक्तामालेंतील' भयानक महाराजांप्रमाणें आपलें खासें राजमंडळ लवकरच आपणाभोंवतीं मिळविलें. जोडे उचलणारे हुजरे होते ते त्रिंबकजी डेंगळे, बाळोजीतात्या कुंजर अशा किताबास व भाग्यास चढविले. अक्षरशत्रु पाणके होते ते कोंकणपट्टी लुटून फस्त करून नारोबा औटी बनले. सदर्हूप्रमाणेंच सदाशिवरावभाऊ माणकेश्वर हे हरदासाचे एकदम मुत्सद्दी होऊन मुख्य मंत्री झाले. यांविषयीं एकदोन गोष्टी प्रसिद्ध आहेत त्या येथें लिहितों.)

भाऊसाहेबांची स्वारी एकदां बेलबागेंत देवदर्शनास आली असतां कीर्तन चाललें होतें. दर्शन होऊन स्वारी सभामंडपांत येतांच एकदम खडी ताजीम झाली. बोवांनींहि नमस्कार करून लोडाकडे हात दाखविला. तेव्हां कांहीं बोललें पाहिजे म्हणून माणकेश्वर हरदासांस म्हणाले, "कां ? हें केव्हांपासून धरलें ?" हरिदास बराच धीट व चतुर होता. त्यानें लागलेंच उत्तर दिलें, "आपण वीणा खालीं ठेविला, आणि आम्हीं उचलला !"

एकदां बाजीरावसाहेबांची स्वारी निघाली असतां बडे साहेब * आणि नानाफडणविसामागें नुकतेच कारभारी झालेले माणकेश्वर हे बरोबर होते. जातां जातां या दोघांचें परस्पर बोलणें चाललें. बोलतां बोलतां भाऊसाहेबांनीं आपल्या धन्याचे गुणानुवाद वर्णन करून आपल्यावर किती लोभ आहे तो सांगूं लागले: म्हणाले, "पहा ! नानांच्या हातीं एवढा राज्यकारभार दिला होता, पण पेशव्यांनीं त्यांस कधीं डंका दिला नाहीं. पण तोहि महाराजांनीं आमच्या स्वारीस दिला आहे." एल्फिन्स्टन् साहेब मोठा धूर्त व चाणाक्ष होता. ह्यानें उत्तर दिलें, "भाऊसाहेब !

* रेसिडेंटांस अजूनहि शिंद्याच्या होळकराच्या मुलखांतील लोक बडे साहेब म्हणतात. वरच्या गोष्टींतला साहेब अर्थातच एल्फिन्स्टन् होय. हा मोठा धूर्त व दयाशील होता. याच्या मरणाची बातमी येथें समजली तेव्हां पुष्कळ लोक त्याच्याकरतां रडले असें सांगतात. अजूनहि म्हाताऱ्यांच्या तोंडून 'अल्फिस्टन्' हें नांव कधीं कधीं ऐकूं येतें !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मी येथें संगमापलीकडे राहातों, पण तुमचा डंका मला कधीं ऐकूं येत नाहीं, नानाचा डंका आम्हीं विलायतेस ऐकत होतों!"

(१ मुक्तामाला कादंबरींतील भयानक महाराजानें बापाच्या पश्चात् गादीवर येतांच सर्व जुने कारभारी एका झटक्यास काढून टाकले.)

हा सदाशिव माणकेश्वर १८१७ त मरण पावला. गद्रेवाडा (आर्यभूषण छापखाना होता तो; आतां जळून गेला!) तो यास दिला होता.

५१-२; २७–या शिफारशीप्रमाणें रा. शं. तु. शाळिग्राम यांस उत्तेजन शास्त्रीबुवांचेंच होतें. शाळिग्राम यांनी बऱ्याच लावण्या व पोवाडे प्रसिद्ध केले.

[अंक २१]

५४-५–हे शास्त्रीबोवांचे विचार त्यांच्या एकंदर विचारसरणीची व मतांची चिकित्सा करतांना ध्यानांत घेण्यासारखे आहेत.

५४-९–मागें पृष्ठ २१–२५ व ३–१८ पहा.

५५-१५–सत्यशोधक समाज आणि थीइस्टिक असोसिएशन् पैकीं थी. अ. हीस देवशोधक मंडळी असें शास्त्रीबोवांनीं संबोधिलें आहे; परंतु प्रार्थनासमाजाचे इतिहासकर्ते रा. वैद्य तीस 'एकेश्वर उपासक मंडळी' असें म्हणतात. (प्रार्थ० इति०–पृ.–९६)

५५-१६–इसापनीति.

५५-२६–मधील या गोष्टींत मांजर आपल्या एकाच युक्तीमुळें चटकन् झाडावर चढून शिकारी कुत्र्यांच्या तडाक्यांतून बचावलें पण आपण हजार युक्त्या जाणतों या डौलांत असलेल्या कोल्ह्यास मात्र त्यांनीं फाडफाडून खाल्लें! म्हण आहे, 'अति शहाणा, त्याचा बैल रिकामा'!

५६-१०–'बालमित्र'–बापू छत्र्यांचें जुनें गोष्टींचें गोड पुस्तक; पहिल्या भागांत स्वतंत्र होऊ इच्छिणाऱ्या म्हणजे मोठेपणाचा आव घालणाऱ्या मुलांची गोष्ट दिली आहे. त्या मुलांस स्वतंत्रता दिली; त्यांचीं आपसांत भांडणें लागलीं; तेव्हां मग त्यांनीं निमूट शहाणपणा धरला!!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

 Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

५६-१०—बाळमित्रांतील महत्त्वाकांक्षी मुलगा; 'बाळमित्र'–हें बापू छत्र्यांचें अत्यंत गोड मराठी पुस्तक (म. ग. इं. अवतार पहा.)

५६-१५– 'विधवाविवाह साहाय्यक सभा'–मुंबई, १८६६; प्रार्थनासमाज, १८६७; सार्वजनिक सभा, पुणे १८७०; पुनर्विवाहवाद, पुणे (१८७०); स्वदेशीच्या चळवळी, व्यापार, कलांस उत्तेजनाच्या चळवळी; सार्वजनिक काका, रानडे मंडलिक प्रभृतींच्या खटपटी (१८७१–७३) चालू इ. इ.

५६-२१।२५—वक्त्यांच्या पाठशाळा आथेन्स् व ऱ्होडस् वगैरे जागीं शास्त्रीबोवांच्या आवडत्या ग्रीस देशांतच होत्या ! मग येथें 'वक्त्यांचे वर्ग' सुरू करावे या सूचनेचा निरर्थक उपहास कां ? वक्त्यांचे वर्ग अजूनहि उघडले तरी फायदाच होईल. हालोवच्या गोळ्या ही एक औषधी गोळ्यांची जाहिरात त्यावेळच्या पत्रांत मध्येंच मजकुराच्या जागेंत येत असे. पुढें 'विल्यम् पिंक पिल्स्'च्या जाहिराती येत असत. असा प्रकार आजहि चालू आहे. हा जाहिराती मजकूर पुष्कळ वेळीं निरनिराळ्या फसव्या रीतीनें लिहितात. ती 'धाटणी' घेऊन कोणी विनोदी लेखकानें वक्तृत्ववर्गवाल्यांची हजेरी घेतलेली दिसते !! शामक शब्दानें पित्त भडकण्याचा विकार सूचित होतो.

५७-४—कौशल्यशिक्षकमंडळी ! "ही मंडळी ९ जुलै १८७१ रोजीं रविवार पेठेंतील वानवळे यांचे माडीवर स्थापन झाली." १८७२ सालचा इचा बक्षिससमारंभ विश्रामबाग वाड्यांत कृष्णशास्त्री चिपळोणकरांच्या अध्यक्षतेखालीं झाला. पटावर ६० विद्यार्थी, त्यांतले १० मॅट्रिकला जाणारे, बहुतेक सर्व ब्राह्मण; शिवणकामाचें शिक्षण मिळे. कुंटे, ग. वा. जोशी, वि. मो. भिडे, विष्णुशास्त्री पंडित, केरूनाना इत्यादि मंडळींचीं भाषणें १८७२ चे समारंभांत झालीं (ज्ञानप्रकाशांतल्या हकीगतीचीं टिपणें–शं. वा. मुजुमदार संग्रह)

५७-७—पुण्यांत या दोन संस्था–कौशल्योत्तेजक आणि प्रार्थनासमाज—यांच्या जागा यावेळीं जवळजवळ असाव्या.

५७–१०–प्रार्थनासमाजाच्या शाखा, अहमदनगर, अहमदाबाद, इत्यादि ठिकाणीं होत्या. जेथें जेथें प्रमुख एकेश्वरी मंडळी अधिकारी म्हणून बदलून जात तेथें नवीन मतानुरूप कांहीं खटपटी होतच असत.

५७-२५–हे तीन महाकवी म्हणजे इतालियन डान्टे (Dante–काव्य Divine Comedy) रोमन् व्हर्जिल (Virgil–काव्य Æniad) आणि इंग्रज

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मिल्टन् (Milton–काव्य Paradise Lost; ज. १६०८, मृ. १६७४) 'वीर-रसप्रधानकाव्य' हा शब्द Epic साठीं योजिला आहे. हल्लीं Epic ला महाकाव्य, आर्षकाव्य, बृहत्काव्य इ. शब्द योजतात; जसें आपलें महाभारत.

अशीं महाकाव्यें मराठींत नवीं रचिलीं गेलीं पाहिजेत म्हणून ह्यावेळीं प्रयत्न चालले होते; बक्षिसें लाविलीं होतीं. कुंटे यांचें 'राजा शिवाजी' (१२ सर्ग;) चिंतामणिपेटकर यांचें 'गंगावर्णना' (१८७२) इत्यादि फळें याचींच होत.

५८-१–हा तडाखा बाबा गोखले यांच्या शाळेसारख्यांवर आहे.

५८-२–ही दुफळी.

५८-५–१८७०त पुण्यास वक्तृत्वसभा निघाली.

५८-९–अमेरिका लढून स्वतंत्रच झाली !

५८- शास्त्रीबोवांच्या एकंदर मतांचा विचार करतांना या पानांतील विचार-सरणी नीट लक्ष्यांत घ्यावी.

६०-१०–३० या हकीकती अजून मिळाल्या नाहींत.

६४-६ ग्लाको, प्लेतोचा भाऊ, यास तरुणपणांतच संस्थानचा कारभार करावा म्हणून भलतीच इच्छा झाली. त्यास विद्या व लायकी कांहीच नव्हती. त्याचा भ्रम खुबीनें बोलून साक्रेतिसानें दूर केला. हा प्रसंग कृष्णशास्त्री चिपळोणकरांच्या साक्रेतिसचरित्राच्या चवथ्या भागांत पान २९ ते ३४ पावेतों वर्णिला आहे.

६४-८–वें कलम–उपहास केल्याचा आक्षेप आपण स्वतःच काढून आपलें जें समर्थन लेखकानें केलें आहे तें नीट ध्यानांत वागविलें पाहिजे.

६४-१०–विभु रचणें–लेखकाचा आवडता शब्दप्रयोग—(८३–२६ व ९४–१ पहा.)

६४-११–१५–अलनासकराची ही गोष्ट म्हणजेच 'आरबी भाषेंतील सुरस व चमत्कारिक गोष्टी' या चिपळोणकरांच्या सुरस ग्रंथांतील 'न्हाव्याच्या पांचव्या भावाची गोष्ट' होय. शेख महमदी मनोराज्य म्हणतात तेंच हें.

६४-१९–पुनर्विवाहोत्तेजक, वक्तृत्वोत्तेजक, व्यापारोत्तेजक, वेदशास्त्रोत्तेजक, अशीं त्या वेळच्या संस्थांचीं नांवें असत म्हणून 'उत्तेजन' शब्दावर हा टोला आहे. 'वर्धन' शब्दाचेंहि असेंच आहे. पण तशा नांवाच्या संस्था कमी व फार टिकल्या नाहींत.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

६४-१९–या पुढें जी कडक टीका व उपहासाचा जो तडाखा शास्त्रीबोवांनीं दिला आहे तो निःसंशय फाजील कडक झाला आहे. अशा मंडळ्या काढतांना जरी मोठमोठीं आशादायक भाषणें किंवा ध्येयें प्रतिपादलीं तरी प्रत्यक्ष फळ असें हातास यावयाचें तेवढेंच येतें, हें ध्यानांत वागविलें पाहिजे. 'अलौकिक' पुरुष हे 'ईश्वराचें देणें' म्हणावें लागतें. पण ती असाध्य कोटि सोडली तर संस्था काढून अनेक कामांचें पाऊल पुष्कळच पुढें पाडतां येतें आणि विष्णुशास्त्र्यांनीं ज्या संस्था काढल्या त्याचें तरी बीज काय ? पण 'परभारें आणि पावणेबारें' असा प्रकार, किंवा अंगचोरपणा असेल तर कडक टीका पाहिजेच. पण ती कल्पनेवर कां ? चुकणाऱ्या व्यक्तींवर करावयाची तर करावी.

६४-२२–बुंद=कॉफी. पाश्चिमात्य देशांत Coffee clubs चें महत्त्व फार समजतात.

६५-१–'बाळकृष्ण, मॉर्गन्' ही एक व्यापारी मंडळी, लिलांव वगैरे करणारी होती. 'ट्रेचर कंपनी' ही विलायती औषधें विकणारी कंपनी होती.

६५-३–गदाधर हे नैय्यायिक आणि भट्टोजी व नागोजी हे वैय्याकरण होते. गदाधरी हा न्यायवैशेषिक मिश्र मतांचा ग्रंथ आहे. कर्ते म. म. गदाधर भट्ट. गदाधरी ही दीधितिवरील टीका आहे.

६५-४–रानड्यांनीं पुढाकार घेऊन पुण्याची 'वेदशास्त्रोत्तेजक सभा' इ. स. १८७२ त स्थापिली.

६५-१८–'दक्षिणा प्रैज कमिटी' ही उपयुक्त संस्था १८५९ सालीं स्थापिली. १८६६ पासून महादेव गोविंद रानडे यांनीं तिची सेवा केली. रानड्यांनी त्याकाळीं किती उपयुक्त संस्थांची स्थापना करून 'नवा महाराष्ट्र' जन्माला घातला तें विद्यार्थ्यांनीं नीट लक्ष्यांत घ्यावें. शास्त्रीबोवांच्या प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष प्रतिकूल टीकेचें मर्महि ध्यानांत घ्यावें पण तिनें वाहवून जाऊं नये !

६५-२१–कृत्रिम हिरे व मोतीं वगैरे आतां तयार होऊं लागले आहेत !!

६६-१–हें ९ वें कलम 'विषयानुक्रमां'त नाहीं. मध्येंच आपल्या कडक लिहिण्यावर आक्षेप येईल ही शंका प्रबळ झाल्यानें 'उपहासा'चें समर्थन करण्यासाठीं कांही लिहूनमग मूळ विषयाकडे म्हणजे वक्तृत्वाच्या उत्तेज्यत्वाकडे लेखक वळले आहेत.

६६-५–मेकॉलेच्या या निबंधांत त्यानें बक्षिसें लावून वाङ्मयवृद्धि करण्याच्या कल्पनेचा उपहास केला आहे. तो म्हणतो "In general, prize sheep are

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

 Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

good for nothing but to make tallow candles and prize poems are good for nothing but to light them." आणि अखेरीस असीरियाचा राजा गोमर याची मजेदार गोष्ट सांगून, भलतींच बक्षिसें लावून उत्तम मद्य तयार करण्याच्या त्याच्या प्रयोगाचा कसा फजिता झाला तें त्यानें वर्णिलें आहे. (For no culture or reward will make barren land bear good vines.) अस्सल उंची मद्य तयार करणारे देऊं केलेल्या बक्षिसांपेक्षां कितीतरी अधिक पैसा कमवीत; यावरून ठरतें कीं बक्षिसासाठीं धडपडणारे बहुधा असेच असतात कीं ज्यांचा मालच भिकार असतो!

६६-१४ } ६७- १ } हौस, किंवा ईश्वरदत्त गुण "उत्पन्न" करणें हा अशा संस्थांचा हेतु नसतो; तर 'सुप्त' किंवा 'गुप्त' असलेली हौस किंवा गुण जागृत व उत्तेजित करणें हाच संस्थांचा व मानवी प्रयत्नांचा हेतु असतो. हा बारीक भेद लेखकानें लक्ष्यांत न ठेवल्यानें त्याची टीका घसरली आहे.

६७-१०—पूर्वी पेशव्यांची जी 'दक्षिणा' असे ती लोकहितवादीसारख्यांच्या टीकेस अनुसरून वंद करून त्यांतून द. प्रै. कमिटी स्थापिलेली आहे.

६७-२४ हें मतहि ध्यानांत ठेवावें. आपल्या समाजाचे दोष पाहूं लागलें म्हणजे दुसऱ्याचे गुण दिसूं लागतात. आणि आपले गुणच पाहूं लागले तर दुसऱ्यांचेहि नेमके दोषच दिसतात. खरा पाहणारा तो कीं जो आपले व दुसऱ्याचे दोघांचेहि गुण व दोष तोलून पाहतो!

६७-२६—इ. स. १८३५ सालीं मेकॉलेनें सरकारी शिक्षाक्रम कसा असावा या विषयींचें मत दिलें तेंच पुढें सरकारानें पत्करलें. हिंदुस्थानीयांस जुनी विद्या कीं नवी विद्या, कोणती शिकवावी असा झगडा होता. त्याचा निकाल नवी विद्या असा मेकॉलेच्या जोरदार प्रतिपादनामुळें लागला.

६८-५—प्रथम प्रथम मुलांस मुद्दाम शिष्यवृत्त्या देऊन देऊन सरकारानें सोसासोसानें शिकविलें म्हणाना! आणि इच्छा मात्र अशी प्रकट केली (१८५४ चा सरकारी शिक्षणखलिता) कीं या वरच्या शिकलेल्या लोकांपासून ज्ञानाचे झरे सर्व देशभर निघतील! परंतु हे पहिले पहिले शिकलेले लोक मोठाल्या नोकऱ्या मिळतांच 'चाकरीच्या ऐश्वर्यांत' गढून गेले! मग कुठले झिरपे आणि कुठलें काय? रानडे, मंडलिक, लोकहितवादी किंवा शास्त्रीबुवा असे लोकसेवक विरळाच!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

 Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

६८-१२–चर्मपत्र—ज्या कागदावर पदवीपरीक्षेचें प्रशस्तिपत्रक लिहिलेलें असतें त्यास Parchment paper म्हणतात. Parchment चा मूळ अर्थ बकऱ्याचें लिहिण्याजोगें कमावलेलें तलम कातडें असा आहे. यावरून तशा प्रकारच्या बनावट कागदासहि Parchment म्हणतात.

६८-२९–Macaulay यांचें वर उल्लेखिलेलें Minute on Education पहावें. याचा परिणाम १८५४ सालीं Filtration च्या कल्पनेंत (झरे, झिरपे) झाला आहे. हे सुशिक्षित इंग्रजींतून ज्ञान मिळवून इंग्रजी न शिकलेल्या कोट्यवधि देशबांधवांस त्यांच्या देशी भाषांतून तें देऊन दुभाष्येपणा करतील ही आशा.

६९-१९–नवीन शिकलेले लोक मराठीसारख्या देशी भाषांस अवहेलून इंग्रजीचाच डौल मिरवूं लागले!

[अंक २३]

६९-२०–मथळ्यावरील श्लोक 'सुभाषितरत्नभाण्डागारां'त 'पंडितप्रशंसा' प्रकरणांत आढळतो.

७०-१०; १५–'वक्तृत्वोत्तेजकसभा' काढणारे तरी असेंच म्हणत होते! 'अनुकरण' सर्वच कांही त्याज्य नव्हे!

७०-१७–हिंदुस्थानी लोक म्हणजे जणूं 'पिकाऊ' जमीन; फक्त उत्तम बीं त्यांत पेरलें पाहिजे.

७०-२३–केशवबाबूंनी अशी विलायत गाजविली होती.

७०-२५–लेखकाचा हा मुद्दा व देशभाषेचा कैवार हा त्याचा विशेष होय.

७२-५–'प्रार्थनासमाजी' मंडळी ख्रिस्ती लोकांप्रमाणें प्रार्थना करीत त्यास अनुलक्षून हा टोला आहे.

७३-८–शाळापत्रकांत आलेलीं दोन भाषणें रा. खंडेराव भिकाजी बेलसरे यांनी प्रसिद्ध केलेल्या विष्णुशास्त्री यांच्या 'किरकोळ लेखांचा संग्रह, भाग १ला' यामध्यें आलीं आहेत (पानें ६५–७५– एक मिसिप्साचें व दुसरें अधरबाल याचें).

अनेकविद्यामूलतत्त्वसंग्रह (इ. स. १८६१ त हें पुस्तक कृष्णशास्त्री चिपळोणकर (१८२८–१८७८) यांनीं लिहिलेलें प्रसिद्ध झालें (पहा, 'मराठी गद्याचा इंग्रजी अवतार' पोतदार पृ. ८४ ते ८६ व टीप ८–२९)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

 Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गद्यरत्नमाला—कै. गोविंद शंकरशास्त्री बापटांनीं मुलांसाठीं लिहिलें. त्यांतहि बर्कच्या चरित्रावर एक लहानसा गोड धडा आहे. हे मुलांचे पूर्वींच्या काळचे एक ग्रंथकार. पण या ग्रंथांत लेखकांनी लिहिलें आहे तसलें भाषण आढळत नाही.

निबंधमाला—अंक १८ मध्यें पृ. २४ ते २६ वर डिमॉस्थनीसूच्या भाषणाचा एक आणि अधरबालच्या सेनेट सभेपुढील भाषणांतून एक असे उतारे दिले आहे.

७४-५-(मराठी गद्याचा इंग्रजी अवतार, पोतदार पृ. ६८-६९ पहा) महादेवशास्त्री कोल्हटकर. निबंधमाला 'भाषांतर' निबंध.

७४-६-विष्णु परशुराम रानडे यांची अधिक माहिती एवढीच सांपडली कीं डेक्कन कॉलेजचें पहिलें संमेलन भरविण्याच्या खटपटींत ते होते (वि. कृ. चि. चरित्र पृ. ८५). यांचें घर पुण्यांत 'विश्राममंडळ' हल्लीं आहे तें. पंढरपूरच्या देवळांत वरून जाळ्या बसवून जो उजेड घेतला आहे तो यांचा प्रयत्न. देवळाचीं 'दारें फोडलीं' असें म्हणणें बरोबर नाहीं. यांची सही पुनर्विवाहोत्तेजन प्रकरणीं रानडे लोकहितवादींबरोबर सांपडते. (मंडलिक चरित्र भाग १, पृ. ३०६) यांच्या बंधूंचा वंश आहे.

७४-१४-हे विद्वान् कोण ?

७५-१०-हे वक्ते म्हणजे लेखकाचे वरिष्ठ महादेव मोरेश्वर कुंटे होत. कुंटे म्हणजे पुण्यांतील एक जाडें प्रस्थ होतें. त्यांस 'महांकाळी तोफ' म्हणत. त्यांची विद्वत्ता व विक्षिप्तपणा यांची मनोरंजक माहिती वि. कृ. चि. चरित्रांत वाचा. 'थोर पुरुषांचीं लहान चरित्रें' या छोट्या पुस्तकांत कै. वामनराव रानडे यांनीं लिहिलेलें कुंट्यांचें चरित्र आलें आहे.

७५-१८-लागण्यासारखें-या शब्दाचा असा उपयोग विरळ आढळतो.

७५-२७-डेव्हिड् ह्यूम्-(१७११-१७७६)-राजकारणी; तत्त्वज्ञ; इतिहासकार; निबंधलेखक.

७६-२०-बाबू प्रतापचंद्र ब्राह्ममिशनरी यांच्या प्रचारानें मुंबईस व पुण्यास ब्राह्म-मतास पुष्कळ चांगली चालना मिळाली (१८७२). थीइस्टिक् असोसिएशन् यांच्या खटपटीनें निघाली. मुंबई प्रार्थनासमाजमंदिराचा पाया यांचे हस्तें घातला (प्रार्थ. समा. इति. पृ. ५६ व ८७ ते ९१)

७७-४-ब्राह्मसमाज व प्रार्थनासमाज एक करण्याच्या वाटाघाटी अनेक वेळीं झाल्या 'परंतु' Keshab's religion clearly took its rise from Christianity.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

 Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

हें वळण भांडारकरप्रभृतींना पसंत नसल्यानें प्रार्थनासमाजाचें वैशिष्टय कायम ठेवण्यांत आलें (प्रार्थ० समा० इति० पृ. ११९ वगैरे).

७८-१२;१३-प्रेषित हा निरोप्यासारखा, तर प्रवर्तक हा धन्यासारखा.

७८-१६-पुण्याच्या शेवटच्या व्याख्यानांत स्वामींनी स्वतःचें चरित्र सांगितलें. गुजराथेंतील अजमीर ! प्रख्यात अजमीर आहे तें राजपुतान्यांत; गुजराथेंत नव्हे ! या अजमीरास दयानंद १८६६ त गेले होते. तथापि या वाक्याचा बोध स्पष्ट होण्याजोगी माहिती मिळाली नाहीं. दयानंदांच्या छापील व्याख्यानांत आणखी कांहीं सुगावा नाहीं.

दयानंदांचा जन्म इ. स. १८२४. गुरु विरजानंद यांची भेट १८६०; जोराचा प्रचार सुरू-सबब कलकत्ता भेट १८७३;१८७५ मुंबई, पुणें; मृत्यु १८८३)

७८-२१-दयानंदाना वयाच्या दहावे वर्षी उपरति झाली; दयानंदानीं अलीकडे २।३ वर्षेच जोराचा प्रचार चालविला होता.

७८-२३-'भद्रपुरुष' हा शब्द भला माणूस याअर्थी दयानंदांच्या व्याख्यानांत आढळतो. तोच उपरोधानें शास्त्रीबोवांनी येथें उचलला आहे.

७८-२५;२९-डोळ्यांत टिपूस आलें नाही तें बहीण वारली तेव्हां; मामाचें नांव छापील व्याख्यानांत नाही. पण पुढें आजोबा वारले तेव्हां "मी रडूनरडून डोळे सुजविले" असें छापील व्याख्यानांत आहे.

चरित्र पाहतां 'वीस' वर्षांविषयींचा हा टोला बसण्याजोगा दिसत नाही. मूर्तिपूजेविरुद्ध प्रचार स्वामींनी विरजानंदांपाशीं अध्ययन संपविल्यानंतर (सुमारें १८६३) संचारांत सुरू केला.

७९-२-निर्बाण हें निर्वाणचें हिंदी रूप. तसें स्वामींच्या तोंडीं असेल म्हणून मूळांत तें सांपडतें. कडेलोटीचें निर्ममत्व (कठोरपणा).

७९-६-हा टोला कोणावर तें उमगलें नाही.

७९-१०-हा टोला ऋषि-शिवाजीकर्ते जे कुंटे त्यांवर दिसतो. पण 'Vicissitudes of Aryan Civilisation' हा कुंट्यांचा निबंध जोंवर जिवंत आहे तोंवर त्यांना असल्या टोल्याची काडीइतकी पर्वा बाळगावयास नको !

७९-२७-मोक्षमुल्लर हें Max Muller या जर्मन संस्कृत पंडिताच्या नांवाचें बनविलेलें संस्कृत-मराठी रूप. पंडित मोक्षमुल्लर यांची कामगिरी सुविख्यात आहे.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्यांचे 'What can India teach us,' ऋग्वेदभाषांतर वगैरे अनेक ग्रंथ फार प्रसिद्ध आहेत. हौग् यांचे नांव Dr. Martin Haug. हे पूना कॉलेजमध्यें Superintendent of Sanskrit Studies होते. यांनीं 'ऐतरेय ब्राह्मणा'चें इंग्रजी भाषांतर केलें आहे. हे मुंबई विद्यापीठांत मराठी व संस्कृताचे परीक्षक असत. पूना कॉलेजांत इ. स. १८५९ मध्यें आल्यापासून यांनी नवीन पद्धतीच्या संस्कृत शिक्षणाचा पाया घातला.

८०-१–'सुचेनेसें,–रूप चिंत्य.

८०-५–पंढरपूरच्या देवास **शिक्षा** (भिक्षा नव्हे!) मिळाली–इ.–सोलापूर ग्याझिटीअरवरून या शिक्षेचा बोध होतो. इ. स. १८७३ सालीं पंढरपूरच्या देवालयांत बरीच गडबड झाली. देवाचें केशरस्नान बंद झालें; मागील प्रभावळ काढण्यांत आली; आणि हें सर्व करण्याचें कारण असें कळतें कीं या वर्षी कोणी दोन गोसावी यांनीं देवास धक्का दिला किंवा देव फळ खात नाही म्हणून रागावून दगड मारून मूर्तीची तंगडी मोडली! त्यावरून मग बडव्यांनी देऊळ दोन-तीन दिवस बंद करून देवाला कोंडून ठेविलें आणि गुपचुप दुरुस्ती केली.

८०-६–ब्राम्हण–भट=गृहस्थ व भिक्षुक.

८०-११–'प्रार्थना-संगीत'–हें प्रार्थनासमाजाचें धर्मगीतांचें पुस्तक.

८०-२५–
८१-७–
परिव्राजक म्हणजे फिरता संन्यासी; आणि परमहंस म्हणजे संसार अगदीं सोडून दिलेला व इंद्रियें जिंकलेला साधु. अशांचा आचार्य–श्रेष्ठ पुरुष. शंकराचार्यांच्या ब्रीदांत ही पदवी असते.

८१-८–व्यासपीठ–पूर्वी व्यास जशा आसनांवर बसत तसें बसावयाचें पिढें. व्यासपीठावर खुर्ची ठेवली असेल तर तें विचित्र म्हटलें पाहिजे; उच्चासना (Dais) वर खुर्ची हें ठीक शोभतें.

८१-१०; १५–लेखक कुंटे व आगाशे होते पण बाकीचे टोले श्रोत्यांतून नेमके कोणांवर बसतात त्या व्यक्ति आज ताडतां येत नाहीत. त्यावेळचीं ज्ञानप्रकाशादि वर्तमानपत्रें मिळाल्यास समजेल. (ओळ १४; ब्राह्मण व भट मागे ८०–६ पहा.)

८१-२६–'पुणे गायनसमाज'–ही जुनी संस्था अद्यापीहि जीव धरून आहे. रसायनक्रियेनें होणारा जो एकजीव त्याला Chemical Combination म्हणतात. तो Mechanical mixture हून निराळा. पहिला एकजीव मिलाफ तर दुसरी नुसती मिसळ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

 Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

८२-११–प्रार्थनासमाज व आर्यसमाज एक होऊं शकले नाहींत. मूर्तिपूजा दोघांसहि अमान्य; त्यामुळें तसले मुद्दे हें त्यांच्या सहकाराचें बळकट कारण. हा 'मतलबीपणा' म्हटला तरी 'बळी'च्या भयंकर कल्पना येथें मुळींच लागू होत नाही.

८३-९–पांचवा रिपु–मद.

८३-११–गटारयंत्र–पुण्यांत भांग्या मारुतीसारख्या स्थळीं नव्या गटारांच्या फरशांवर गांवकुटाळांचे अड्डे बसत त्यांतून बातम्या पसरत. यांत भिक्षुकांचा भरणा फार असे; यास गटार म्हणत.

८३-१६–पूर्वी शास्त्री यांस पालखीचा मान क्वचित् मिळे.

८३-१८–दयानंद शब्दावरील कोटि आणि 'शुभवर्तमान' शब्दांतील खोंच लक्ष्यांत घ्यावी.

८४-५–दयानंदांनीं अनेक पंडितांचा शास्त्रार्थांत पराभव केल्याच्या कथा त्यांच्या चरित्रांत आहेत. काशीस चार (१८७५ नंतर आणखी तीन) वेळीं जाऊन त्यांनी पंडितांस आव्हान दिलें; परंतु प्रतिमापूजेला वेदांचा आधार कोणी दाखविला नाही. म. म. बाळसरस्वतीसारखीं धेंडें काशीस होतीं. मग हें कसें झालें असेल ?

८४-२५–मोहरमची दहावी म्हणजे ताबुतांतली कत्तलची रात्र !

८४-७–यज्ञांतील व होमहवनांतील धूमानें हवा शुद्ध होते असें स्वामी सांगत !

८५-१–गोलंकार.—गोळाबेरीज.

८५-७–'अप्रासंगिक'पणाची शंका आलीच ! 'खाई त्याला खवखवे !' दयानंदांच्या 'जुक्तीवर' एवढा लांब कडाखा येथें वक्तृत्वविवरणांत कशाला ?

८५-१६–७५-१४ पहा; पण या मुद्द्यावर लिहिलेंच आहे तें कोठें ?

८५-१९–मागें–५४–१९ पहा. आज ज्याप्रमाणें वर्तमानपत्रवाले वाटेल त्या भाषणापुढें 'विचारपरिप्लुत' 'अस्खलित' इत्यादि शब्द लावतात त्याप्रमाणें त्यावेळीं 'सुरस' 'मनोवेधक' असे शब्द लावण्याची वहिवाट असे.

८५-२२–शिवाजीविषयीं किंवा व्यापार बुडला त्याविषयीं पंडितांसारखे नवे कथेकरी जीं 'शोकपर' कीर्तनें करीत तीं. (विष्णुशास्त्री पंडितांची 'पुष्पमाला' पहा.)

८५-२५–भक्तिभाव–येथें हा शब्द इंग्रजींतील Superstition साठीं योजिला आहे.

८६-१–'आर्यजननी'–हाहि शब्द हिंदुस्थान अर्थीं (Mother India) त्यावेळीं लोकप्रिय असे।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

८६-४–कै. परशुरामपंत गोडबोले म्हणजे प्रसिद्ध 'नवनीतकर्ते' (इ. स. १८७४) मराठी कवितेचे रसिक; नाटककार; पंडित; मराठी कोशाचे एक संपादक; 'सर्व-संग्रह'कार. (पहा म. ग. इं. अवतार पृ. ४७ ते ४९)

८६-९–वसईचे गोविंद बाबाजी जोशी हे मोठे फिरस्ते, शोधक व वक्ते होते. पुढें यांस बडोदे सरकारानें उपदेशक म्हणून नेमिलें. यांनी आपल्या प्रवासाच्या हकीकती छापिल्या आहेत.

८६-१५–प्रश्नाचें कारण इतकेंच कीं 'इंदुप्रकाश' हें रानडे–पंडितादि प्रार्थना-समाजीयांच्या छापेंतलें पत्र. मग असा भेद कां ?

८६-१६–दोन खंबीर खांब–बहुधा रानडे व कुंटे असावेत. कारण लोकहितवादी यावेळीं अहमदाबादेस होते.

८६-२०–इसापनीतींतली गोष्ट अशी कीं, एकदा एक करडूं एका उंच छपरावर बसून खालीं असलेल्या लांडग्याला मनसोक्त शिवीगाळ करूं लागलें. तेव्हां लांडगा शांतपणें म्हणाला–"मूर्खा, ही शिवीगाळ मी तुझी समजत नाहीं; तर ज्या उंच सुरक्षित जागीं तूं आहेस त्याचा हा परिणाम !" मोठ्यांच्या आश्रयानें होते म्हणूनच आपलें निंदापुराण समाजांत खपलें असा म्हणण्याचा भावार्थ.

८६-२३–हे शब्द दयानंदांचे, जुन्या ग्रंथांतील ब्राह्मणांच्या बाजूच्या वचनांबद्दल.

८७-१–मुगुट, तुरा व चूर्ण या त्रयींच्या उल्लेखाचा नक्की अभिप्राय काय असावा ? मुगुट सत्ता दाखवितो; तुरा विजय दाखवितो आणि गल्लचूर्ण (Powder) हें 'चमक', 'शोभा' दाखवितें !

८७-६–बुधवारी पंचे–बुधवारांत मिळणारे; राजापुरी चवाळी पंचाप्रमाणें ×× पंचे.

८७-१०–ज्यारी—हा रोख लोकहितवादींवर दिसतो; कारण त्यांच्या 'शत-पत्री'ला प्रारंभ सन १८४८ पासून झाला.

८७-२५–पूर्वीचे काशीचे नीलकंठशास्त्री गोरे–हे १८४८ त ख्रिस्ती होऊन नेहेम्या गोरे या नांवानें वावरूं लागले. यांनी प्रार्थनासमाजी व ब्राह्मसमाजी मंडळीस उद्देशून तुकारामबावांवर वगैरे छोटीं पुस्तकें लिहिलीं आहेत. हे व्याख्यानेंहि देत.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

८८–२–फल्ले–दयानंदाचें चित्र पहा. त्यांत हे मुकव्याचे दोन फल्ले सोग्यासारखे दोहीं खांद्यावर पडलेले स्पष्ट दिसून येतात.

[अंक २५]

८८-१७–तिसऱ्या व चवथ्या अंकांत 'विद्वत्व व कवित्व' यावर निबंध आहे.

८९-२१–अखेरीस शकुंतलेला मारीच सांगतोः—

शापादसि प्रतिहता स्मृतिरोधरूक्षे ।
भर्तर्यपेतमसि प्रभुता तवैव । छाया...
"(शापानें स्मृति रोधिली म्हणुनियां यानें तुला टाकिलें ।
आतां यावरती प्रभुत्व तवची शापें तया सोडिलें ।
केव्हांही मलयुक्त दर्पणतलीं बिंबा मिळेना स्थळ ।
तत्काल प्रतिबिंब त्यांत पडतें होतांचि तो निर्मळ "—
ल. ग. लेले–मराठीशाकुंतल १०९)

८९-२२–कालिदासाच्या शाकुंतलांत अंक ७–३२ श्लोक पहा.

८९-२९ परावर्तन–परत फिरणें (Reflection)

९०-६–एशीनस्–डिमॉसूथेनीसूचा प्रतिस्पर्धी–यांजवर लाचाचा आरोप होता पण तो खरा ठरला नाहीं.

Æschines डिमॉस्थेनीसहून अधिक देखणा आणि त्याचा आवाज अधिक भरदार होता. एशिनस् शूर, लढाऊ होता; तर डि० Chaeronea च्या रणांगणावरून जेथें त्यानें लोक जमविले–पळून गेला. प्रो. प्रे०होस्ट पराडोल यांनीं यांच्या चरित्राची नवी चिकित्सा केली आहे.(पॅरिस्, १८९०)

९०-९–हें युद्ध ३३८ ख्रि. पू. सालीं Chaeronea या ठिकाणीं झालें.

९२-१७–'मोजला पैसा नि घेतला हौशा' किंवा 'पैसा मोजला अन् गळाला लागला' किंवा 'पैसा दावला अथवा लावला अन् जीव भोगला अथवा दावला' असें कांहींसे म्हणीवजा भाषांतर अधिक सरस वाटेल. शास्त्रीबोवांनी केलें आहे तें अगदींच बेताचें आहे.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

९२-२६–हितोपदेश, सुहृद्भेद प्रकरण–३७. 'पांच पुराण नाणी देऊन कोणीही एकादा चाकर मिळतो; कोणी लाखाला मिळतो; कोणी लाख देऊनहि मिळत नाहीं.' –असें दमनक करटकाला सांगत आहे.

(" कांही पांचांनी ते कांही लाखांनि दास ते बनती ।
कांही चतुर असे कीं लाखांनीहि न दास जे होती ॥"
मराठी हितोपदेश–सबनीस पृष्ठ. ५६)

९२-२७–हितोपदेश–हा ग्रंथ विष्णुशर्म्याच्या पंचतंत्राचें सार होय. मराठींतहि गद्यपद्य भाषांतरें झालीं आहेत. गोड उपदेशाच्या गोष्टींनीं तो भरलेला आहे.

९४-१–मागें–६४–१० व ८३–२६ पहा.

९४-९–बेताबातानें–(मागें १०–७)–व्यवस्थितपणें, टापटिपीनें.

९५-२०–मिलिटस् साक्रेटिस प्रसंग–साक्रेतिस चरित्रांत.

९५-२०–मिलिटसानें सॉक्रेटिसावर फिर्याद केली होती त्या वेळचे त्याचे हे उद्गार कृष्णशास्त्री चिपळोणकरांनीं आपल्या सॉक्रेटिसचरित्रांत सहाव्या अध्यायांत दिले आहेत. ते येथें विष्णुशास्त्री यांनीं उतरून घेतले आहेत.

९६-२०–१८५७ चा प्रसंग.

९६-२६–वक्तृत्वाचा प्रभाव आतांच्या काळीं किती वाढला आहे तें आपण प्रत्यक्षच अनुभवीत आहों !

९७-१३ विद्वानांनींच तेवढें बोलावें असें म्हणण्याचे दिवस सांप्रत उरले नाहींत.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वक्तृत्व या निबंधांतील सामान्योक्तिसंग्रह

(१) "पुस्तककर्त्यांचें मुख्य काम म्हटलें म्हणजे, निरनिराळ्या विषयांवर लोकांचीं जीं मतें ठरून गेलीं असतील त्यांचा खरेखोटेपणा पाहून तीं नीट करण्याचा यत्न करणें हें होय." (पृ. २)

(२) "ग्रीक, रोमन वगैरे जुन्या राष्ट्रांतून जे जे प्रकार आढळतात ते ते सर्व आमच्या देशांत होते. पण नव्हते असे दोन मात्र. एक इतिहास आणि दुसरें वक्तृत्व." (पृ. ३)

(३) "पदार्थविज्ञानांत पाण्याच्या दाबाचा जसा नियम आहे, कीं तें मूळचें जितकें उंच असेल तितकेंच नळांत वगैरे दुसऱ्या बाजूस उंच चढतें, तोच नियम सर्व कलांस लागतो." (पृ. १४)

(४) "वक्तृत्व म्हणजे नुसते बोलणेंच नव्हे, तर उंच व मनोवेधक स्वर, अंगविक्षेपांचा नोकझोक, चेहेऱ्यावर निरनिराळ्या मनोवृत्तींचा आविर्भाव, व आणखीहि कित्येक बारीकसारीक गोष्टी या सर्वांचे संमेलन होय." (पृ. २८)

(५) "राष्ट्रांची आद्य स्थिती म्हणजे मनुष्याच्या आद्य स्थितीसारखी होय." (पृ. ३८)

(६) "असो तर, याप्रमाणें कवींच्या वित्ताचे संरक्षक हरदास हे झाले." (पृ. ५१) किंवा "महाराष्ट्र भाषेंतील कविता कीर्तनामुळें वांचली गेली—" (पृ. ५२)

(७) कवीचा आणि रसिकाचा परस्पर संबंध सासऱ्याच्या आणि जांवयाच्या सारखाच बहुतां अशीं आहे. (पृ. ५२)

(८) ५२–२३; २४–"कवीचा आणि रसिकाचा परस्पर संबंध सासऱ्याच्या आणि जांवयाच्या सारखाच बहुतां अंशीं आहे".—

(९)५५–६–"राजदरबार किंवा देवालय हींच वक्तृत्वाचा प्रकाश होण्याचीं दोन मुख्य साधनें होत"—

(१०) मागील दोन निबंधांत दाखविल्याप्रमाणें राजदरबार किंवा देवालय हींच वक्तृत्वाचा प्रकाश होण्याचीं दोन मुख्य स्थानें होत. (पृ. ५५)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(११) तर या प्रमाणें मोठालीं कामें आमच्या दुर्बळपणामुळें आम्हांस झेंपत नाहींत आणि जीं वरच्याहून लहान पण होण्यासारखीं आहेत तीं आमच्या अहंपणामुळें आम्हांस तुच्छ वाटून आम्ही तिरस्कारानें लोटून देतों." (पृ. ५८)

(१२) "पण **उद्देशाची** तारीफ केल्यानें **उद्योगाची** तारीफ नेहेमीं होतेच असें नाहीं." (पृ. ६०)

(१३) "इंग्रेज सरकारचा या देशावर सर्वांत मोठा झालेला उपकार हाच होय कीं, ज्ञानाची अमोलिक देणगी त्यानें एतद्देशीयांस दिली व अद्याप देत आहे." (पृ. ६७)

(१४) "पैशाचें साधन हें केवळ उदकासारखें आहे." (पृ ६९)

(१५) "चित्रें करणारास जशी उत्तम माती, आचाऱ्यास जसें उत्तम प्रकारचें साहित्य, तशीच वक्त्यास उत्तम भाषा अगदीं अवश्य होय." (पृ. ७१)

(१६) "मनुष्याच्या अंगीं कसाहि गुण असला तरी परिश्रमाखेरीज व अभ्यासाखेरीज त्याचें तेज कधींहि पडावयाचें नाहीं." (पृ. ७२)

(१७) "एकंदरींत एका राष्ट्राची प्रकृति दुसऱ्या राष्ट्राच्या प्रकृतीशीं सर्वांशीं कधीं मिळण्याची नाहीं" (पृ.९६)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अभ्यसनीय ग्रंथ

टीपांचा उद्देश एका अर्थी श्रम वांचविणें असा असला तरी दुसऱ्या अर्थी तो वाढविणें असा आहे. टीपा वाचून अधिक ज्ञान मिळविण्याची इच्छा झाली पाहिजे. टीपा या कामीं थोडें मार्गदर्शन करतील इतकेंच.

आपल्याला शब्दांचे अर्थ बिनचूक माहीत पाहिजेत. यासाठीं कोश आणि शक्य-तोंवर मूळ आधार पाहाण्याची संवय ठेवावी. आपणांस सर्वच कळलें नाही तरी हरकत नाही. अभ्यासानें गति वाढेल. यासाठीं येथें कांही **सूचना देतों** व **माहितीहि देतों.**

मराठी शब्दांचे अर्थ मराठींत देणारा एक मोठा **कोश** हल्लीं पुणें येथें शब्द-कोश-मंडळामार्फत प्रसिद्ध होत आहे त्याचे ' भ 'पर्यंत पांच भाग झाले आहेत.

वा. गो. आपटे यांचा मराठी '**शब्दरत्नाकर**' हा साधारण कामास उपयोगी आहे. शिवाय सरस्वतीकोश, वज्रकोश, असे कांही कोश आहेत.

संस्कृत शब्दांचा अर्थ मराठींत देणारा एक चांगला कोश आहे त्याचें नांव **गीर्वाणलघुकोश** (ओक, देसाई.)

म्हणी वगैरे मराठींत पुष्कळ येतात. त्यासाठीं कै. वा. गो. आपटे, यांचा '**मराठी संप्रदाय व म्हणी**' आणि कै. विद्याधर वामन भिडे, यांचा '**मराठी भाषेचे वाक्प्रचार व म्हणी**' असे ग्रंथ अवश्य पहावे. फारसी वगैरे शब्दांसाठीं प्रो. मा. त्र्यं. पटवर्धन यांचा '**फारसी-मराठी कोश**' जरूर तेथें पहावा.

विष्णुशास्त्री चिपळोणकर यांचें चरित्र (चित्रशाळा. कै. लक्ष्मण कृष्ण चिपळोणकर)—मालाकारांचें हें चरित्र त्यांच्या बंधूंनी लिहिलें असून तें फार सरस उतरलें आहे. इतकें चटकदार चरित्र मराठींत दुसरें नाही. यांतील एक उतारा या पुस्तकांत दुसरीकडे दिला आहे.

विष्णु कृष्ण चिपळोणकर (माडखोलकर व बनहट्टी, बॉम्बे बुक डेपो.)—विष्णुशास्त्र्यांची योग्यता ध्यानांत येण्यास या पुस्तकाच्या वाचनानें पुष्कळ मदत होईल.

निबंधमालेचें स्वरूप व कार्य (ल. रा. पांगारकर.)—या विषयावर हा एक अत्यंत उत्कृष्ट निबंध आहे. तो विद्यार्थ्यांनी मुद्दाम वाचावा. वक्तृत्व या निबंधावर

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्यांत विशेष विवेचन नाही. तरी तो विद्यार्थ्यांनीं अवश्य वाचावा इतका तो चांगला व रसाळ आहे.

निबंधमाला—प्रारंभ जानेवारी १८७४. एकूण अंक ८४. सन १८८८ सालीं मांडे यांची निबंधमालेची आवृत्ति निघाली. त्याच सुमारास कुळकर्णी आणि मंडळींनी छापलेली आर्यभूषण आवृत्ति निघाली. तदनंतर चित्रशाळेनें प्रसिद्ध केलेली आवृत्ति हल्ली उपलब्ध आहे. तीवरून निबंधमालेचा आस्वाद सर्वांस घेतां येईल.

Great Sons of Rome BY F. J. GOULD (The World of Youth Library) व **Great Sons of Greece** BY F. J. GOULD (The World of Youth Library) हीं दोन्ही पुस्तकें अत्यंत सोप्या भाषेंत व खास विद्यार्थ्यांसाठीं लिहिलीं असून, सर्व विद्यार्थ्यांनीं अवश्य वाचावीं. ग्रीसवरील पुस्तकांत 'The Orator' म्हणून ९९ ते १०५ पानांपर्यंत डिमॉस्थेनीसचें सुंदर चरित्र लिहिलें आहे आणि पान १३७ ते १४४ पर्यंत पिऱ्हस् राजाचें चरित्र दिलें आहे. रोमच्या पुस्तकांत ब्रूटस्, मेरियस्, सला, टुली Tully. सिसरो, अँटनी इतक्यांचीं चरित्रें आपल्या निबंधांतील विषयासाठीं उपयोगीं पडण्यासारखीं आहेत. विशेषतः सिसरोचें चरित्र अवश्य वाचावें. **सीझरचें चरित्र** अनेक ठिकाणीं सांपडेल. उदाहरणार्थ, जॉर्ज हॅरप् कंपनीनें छापलेलें Julius Cæsar, by Ada Russell हें एक पुस्तक सांगतां येईल. या टीपांत गूल्ड यांच्या पुस्तकांची जी शिफारस केली आहे त्यांतील चरित्रें प्लुटार्क यांच्या जगप्रसिद्ध चरित्रग्रंथांच्या आधारें लिहिलीं आहेत. सीझरच्या चरित्रांत ब्रूटस्, सिसरो, वगैरेंचा संबंधहि पुष्कळ येतो.

पाश्चात्य पुरुषश्रेष्ठ—ले. व प्र. श्रीपाद महादेव माटे, सदाशिव पेठ, पुणें. या पुस्तकांतहि ज्यूलियस् सीझरचें चरित्र ४५ ते ७८ पानांपर्यंत दिलें आहे. तें सर्व विद्यार्थ्यांनीं अवश्य वाचावें.

पिऱ्हस्च्या प्रसंगांत जो म्हातारा सभासद इषारा देण्यासाठीं पुढें आला त्याचें नांव Appius Claudius Cœcus (ॲपियस् क्लॉडियस् सिकस्) असें होतें. हा अंध होता. या प्रसंगाचें एक सुंदर चित्र **Highroads of History** या मालेच्या '*Allies, Foes & Neutrals* या विभागांत पान ३४ वर सांपडेल. याच भागांत सीझर, सिसरो, डिमॉस्थेनीस यांच्या काळची त्रोटक माहिती सांपडेल—

Highroads of History, Part III. या पुस्तकांत पान १३४–१४० पावेतों लॉर्ड चॅथमचें चरित्र दिलेलें आहे.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वक्तृत्वशास्त्र ले. केशव सीताराम ठाकरे. प्र. चित्रशाळा, पुणें. सन १९१८ पृ. सु. ३०० किं. रु. १।. या ग्रंथांत वक्तृत्वाचें पुष्कळ शास्त्रीय विवेचन आहे. शेवटीं 'इंग्लंडांतील प्रख्यात वक्ते' व 'चिरस्मरणीय भारतीय वक्ते' यांची थोडी माहिती व चित्रें दिलीं आहेत. पृ. २३७ पासून २४३ पर्यंत चॅथॅम आणि पिट्‍ यांची माहिती दिली आहे. पृ. २४७–२५५ बर्क, शेरिडन् व फॉक्सची माहिती आहे. ग्लॅडस्टन्, डिझरायली वगैरेंचीहि माहिती आहे. पान १९१ वर चिपळोणकरांच्या वक्तृत्वाचा उल्लेख आहे. नमुनेदार उतारे उदाहरणासाठीं या ग्रंथांत पुष्कळ दिले आहेत.

श्रीमद्दयानंद (स. कृ. फडके) हें दयानंदांचें मराठींत विस्तृत चरित्र आहे. यांतील १०व्या आणि ११व्या प्रकरणांत दयानंदांचीं मतें सांगितलेलीं आहेत. दयानंद व त्यांचे अनुयायी हे फक्त वेदांसच प्रमाण मानतात; मूर्तिपूजा बिलकूल मानीत नाहींत. जातिभेद गुणकर्मांवर मानितात, जन्मावर मानीत नाहीत. ऐहिक उन्नति जोरदारपणें करण्यावर यांचा भर आहे. आर्यसमाजाला कोणी कोणी लढाऊ हिंदुधर्म म्हणतात. लाखों लोक त्याचे हल्लीं अनुयायी आहेत. दयानंदानें वेदावर टीका लिहिली आहे. तिचें मराठी भाषांतर थोड्या किंमतींत विकत मिळतें. आपल्या इक-डील पं. सातवळेकर यांनी पूर्वीं पुष्कळ आर्यसमाजी वाङ्मय प्रसिद्ध केलें आहे. स्त्रियांना आर्यसमाजांत वैदिक काळाप्रमाणें सर्व मान आहे.

स्वामी श्रीदयानंदांचीं व्याख्यानें. पुण्यास स्वामींचीं जीं व्याख्यानें झालीं तीं एकंदर १५ झालीं. (४ जुलै १८७५ ते ४ ऑगस्ट १८७५). व्याख्यानें बहुधा रात्रींच झालीं असावीं. या हिंदी व्याख्यानांचा मराठींत गोषवारा छापलेला उपलब्ध आहे. हे सारांश महादेव मोरेश्वर कुंटे व गणेश जनार्दन आगाशे यांनी लिहून काढले होते. शेवटच्या व्याख्यानांत स्वामींनी स्वतःच आपलें चरित्र सांगितलें आहे.

प्रार्थनासमाजाचा इतिहास (द्वा. गो. वैद्य.)–या पुस्तकांत प्रार्थनासमाजाची सविस्तर माहिती आहे. त्यांत 'प्रार्थनासमाजाचें विशिष्टत्व' पानें ३०८–३१९ वर दिलें आहे, त्यावरून ब्राह्मसमाज आणि प्रार्थनासमाज यांतील फरक समजून येईल. प्रार्थनासमाजी हे ब्राम्हांच्या इतके मूळ हिंदुसमाजापासून अलग नव्हते; प्रार्थनासमाजीयांनी शक्यतोंवर, जेथें जुळलें तेथें, जुन्या देशी ग्रंथांचा आधार घेतला आहे; तसा भर ब्राह्मांनीं त्यांवर दिला नाहीं; ब्राह्मांतील ब्रह्म शब्दानें दीनांचा सांगाती जो परमेश्वर त्याची नीट कल्पना येत नाही; असे फरक ब्राह्म

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आणि प्रार्थनासमाजी यांत दाखवितात. मिस् कोलेट् यांनी प्रार्थनासमाजीयांचें वर्णन 'More learned and more emotional and far more cautious and less radical' असें केलें आहे तें यथार्थ आहे.

किर्लोस्कर, अंक मार्च १९३२ यांत 'वक्तृत्व' विषयावर प्रश्नोत्तरें आहेत तीं वाचावीत.

आमच्या आयुष्यांतील आठवणी (रमाबाई रानडे)—या ग्रंथांत चवथ्या भागांत दयानंदसरस्वती यांचें पुण्यास आगमन, हें प्रकरण आहे, तें वाचण्यासारखें आहे. हाच प्रसंग रा. न. र. फाटककृत रानडेचरित्रांत पृ. २२८ ते २३७ पावेतों शोधकबुद्धीनें वर्णिला आहे तो अवश्य पहावा.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शुद्धिपत्र व अनुलेखनासंबंधीं दोन शब्द

पृष्ठ	ओळ	
५	१४	कारण **बाकी** कोणत्याही........
६	२	**तो** जग-
१३	११	पार्लमेंट सभेंत
१५	७	मरण पावल्यावर **त्याचा** दुसरा
२१	२६	पहिल्यापासून
२९	७	हेंहि
३०	१२	**वरच्यांच्या**
३४	२७	Could **he** have...
३८	२७	poor
५०	२३	कारणास्तव पुष्कळ असमंजस **व** अरसिक
५१	१	'वरील' हा शब्द काढून त्या जागीं **बरीच** वाचावें
५१	८	कथन **करून**
७५	३	सांगि**तलेल्या**
७९	२५	माजिस्ट्रेटी
८४	१८	मारामारीनें
८५	२७	का**ठी**
८७	१०	विद्वन्
९०	१३	पिन्हस्
९१	१८	प्रतिपक्ष्यांस
९४	११	त्याचीच

याशिवाय मूळांत अगदींच धादांत अशुद्धें होतीं किंवा आढळलीं (शास्त्रीबोवांची सरणि प्रमाण समजून) तेवढीं थोडीं स्थळें दुरुस्त करून घेतलीं आहेत.

याखेरीज 'ही' तोडून किंवा जोडून लिहिणें, क्वचित् कांहीं स्थळीं अनुस्वार व कांहीं विरामचिन्हें आणि जोडाक्षरें लिहिण्याची पद्धति यांत अगदीं तंतोतंत **अनुलेखन** केलें नाहीं; या दृष्टीनें कांहीं फरक राहून गेले आहे.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शुद्धलेखनाविषयीं विष्णुशास्त्री यांनीं स्वतंत्रपणें चांगला विचार केला होता. कृष्णशास्त्री यांचे तर याविषयीं निबंध प्रसिद्ध आहेत. निबंधमालेचीं मुद्रितें विष्णुशास्त्री फार काळजीपूर्वक तपाशीत असत. तरीहि कांहीं अशुद्धें अखेरीस राहून गेलींच आहेत. निबंधमालेच्या आवृत्ति मागाहून काढणाऱ्यांनीं कांहीं फरक ऱ्हस्वदीर्घ, विरामचिन्हें, अनुस्वार वगैरेंत केलेला आहे. अर्थात् या आवृत्तींतील तें लेखन विष्णुशास्त्री यांचें मानतां येत नाहीं. निबंधमालेच्या मूळ अंकांत आढळतें तें विष्णुशास्त्री यांचें मूळ लेखन. खुद्द विष्णुशास्त्री यांनीं आपले निबंधांची पुनरावृत्ति काढली असती तर मजकुराची जुळणी अधिक ठाशीव केली असती हें ल. कृ. चिपळोणकर यांचें म्हणणें खरें असलें तरी लेखनांत–शुद्धलेखनांत–इतरांनीं जो बदल केला तो त्यांनीं केला असता असें समजण्यास कांहीं आधार नाहीं. असला तर उलटच आधार आहे. म्हणून हा निबंध छापतांना मूळ अंक पाहून अनुलेखन करावें असें ठरविलें. आमचे संग्रहीं मालेचे बरेच अंक आहेत, परंतु दुसऱ्या वर्षाचे अंक बरेच कमी आहेत आणि 'वक्तृत्व' विषय त्याच वर्षांत आलेला; मग मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयांत कांहीं अंक मिळाले ते पाहिले आणि पुण्यास ओरिएंटल बुक सप्लायिंग एजन्सीचे डॉ. सरदेसाई यांचेजवळ मला पाहिजेत ते मालेचे मूळ अंक मिळाले. त्यांवरून आम्ही ही या पुस्तकांतील संहिता छापिली आहे. वारंवार ताडून पाहिलें तरीहि शुद्धिपत्राची गरज राहिलीच याचें मुख्य कारण घाई, चालू पद्धतीशीं फरक आणि आमचें खुद्द मुंबईहून जरा दूर राहणें !

इतकें आहे तरी आमची उमेद आहे कीं आमची ही संहिता इतर कोणत्याहि आवृत्तिपेक्षां मुळाशीं अधिक मिळती व अनुसर्ती आहे.

केव्हां तरी मूळ निबंधमालेच्या अंकांवरून अनुलेखन केलेली शुद्ध संहितेची 'निबंधमाले'ची आवृत्ति निघाली पाहिजे !

द. वा. पो.

63 प/22

LIBRARY GURUKULA KANGRI

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

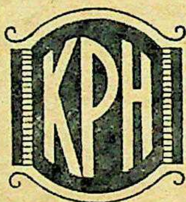
LIBRARY.
GURUKULA KANGRI.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar